

Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б.

ОСНОВИ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
1. ТЕРМІН ТА ЙОГО ВЛАСТИВОСТІ.....	9
1.1. Поняття терміну та терміносистеми.....	9
1.1.1. Шляхи виникнення термінів.....	9
1.1.2. Визначення терміна.....	10
1.1.3. Поняття терміносистеми.....	10
1.1.4. Деякі семантичні особливості терміна.....	11
1.1.5. Словотворчі типи термінів.....	12
1.2. Професіоналізми та номенклатурні найменування.....	13
1.2.1. Професіоналізми.....	13
1.2.2. Номенклатурні найменування.....	14
2. ГОЛОВНІ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ НА-	
ЦІОНАЛЬНИХ ТЕРМІНОСИСТЕМ.....	15
2.1. Роль перекладу в поповненні термінологічної лексики.....	16
2.2. Мовна адаптація та мовне планування.....	17
2.3. Мовні інтерференції та принципи їх класифікації.....	25
2.3.1. Екстралінгвістичні принципи класифікації.....	26
2.3.1.1. Психолінгвістичний принцип.....	26
2.3.1.1.1. Підсвідомі мовні інтерференції.....	27
2.3.1.1.2. Свідомі мовні інтерференції.....	30
2.3.1.2. Соціолінгвістичний принцип.....	31
2.3.1.2.1. Комунікативні мовні інтерференції.....	31
2.3.1.2.2. Еталонні мовні інтерференції.....	32
2.3.1.2.2.1. Релігійні мовні інтерференції.....	32
2.3.1.2.2.2. Культурно-політичні мовні інтерференції.....	34
2.3.2. Лінгвістичні принципи класифікації.....	35
2.3.2.1. Вплив на замкнені мовні системи.....	35
2.3.2.1.1. Фонетичні мовні інтерференції.....	36
2.3.2.1.2. Граматичні мовні інтерференції.....	37
2.3.2.2. Вплив на незамкнені мовні системи.....	38
2.3.2.2.1. Графічні мовні інтерференції.....	38
2.3.2.2.1.1. Пристосування писемності до мови.....	39
2.3.2.2.1.2. Вплив писемності на мову.....	42
2.3.2.2.1.3. Соціолінгвістичні чинники розвитку писемності.....	43
2.3.2.2.2. Лексичні мовні інтерференції.....	44
СХЕМА 1. СПІВВІДНОШЕННЯ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО ТА ПСИХО-	
ЛІНГВІСТИЧНОГО ПРИНЦИПІВ КЛАСИФІКАЦІЇ.....	35
2.3.2. Лінгвістичні принципи класифікації.....	35
2.3.2.1. Вплив на замкнені мовні системи.....	35
2.3.2.1.1. Фонетичні мовні інтерференції.....	36
2.3.2.1.2. Граматичні мовні інтерференції.....	37
2.3.2.2. Вплив на незамкнені мовні системи.....	38
2.3.2.2.1. Графічні мовні інтерференції.....	38
2.3.2.2.1.1. Пристосування писемності до мови.....	39
2.3.2.2.1.2. Вплив писемності на мову.....	42
2.3.2.2.1.3. Соціолінгвістичні чинники розвитку писемності.....	43
2.3.2.2.2. Лексичні мовні інтерференції.....	44
СХЕМА 1. СПІВВІДНОШЕННЯ ЛІНГВІСТИЧНОГО ТА ПСИХОЛІН-	
ВІСТИЧНОГО ПРИНЦИПІВ КЛАСИФІКАЦІЇ.....	47
3. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ, ВНУТРІШНЯ ФОРМА ТА МОТИВАЦІЯ ТЕ-	
РМІНОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ.....	48

3.1. Поняття лексичного значення	48
3.1.1. Концепції лексичного значення в сучасній лінгвістиці. Поняття значення терміна.	48
3.1.2. Дефініції як можливий засіб опису лексичного значення.....	51
3.1.3. Значення і поняття.....	52
3.1.4. Значення й розуміння.....	53
3.1.5. Значення і зміст.....	55
3.2. Внутрішня форма термінологічних одиниць.....	56
3.2.1. Внутрішня форма та етимологія.....	56
3.2.2. Імплицитні внутрішні форми.....	58
3.2.3. Експліцитні внутрішні форми.....	61
3.2.4. Залежність між внутрішньою формою та лексичним значенням.	64
3.3. Мотивація як лінгвістична категорія.....	66
3.3.1. Типологія вмотивованості.....	66
3.3.1.1. Внутрішня форма, значення та вмотивованість.....	66
3.3.1.2. Види вмотивованості.....	70
3.3.2. Змістова вмотивованість.....	73
3.4. Мотиваційні аспекти номінації	78
3.4.1. Довільно чи вмотивовано?.....	78
3.4.2. До чи після утворення понять?	81
3.4.3. Екстралінгвістичні чинники номінації.....	82
4. ЗОВНІШНЯ ФОРМА ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У СВІТЛІ ТЕОРІЇ ПРО МОВНІ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ.....	86
4.1. Структурна класифікація зовнішньої форми термінологічних одиниць... ..	87
4.2. Етимологічний аспект зовнішньої форми.....	92
4.2.1. Способи побудови нових термінів.....	93
4.2.1.1. Побудова термінів шляхом використання внутрішніх ресурсів мови.....	95
4.2.1.2. Побудова термінів шляхом прямого запозичення.....	97
4.2.1.3. Інші способи побудови нових термінів.....	99
4.2.2. Шляхи термінологічних запозичень.....	100
4.2.2.1. Запозичення з класичних мов.....	100
4.2.2.2. Запозичення з сучасних європейських мов.....	103
4.2.2.3. Етимологічна паронімія.....	104
4.2.3. Інтернаціональне та національне в термінотворчому процесі.....	105
4.2.3.1. Мовні паралелі та проблема «фальшивих друзів перекладача».....	107
4.2.3.2. Проблема визначення поняття інтернаціоналізму.....	112
4.2.3.3. Класифікація інтернаціоналізмів.....	114
4.2.3.4. Інтернаціоналізми та ареальна лексика.....	117
4.2.3.5. Співвідношення інтернаціонального та національного.....	119
4.3. Графічний аспект зовнішньої форми.....	121
4.3.1. Принципи графічного оформлення нових термінів.....	122
4.3.1.1. Етимологічний принцип.....	123
4.3.1.2. Фонетичний принцип.....	125
4.3.2. Орфографічна міжмовна інтерференція.....	126
5. ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА МОВНО- ГО ПЛАНУВАННЯ.....	128

5.1. Термінологічна модернізація та стандартизація.....	128
5.2. Механізм термінологічного планування.....	132
СХЕМА 1. МЕХАНІЗМ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ.....	133
5.3. З історії термінологічного планування.....	134
5.3.1. Термінологічне планування в розвинених країнах.....	134
5.3.2. Термінологічне планування в країнах Третього світу.....	145
5.3.3. Термінологічне планування в колишньому Радянському Союзі.....	147
5.3.4. Термінологічне планування в Україні.....	153
5.4. Методичні рекомендації до побудови та стандартизації нових термінів.	157
5.5. Методичні рекомендації щодо термінологічного планування в Україні	164
5.6. Принципи укладання багатомовних тлумачних словників економічних термінів та побудови української фахової термінології.....	167
5.7. До питання про відтворення українських слів латинкою.....	169
ЛІТЕРАТУРА.....	171

ВСТУП

Сучасна епоха характеризується бурхливим розвитком усіх галузей науки й техніки, процесами їх інтеграції і міжнародного кооперування. У зв'язку з цим виникає пекуча потреба вдосконалення системи передавання та обробки інформації, співробітництва науковців різних країн у найрізноманітніших сферах науки й техніки.

Особлива роль тут належить лінгвістам, оскільки важливу ознаку прогресу в розвитку науки науковці бачать у тому, що „наука знаходить усе надійніші знаки, за допомогою яких вона відображає дійсність. Ненадійні та плінні слова поступово зникають із науки“¹.

Науково-технічна революція, як одне з найважливіших соціальних явищ сучасності, вносить істотні зміни в лінгвістичну модель світу. Ці зміни полягають насамперед у тому, що нині переважну частину лінгвістичного фонду складає фахова лексика (терміни та номенклатурні назви), причому ця величина має тенденцію до тривкого зростання.

Науково-технічна термінологія являє собою широкий шар лексики, що інтенсивно розвивається та активно взаємодіє з іншими шарами лексики, насамперед — загальноживаною. Тому вивчення закономірностей утворення термінологічної лексики, її структури та семантики, стало одним з найважливіших завдань сучасної лінгвістики.

Значні кількісні та якісні зміни, що відбулися в науці та техніці, сприяли збільшенню кількості субмов, терміносистем, взаємозбагаченню їх лексичного складу як на рівні однієї мови, так і на міжмовному рівні. Разом з тим, такий термінологічний «вибух» спричинив низку проблем, що потребують негайного розв'язання. Достатньо згадати проблеми нормалізації та стандартизації термінології, інтенсифікації перекладацької діяльності, реферування та анотування наукових текстів, оптимізації навчання перекладу науково-технічної літератури тощо. Субмови науки й техніки розвинулися настільки, що нерідко між фахівцями відповідної галузі відсутнє будь-яке взаєморозуміння. Існує також небезпека розриву між рідною та професійною мовами, особливо у зв'язку з процесом інтернаціоналізації останньої.

Усе це сприяло тому, що в надрах сучасної лінгвістики виникла нова прикладна дисципліна — *термінознавство*, яка поступово уточнює свої самостійні функції на перетині кількох наук — лінгвістики, логіки та відповідних науково-технічних спеціальностей. Звідси не варто робити поспішних висновків про те, що термінознавство претендує на особливе місце в системі наукового світосприйняття, оскільки, впливаючи певним чином на відповідні науки, воно цілком залежить від їх завдань, проблем, статусу. Найбільш загальна мета термінознавства — турбота про те, щоб процес утворення та вживання термінологічних найменувань зробити більш керованим, сприяти раціоналізації профе-

¹ Êëàóñ Æ. Ñëëà ñëíàà. — Ì., 1967. — Ñ. 80.

сійного спілкування, взаєморозумінню фахівців.

Нині постала необхідність у формуванні національної термінології, у складанні термінологічних словників, які б відповідали світовим стандартам, з метою вивести національну термінографію на світовий рівень, що залежить також і від правильного відтворення українською мовою запозичених термінів, їх правильного використання тощо.

Головним завданням є дослідження як лінгвістичних, так і екстралінгвістичних факторів, які впливають на створення, (головним чином, перекладачами) нових термінів у національних терміносистемах, якщо відповідний еквівалент у мові перекладу є відсутнім, а також виявлення механізму термінологічного планування з точки зору мовних інтерференцій, тобто свідомого чи підсвідомого втручання в мову з метою лексичної модернізації та стандартизації.

Побудова та стандартизація нових термінів — це теж мовна інтерференція. По-перше, то є штучне втручання в природний розвиток мови, насамперед — у її лексику, з внесенням туди відповідних змін, нововведень. По-друге, це така ж сама штучна селекція форм та варіантів з метою вибору найбільш вдалого та затвердження його як стандарту. „Кількість термінів майже в кожній науці зростає... проте до цього часу майже нічого не робиться для того, щоб нові терміни були суворо вмотивовані та зрозумілі всім представникам даної науки“ [Будагов 1974, с. 124]. Хоча ці рядки були написані понад тридцять років тому — своєї актуальності вони не втратили, — навпаки, зараз вони набули ще більшої актуальності. Недооцінка соціальних чинників у процесі номінації може не лише відобразитись на акті комунікації, але й безпосередньо шкодити самому соціальному явищу, викликаючи невірні асоціації, негативне конотативне значення [Кияк 1988, с. 89].

Проте мовні інтерференції бувають пов'язані не лише з терміносистемами чи з поповненням новими словами лексичного фонду при перекладі з іноземної мови через брак необхідних еквівалентів. Формування писемності, суспільно-політичної та наукової термінології, розвиток орфографії та, взагалі, літературної норми будь-якої мови — все це теж мовні інтерференції, тобто процеси штучного втручання у природну структуру мови, які відбиваються, головним чином, на писемності та на лексиці.

Термінологія — це один з аспектів мови, який протягом останніх десятиліть розвивається з особливою інтенсивністю. Так, званий термінологічний вибух, який спостерігається майже в усіх мовах, тягне за собою запровадження великої кількості нових термінологічних одиниць. Особливо це помітно в мовах, що порівняно недавно підвищили свій статус, розширили сферу свого застосування та вимагають модернізації своєї лексики з метою пристосування до тієї чи іншої галузі. Проте запровадження в лексику нових термінологічних одиниць потребує їх систематизації та стандартизації. Тому стандартизація як зовнішньої, так і внутрішньої форми нових термінів з метою усунення непотрібної синонімії та полісемії є не менш важливим аспектом термінологічного

планування. Питаннями термінологічного планування займаються багато науковців-термінологів у різних країнах світу, де існують установи з питань термінологічної стандартизації. Ця робота ведеться також на міжнародному рівні, що знайшло свій прояв у випуску великої кількості багатомовних термінологічних словників та бюлетенів, а також у численних теоретичних працях з питань мотивації нових термінів, їх зовнішньої форми та їх стандартизації.

Для того, щоб заходи з термінологічного планування мали успіх, необхідно врахувати як позитивний, так і негативний досвід інших мов як у Радянському Союзі та розвинених країнах Заходу, так і в країнах третього світу, де місцеві мови також набувають статусу державних. Важливими є також питання інтернаціоналізації національних термінологій, вибору між інтернаціональним та національним елементами, доцільності посередництва третіх мов.

Мета даної монографії — дослідження як лінгвістичних, так і екстралінгвістичних чинників, які впливають на побудову та стандартизацію нових термінів у національних терміносистемах, на їх зовнішню та внутрішню форми, а також виявлення механізму термінологічного планування з точки зору соціолінгвістики, виявлення в цьому процесі ролі свідомого та підсвідомого втручання в мову з метою лексичної модернізації та стандартизації, дослідження мовних інтерференцій як соціолінгвістичного чинника у формуванні терміносистем, зовнішнього лексичного, фонетичного та графічного оформлення термінологічних одиниць, у виборі джерел поповнення термінологічної лексики. Головною метою є характеристика та класифікація цих факторів, які формувалися під впливом тих чи інших зовнішніх екстралінгвістичних обставин, а також дослідження планування корпусу мови як одного з різновидів мовних інтерференцій на прикладі економічної термінології англійської, німецької та російської мови. Відповідно до цього для розв'язання висунено такі завдання:

1. Комплексно дослідити мовні інтерференції як явище соціолінгвістики, дати їм узагальнюючу класифікацію та показати їх зв'язок з мовним плануванням;
2. Висвітлити планування корпусу мови як свідому мовну інтерференцію, показати зв'язок планування корпусу з основними екстралінгвістичними чинниками, що впливають на зовнішню форму термінологічних одиниць (мовні контакти, релігійна чи політична орієнтація тощо);
3. Виявити та проаналізувати механізм термінологічного планування як одного з аспектів мовного планування з точки зору теорії про мовні інтерференції;
4. Систематизувати способи формування зовнішньої форми термінологічних одиниць, дослідити та проаналізувати зовнішню форму в ракурсі її етимологічного та графічного аспектів;
5. Висвітлити досвід термінологічного планування в розвинених кра-

їнах Заходу, у постколоніальних країнах третього світу, а також у Радянському Союзі та в Україні;

6. Дослідити особливості термінологічного планування в англійській, німецькій та російській мовах на прикладі економічної термінології;
7. Виробити рекомендації для формування зовнішньої форми нових термінологічних одиниць в українській мові.

1. Термін та його властивості

1.1. Поняття терміну та терміносистеми

1.1.1. Шляхи виникнення термінів

Кількість термінів у розвинених мовах у кілька разів перевищує кількість загальноновживаних слів і досягає зараз кількох мільйонів лексичних одиниць. І ця кількість невпинно зростає.

Термінологічні одиниці надходять до мови різними шляхами. Перший шлях — надання статусу термінів загальноновживаним лексичним одиницям рідної мови. Такий варіант утворення термінів не завжди є позитивним, оскільки тут часто мають місце переосмислення, метонімічне перенесення, коли слову приписується нове значення (наприклад, терміни «плече», «голова», «ланцюг» тощо). З метою диференціації подібних лексичних одиниць терміни часто змінюють форму написання, вимови, відмінювання, наголосу.

Більш популярним та виправданим є шлях утворення термінів шляхом запозичення з інших мов. На різних етапах становлення суспільства терміни запозичуються з різних мов, що зумовлюється різними історичними умовами. Так, музична та комерційна термінологія провідних європейських мов є, в основному, італійського походження (*летато, адажіо, анданте, банк, авізо, лоро, альпарі*), театральна та поштова — французького (*антракт, партер, афіша, кур'єр, бандероль*), спортивна — англійського (*футбол, спорт, чемпіон, ринг*). Навігаційна термінологія в українській, російській, англійській та деяких інших мовах складається, в основному, з голландських лексичних елементів (*укр. киль, рубка, боцман, англ. deck*). Загальнотехнічна, реміснична та військова термінологія багатьох слов'янських мов має численні запозичення з німецької мови (*верстат, кронштейн, еркер, плац, бруствер, фельдфебель, штандарт*).

Особливий тип запозичень — вживання слів і словотворчих моделей грецької та латинської мов. Такі терміни утворювалися на різних етапах розвитку мови і в різних терміносферах. Церковна термінологія у народів, що сповідують католицизм, складається, в основному, з латинських елементів, у православних народів — з грецьких. В деяких субмовах не завжди можна віддати перевагу будь-якій одній мові. Надто у теперішній час нові терміни нерідко утворюються за змішаним типом: один корінь грецького походження, інший — латинського (наприклад, слово «*термінологія*» складається з латинського елемента *terminus* — межа, та грецького *λογία* — наука).

Необхідно зазначити, що цілком нові терміни, як правило, не «вигадуються». За всю історію розвитку науки та техніки можна навести лише кілька випадків такого утворення термінів.

Як окремий випадок термінотворення можна навести шлях запозичення одиниць з інших наукових сфер. При цьому термін нерідко набуває нового

значення (наприклад, «морфологія» у мовознавстві та біології; «мовлення» у мовознавстві, риторичі, психології, фізіології та медицині).

1.1.2. *Визначення терміна*

Термін, як і всі інші мовні універсалиї, важко піддається дефінуванню. Через складність та дискусійність такого завдання в лінгвістиці існує чимало найрізноманітніших спроб визначення термінів. Наведемо тут лише дві дефініції терміна, що відображають та синтезують, на нашу думку, різні міркування щодо цього, які взаємно доповнюють одне одне.

Б.Н.Головин пише, що термін — це окреме слово чи утворене на базі іменника підрядне словосполучення, що означає професійне поняття та призначене для задоволення специфічних потреб спілкування у сфері певної професії (наукової, технічної, виробничої, управлінської) [Головин 1980, с. 276]. Дане визначення є досить вдалим та містким, хоча деякі моменти можуть викликати заперечення. Сумнівним є, зокрема, той факт, що всі терміни утворюються лише на базі іменника. Такою базою інколи можуть служити також прикметники, дієслова (особливо у шаховій термінології), прислівники (особливо у музичній термінології) [Даниленко 1972, с. 9]. Не зовсім зрозумілим є також положення «специфічні потреби спілкування», слабо відображені функції терміна в парадигматичному плані, не вказані деякі особливості термінів на відміну від загальноживаних слів тощо. І.С.Квитко, спираючись на різні визначення, пропонує цікаву «сумарну» дефініцію: „Термін — це слово чи словесний комплекс, що співвідноситься з поняттям певної організованої галузі пізнання (науки, техніки), що вступають у системні відносини з іншими словами та словесними комплексами і утворюють разом з ними в кожному окремому випадку та в певний час замкнену систему, що характеризується високою інформативністю, однозначністю, точністю та експресивною нейтральністю“ [Квитко 1976, с. 21].

Досить коротко і точно сформульовано визначення терміну Комітетом науково-технічної термінології АН СРСР (КНТТ): „Термін — (це слово чи словосполучення), яке є єдністю звукового знаку та співвіднесеного (зв'язаного) з ним відповідного поняття в системі понять даної галузі науки й техніки“ [Климовицький 1967, с. 34].

Звідси можна також зробити припущення, що „термінологія — це сукупність термінів, що висловлюють поняття певної галузі науки та техніки, що сформувалися історично, взагалі — спеціальної сфери людських знань чи діяльності“ [Квитко, Лейчик, Кабанцев 1986, с. 17].

1.1.3. *Поняття терміносистеми*

Кажучи про термінологію, лінгвісти, як правило, розрізняють:

- а) науку про терміни (в цьому відношенні все популярнішим стає термін «термінознавство»);

- b) фахову лексику в складі всіх слів певної мови (ми говоримо, наприклад, «термінологія української мови», «німецька термінологія» тощо);
- c) спеціальну лексику, що обслуговує певну галузь науки чи техніки (наприклад, «термінологія обчислювальної техніки», «лінгвістична термінологія» тощо).

Така багатозначність не в останню чергу зумовлена тим, що для кожної термінологічної одиниці визначена точка координат як у мові в цілому, так і в субмові зокрема. Термін є невід'ємним елементом *системи*, якщо під системою розуміти сукупність елементів цілого, між котрими існує обов'язковий та тривкий зв'язок. Сукупність зв'язків у межах такого цілого визначає його *структуру*. Таким чином, системність є одним з найважливіших умов існування терміна. Термін може існувати лише як елемент терміносистеми, якщо під останньою розуміти впорядковану сукупність термінів, що адекватно висловлюють систему понять теорії, що описують певну спеціальну сферу людських знань чи діяльності [Лейчик, Смирнов, Сулова 1977, с. 36-45].

1.1.4. Деякі семантичні особливості терміна

Термінологія, яка є частиною словникового складу мови, все ж має істотні відміни від загальноновживаної лексики. Більш того, деякі лінгвісти розрізняють також наукову та технічну термінологію. Так, Ж.Вінье та А.Мартен підкреслюють, що ця різниця зумовлена самими обставинами виникнення науки й техніки, оскільки техніка виникла як результат довгої низки проб та помилок, які часто проводилися навмання, емпіричних пошуків ремісників; наука ж розвивалася своїм власним шляхом і, звільняючись від первинних містичних та релігійних уявлень, лише на початку ХІХ століття завдяки своїм новим досягненням змогла надати нового імпульсу поширенню технічних знань. Тому „не можна вважати само собою зрозумілим, що наука й техніка належать до однієї й тієї ж галузі мислення і в мові можуть бути висловлені одними й тими самими лінгвістичними засобами... У кожному випадку мова використовує різні поняття і власні синтаксичні засоби“ [Винье, Мартэн 1981, с. 11].

Разом з тим слід визнати, що в епоху бурхливого розвитку науки й техніки ці дві сфери людської діяльності розвиваються паралельно, взаємодоповнюють, взаємозбагачують одна одну, що виявляється також у взаємопроникненні особливостей їх мови. Сьогодні вже більш логічно стверджувати про існування мови науки, в межах якої розташована мова техніки.

Сучасна мова науки й техніки висуває до термінів кілька вимог. Найважливішими з них є такі:

1. Термін повинен відповідати правилам і нормам певної мови.
2. Термін повинен бути систематичним.
3. Термінові притаманна властивість дефінітивності. Тобто, кожен термін зіставляється з чітким окремим визначенням, що орієнтує

на відповідне поняття.

4. Термінові властива відносна незалежність від контексту.
5. Термін повинен бути точним, хоча в субмовах мають місце численні «хибно орієнтовні» (термін Д.С.Лотте) одиниці.
6. Термін повинен бути коротким, хоча дана вимога нерідко суперечить вимозі точності, тобто повноти терміну.
7. Термін повинен бути однозначним (тут слід зробити одне істотне уточнення: такої однозначності слід домагатися в межах однієї терміносфери, бо на рівні кількох субмов полісемія термінів — явище досить поширене).
8. Термінології не притаманна синонімічність, яка заважає взаєморозумінню.
9. Терміни експресивно нейтральні, хоча тут правильніше казати не про експресивність терміну чи виразу, а скоріше про інтенсивність деяких семантичних складових. Причинами такої інтенсивності можуть бути намагання підкреслити елітарність уявлення того, хто говорить, або намагання сховати свої наміри (наприклад, «чорна діра», «чорний ящик», «чорний гумор», «сліпа долина» тощо).
10. Термін повинен бути милозвучним (тобто вимога евфонії), тому не слід заохочувати створення термінів, що походять з діалектизмів, жаргонізмів чи варваризмів.

Разом з цим, терміни не є ізольованими, незалежними, «вибраними» одиницями загальноживаної мови, які мають лише їм притаманні властивості, а становлять повноцінну частину загального складу мови, де властивості слів проявляються більш визначено, регламентовано, відповідно до вимог професійного спілкування та взаєморозуміння. Таким чином, можна казати про *переважний* характер властивості терміна порівняно з загальноживаним словом, а не про повну відсутність тієї чи тієї особливості в межах диферентних сфер мови; можна стверджувати про *бажані* властивості термінологічної одиниці, але не можна вважати її неповноцінною чи непотрібною лише на тій підставі, що вона не має цієї властивості, хоча даний термін давно застосовується користувачем.

1.1.5. Словотворчі типи термінів

Для словотворчої архітекτονіки термінологічних одиниць характерні в цілому ті ж принципи, що й для загальноживаних одиниць. Можна запропонувати таку класифікацію словотворчих типів термінів.

А. Терміни — кореневі слова:

1. корінна непохідна лексика (*ніс*);
2. запозичена непохідна лексика (*атом*).

В. Похідна лексика:

1. терміни, утворені за допомогою суфіксації;
  2. терміни, утворені за допомогою префіксації.
- C. Терміни — складні слова (*самоокупність*).
- D. Терміни-словосполучення (*обчислювальна машина*). Слід відзначити тут той факт, що багато лінгвістів не визнають наявності у мові багатоосновних термінів, називаючи їх концептуальними об'єднаннями. Такий погляд повинен перевірятися вимогами до терміну, наведеними вище: якщо всі вимоги дотримуються, то нема підстав відмовляти термінові в його термінологічності незалежно від його лексичної довжини.
- E. Терміни-аббревіатури (*РОЦ — регіональний обчислювальний центр*).
- F. Літерні умовні позначення (*гамма-випромінювання*).
- G. Символи (знаки) — наприклад, математичні, хімічні, астрономічні та інші символи.
- H. Номенклатура.

1.2. Професіоналізми та номенклатурні найменування

1.2.1. Професіоналізми

Проблема розмежування професійної лексики та термінології залишається досить складною. Одні лінгвісти ставлять знак рівняння між ними, інші їх чітко диференціюють, треті кажуть про наявність деяких спільних рис між ними.

Перший погляд представляє М.М.Шанський, який стверджував, що професіоналізми означають спеціальні поняття, знаряддя чи продукти праці, виробничі процеси, тому їх називають також термінами [Шанський 1972, с. 124].

Даний підхід можна зрозуміти, якщо врахувати той факт, що спільними рисами для термінології та професійної лексики є спеціалізація значення та утворення на даній основі специфічних лексико-семантичних систем, обмеження кількості користувачів даною лексикою і сфер вживання.

Ці дві спроби чітко розмежовують М.Д.Степанова та І.І.Чернишова, які вважають, що професійний словник за своїм складом пов'язаний головним чином з архаїчною лексикою старих *ремісничих та спеціальних занять*, котрі виникли в різні періоди пізнього середньовіччя (корабельна та навігаційна, гірничодобувна, мисливська справи тощо [Степанова, Чернышева 1962, с. 216]. Логічним вважається, що розвиток машинного виробництва, нової техніки істотно звузили сферу професійних субмов. Але прихильники даного погляду є занадто категоричними в тому, що професіоналізми відрізняються більшою емоційністю порівняно з термінами, що термінологічні одиниці є точнішими. Недостатньо аргументованим є також твердження про територіальну обмеженість професійної лексики.

Найпошлідовнішою є концепція про номінацію найдавніших спеціальних понять, котрі належать до трудової та виробничої діяльності, термінами та існування зв'язку з цим відповідної термінології. Таким чином, проблема більшої архаїчності професійної лексики втрачає свою релевантність. С.Д.Шелов справедливо відзначає, що спеціальна лексика трудової діяльності часто випереджає спеціалізацію та професіоналізацію праці; у цьому розумінні терміни як спеціальні, тематично обмежені позначення здаються не новішими, а, навпаки, давнішими за професійну лексику [Шелов 1984, с. 80].

Доцільним є розмежування професіоналізмів і термінів, котрі разом становлять поняття спеціальної субмови. Межуючи одне з одним, терміни, проте, мають більш впорядкований та нормалізований характер, у той час, як професіоналізми є напівофіційними лексичними одиницями, які вживаються вузьким колом фахівців, причому, переважно в розмовній мові. Незважаючи на ці істотні відмінності, між цими двома сферами лексики існує безперервний взаємообмін, і професіоналізм може існувати також і як синонім терміна.

1.2.2. Номенклатурні найменування

Терміни — це не особливі слова, а лише слова в особливій функції. Особлива функція, в якій виступає слово, — це функція назви... Між тим, науково-технічний термін є неодмінною назвою поняття [Винокур 1939, с. 5-6]. В.В.Виноградов виділяє ще одну важливу їх функцію — дефінітивну [Виноградов 1947, с. 12-13]. Дана функція термінів не є властивою іншій групі лексичних одиниць професійної субмови, що має функцію найменування. Тут ідеться про номенклатурні утворення, які нерідко включаються до складу термінологічних словників і помилково приймаються деякими лінгвістами за терміни (наприклад, номени «Ту-144», «Мерседес-Бенц-250», «Електрон Ц-380-Д» тощо).

До номенів, як відомо, належать назви різних видів обладнання, машин, типів конструкцій, марок виробів тощо. Номенклатура є проміжною ланкою між термінами та власними назвами [Лейчик 1974, с. 24].

Номен виступає як відносно довільний «ярлик» предмета, конвенційно «прикріплений» представниками відповідної галузі знання, який не претендує на розкриття чи принаймні часткове відображення його у формі лексичного значення. Разом з тим, розв'язання проблеми нормалізації номенклатурних утворень не належить в цілому до компетенції лінгвістики. Норми у сфері оригінальних знаків, символів, номенклатур не мають безпосереднього узгодження з нормами мови (тут не йдеться про орфографію) та встановлюються не лінгвістами, а виключно фахівцями даної галузі науки й техніки.

2. Головні соціолінгвістичні тенденції становлення національних терміносистем.

Мова є одним з основних атрибутів нації. Вона — не лише засіб спілкуван-

ня, але й певний символ [Fierman 1991; с. 2-4]. Мова розвивається разом з громадою її носіїв, а тому вона змінюється разом зі зміною відповідної мовної спільноти, реагуючи на всі зрушення в розвитку останньої. „Становлення націй супроводжується бурхливими мовними процесами, що призводять до появи розвинених літературних мов“ [Исаев 1971, с. 244]. Особливо актуально це для мов тих народів, які недавно здобули свою державність, а літературна норма даної мови перебуває у стані формування.

Мова без статусу майже не потребує ніякої штучної обробки, бо ніяких специфічних функцій вона не виконує, залишаючись просто мовою даного етносу. Особливо у випадку, коли носії цієї мови розмовляють рідною мовою лише в побуті, а для ділових потреб користуються іншою, більш уживаною мовою. Так, наприклад, карельська мова не має своєї літературної норми, бо літературною мовою карелів є фінська мова. Деякі народи взагалі відчують себе, радше, складовою частиною якоїсь численнішої нації, ніж самостійним етносом. Наприклад представники таких українських субетносів, як гуцули чи лемки, вважають себе складовою частиною української нації. Для письмових потреб вони використовують літературну українську мову, в той час, як власними діалектами розмовляють виключно на побутовому рівні. Різні етнічні групи грузинів теж мають власні мови (чи діалекти): занську, мінгрельську, сванську тощо, проте жодна з них літературного застосування не має [Леонтьев 1990, с. 107]. Буває навіть так, що представники того чи іншого етносу мовою панівної нації володіють набагато краще, ніж своєю рідною.

Інша річ, коли дана етнічна група претендує на роль самостійної нації. Тоді їх мова потребуватиме ширших функцій, а через те — відповідної лексики та стилістики. Мова, якою пишеться художня література, виходять газети та журнали, потребує розробки художнього та публіцистичного стилю. Мова офіційного діловодства так само потребує стандартизованого офіційно-ділового стилю. А якщо цією мовою ведеться викладання у вищих навчальних закладах, видається наукова література з різних галузей, включаючи, скажімо, кібернетику, — така мова повинна бути дуже високорозвиненою, вона повинна мати власний науковий стиль, відповідні галузеві термінології тощо [Haugen 1987, с. 61].

При наданні будь-якій мові статусу державної чи офіційної досить часто виявляється, що ця мова функціонально не відповідає новому статусові. Частіше за все це може бути брак відповідної лексики. А через те вони встають перед необхідністю створювати та розвивати нову літературну норму [Fierman 1991; с. 19].

Цілеспрямоване формування літературної мови, за словами Мирослава Гроха, проходить через чотири етапи. На першому етапі підвищується інтерес до мови як предмета наукового дослідження. Другий етап — це спроби побудови мовних стандартів з метою ідентифікації літературної мови. На третьому етапі виникає необхідність досконалого оволодіння цією мовою представниками відповідної етнічної групи, бо лише тоді стандартизована літературна

мова може виконувати свої функції. Найвищим та останнім етапом є вимога зробити нову літературну мову мовою діловодства та ринку [Hroch 1992; с. 67 — 68]. Це стосується як народів, що вже здобули державну незалежність, так і народів, які мають національно-культурну автономію в межах іншої держави.

Літературні мови, таким чином, спираються на поняття лінгвістичної норми, і чим «жорсткішою» була ця норма, тим помітнішою була контрнорма у вигляді винятків з правил, синонімічних паралелей [Будагов 1980, с. 60]. Мовна норма нагадує систему юридичних кодексів: їх існування стає помітнішим, коли вони порушуються. Побудова мовної норми потребує штучного втручання ззовні, але компетентні особи повинні стежити, аби не зашкодити стабільності мовної системи [Drozd, Roudný 1980, с. 34].

Складовою частиною літературної норми є стандартизовані галузеві терміносистеми. Кожна галузева терміносистема існує в межах певної мови, є її складовою частиною, не створюючи особливої мови [Будагов 1980, с. 62]. Проте стандартизація терміносистем ще не означає розв'язання проблем термінотворення [Лотте 1961, с. 13]. Важливу роль грає тут і ступінь засвоєності термінів, їх милозвучність, прозорість тощо. Бо інколи виникають такі ситуації, коли термінологічними словниками для того чи іншого поняття зареєстровано один термін, а галузевими фахівцями використовуються зовсім інші.

2.1. Роль перекладу в поповненні термінологічної лексики

Однією з найрозповсюдженіших причин поповнення термінологічної лексики є переклад [Galinski, Budin 1993; Budin 1994]. Саме переклад сприяє виникненню та розповсюдженню еквівалентів лексичних одиниць, „які або одночасно запозичуються кількома мовами з єдиного джерела, або проходять кілька проміжних етапів послідовного запозичення у межах того чи іншого ланцюга мов“ [Белодед 1980, с. 111]. Отже, переклад теж відіграє далеко не останню роль у розвитку мов. Бо це не лише намагання передати певну інформацію засобами іншої мови, але й випробовування можливостей мови перекладу, її здатності передавати думку, висловлену іншою мовою. І якщо у мові перекладу бракує необхідних лексичних одиниць, саме перекладачі першими намагаються створити відповідний лексичний еквівалент у мові перекладу, коли вони натрапляються на лакуни.

Особливо часто такі ситуації виникають при технічному перекладі. Бувають випадки, коли той чи інший термін, який дуже широко вживається в одній мові, ще не зареєстровано в іншій. Лакуна рано чи пізно заповниться, але завжди виникає питання, як саме, яким чином вона повинна заповнитися. Зараз науково-технічна термінологія створюється, як правило, організованим чином, за участю термінологічних комісій та інших організацій, на які покладено таке завдання. Проте окремі перекладачі теж істотно впливають на створення нових термінів. Нові терміни при перекладі можуть або просто запозичуватись, або передаватися засобами рідної мови. Але незалежно від способу перекладу

незарєєстрованих термінів, цей переклад здійснюється з метою одержання їх формальних еквівалентів. Причому, таким еквівалентом може бути навіть довільне словосполучення типу *конкурентоспроможна продукція* (від англ. competitive products) [Скороходько 1963, с. 79-81].

Перекладачеві інколи доводиться самостійно створювати еквівалентні терміни рідною мовою, причому основна проблема, яку доводиться розв'язувати перекладачеві науково-технічної літератури, полягає саме у перекладі термінів, що веде до появи неологізмів, які становлять досить великий відсоток всієї лексики у перекладах [Скороходько 1963, с. 4]. Справа в тому, що перекладачі змушені винаходити засоби передачі відсутнього терміну для подальшої його стандартизації та закріплення у відповідних термінологічних словниках. А виходячи з того, що будь-який словник претендує на істину в останній інстанції, перекладач має своїм завданням враховувати не лише досвід найбільш розвинених мов світу, але й місцеві умови та традиції, пов'язані зі словниковим складом мови. Важливу роль відіграє також фонетична та граматична будова мови. Отже, виникає інша проблема: якомога вдало поєднати національні традиції з позитивним світовим досвідом. Особливо це стосується мов, у яких національна термінологія перебуває на стадії формування, де саме переклади наукової літератури з інших мов служать одним з основних шляхів поповнення фахових терміносистем та їх стандартизації.

Інколи саме перекладачі звертають увагу на те, що той чи інший термін рідної мови не відповідає основним вимогам термінотворення, бо саме перекладачі, як ніхто інший, мають можливість порівнювати термінологічні еквіваленти мови оригіналу та мови перекладу. Під невідповідністю того чи іншого терміна може розумітися його надмірна громіздкість, нездатність утворювати деривати тощо. Часом перекладачі просто заступають невдалий термін його іншомовним еквівалентом. Це може відбуватися як узгоджено, так і стихійно.

Ще одна проблема, що виникає перед перекладачем, — це проблема приналежності того чи іншого терміна до певної галузі. „У процесі науково-технічного перекладу певні труднощі виникають у зв'язку з поділом лексики на загальнонавчову, загальнонаукову та вузькофахову“ [Кияк 1992; с. 143]. Таким чином, перед перекладачем стоїть завдання визначити, чи відповідний термін є загальнонауковим, чи його можна вживати лише у відповідній галузі.

2.2. Мовна адаптація та мовне планування

Питання точної передачі тих чи інших реалій засобами тієї чи іншої мови впирається в проблему розвиненості цієї мови та її здатності передавати специфічні реалії, в те, як функціонально використовується потенціал цієї мови [Солімас 1989², с. 181]. Однією з головних перешкод на шляху перекладачам науково-технічної літератури може бути відсутність у мові перекладу відповідних лексичних еквівалентів. Виникає необхідність в усуненні прогалин, пристосуванні мови перекладу до відповідної галузі, створенні та стандартизації відпо-

відної термінології. Проте стихійність цього процесу може призвести до великої плутанини. Тому вона потребує чітко організованих заходів з модернізації.

Так, штучне відродження мови іврит полягало не лише в простій реанімації напівмертвої мови, що вживалася майже виключно в релігійних потребах, та активізації вживання цієї мови в усіх галузях суспільного життя, включаючи побутове спілкування, державне діловодство, освіту. Головною перешкодою на шляху відродження була непристосованість мови іврит до сучасних умов: цією мовою можна було легко писати урочисті вірші, але висловити елементарні речі побутового рівня було майже неможливо [Подольський 1985, с. 7]. Тому виникала потреба вводити в цю мову нові слова, що означають сучасні реалії, розробляти правила правопису іншомовних слів та власних назв, працювати над офіційно-діловим та науковим стилями. Те ж саме можна сказати про численні мови Азії та Африки, які після розпаду колоніальної системи набули статусу державних, проте за рівнем свого розвитку майже зовсім не відповідали цьому статусу.

Етнічні мови не конструюються згідно з планом [Tauli 1968, с. 13]. Атрибути, які роблять мову здатною бути засобом висловлення думки з тієї чи іншої галузі науки, не є якимось природним, апріорним даруванням [Columas 1989², с. 181]. Звичайно, абсолютно всі сучасні мови світу не можуть стати високорозвиненими літературними мовами [Дешерієв, Протченко 1968, с. 303]. Все залежить і від чисельності носіїв, і від ступеня поширеності відповідної мови, і від її функцій, від її статусу. Якщо нема відповідної функціональної потреби, то функціональний потенціал не розвивається. Наприклад мовою зулу або абазинською мовою неможливо писати наукові праці з ядерної фізики чи космонавтики не тому, що ці мови є такими примітивними, а лише тому, що просто нема такої необхідності застосовувати ці мови для такої мети, так само, як, наприклад, немає потреби видавати українською мовою літературу з технології вирощування ананасів чи обробки чорних коралів. Виходячи з усього цього, можна дійти висновку: якщо мова претендує на якусь певну функцію — ця мова повинна бути пристосована, адаптована до даної функції шляхом штучного втручання у розвиток цієї мови для надання цій мові певних якостей. Навіть японська мова, якою зараз видається значна частина науково-технічної літератури, ще якихось сто років тому була зовсім непристосована для цього [Columas 1989², с. 181-182].

Доцільність пристосування мови до тих чи інших потреб визначається її статусом. Ю.Д.Дешерієв визначив кілька рівнів статусу літературної писемної мови: 1. Літературні мови міжнародного спілкування, які поширені в усіх частинах світу та є державними в багатьох країнах світу (англійська, французька, російська, іспанська, китайська, португальська). 2. Регіональні мови з широкими громадськими функціями, які є державними мовами або просто широко застосовуються в кількох суміжних країнах певного регіону (німецька, італійська, арабська, японська, румунська). 3) Офіційні та державні мови багатона-

ціональних держав третього світу (індонезійська, гінді, урду, свагілі). 4. Літературні мови, які є державними в межах однієї країни, та громадські функції яких охоплюють не всі галузі науки та техніки, не всі сфери діяльності в межах даного державного утворення (датська, норвезька, словацька, турецька, грецька, перська). 5. Літературні мови, якими ведеться викладання у початкових та середніх навчальних закладах (мови народів, що не мають своєї державності — баскська, саамська, валлійська, башкирська, гагаузька). 6. Літературні мови, якими ведеться викладання у початкових навчальних закладах (в основному, молодописемні та старописемні мови країн третього світу). 7. Писемні літературні мови, якими видається незначна кількість художньої, науково-популярної літератури та газет (молодописемні та старописемні мови етнічних меншин — провансальська, бретонська, навахо). 8. Писемні мови, що вживаються лише в побуті (переважно молодописемні мови незначних етнічних груп) [Дешерієв 1977, с. 247].

У даному випадку основна проблема стосується так званої *мови для спеціальних потреб* (Language for Special Purpose, LSP) — функціональної мови, мінімальною одиницею якої є термін (це поняття було запроваджено науковцями Празької лінгвістичної школи) [Felber 1984, с. 16]. Саме вона є головним об'єктом заходів з мовної адаптації, простіше кажучи, з пристосування тієї чи іншої мови для сучасних потреб. Тим більше, що нерозвинений стан мов для спеціальних потреб (LSP) у межах тієї чи іншої мови позбавляє носіїв відповідної мови можливості використовувати свою мову в усіх випадках комунікації. Особливо це стосується освіти [Galinski 1991, с.1]. Тим більше, країни, що розвиваються, можуть користуватися технічним досвідом розвинених країн та бути рівними партнерами з розвиненими країнами лише тоді, коли їх LSP будуть цілком розвинені [Felber 1984², с. 4].

Пристосування мови до певних потреб може відбуватися у вигляді мовної адаптації та мовного планування.

Мовна адаптація — це спонтанне пристосування мови до тих чи інших умов. Як стверджував Columas, це поступовий та тривалий процес, який відбувається майже непомітно для мовної громади. Проте у періоди мовної кризи постає потреба у свідомих мовних інтервенціях. Тоді мовна адаптація стає політичною метою, сутність якої демонструє помітну схожість у різних мовах та в різні політичні епохи. Проте, за словами вченого, адаптованість мови — не обов'язково є постійним станом речей. „Кожна мова може бути як донором, так і позичальником залежно від конкретної ситуації“ [Columas 1989, с. 21].

Другим шляхом пристосування мови є мовне планування. Воно є одним з рушіїв мовних змін так само, як соціальне планування є однією з рушійних сил у суспільних змінах [Fishman 1983, с. 381]. Фактично це — один з аспектів соціальних змін [Lewis 1983, с. 309]. Це тривалий процес, який полягає у свідомих змінах системи мовного коду та проводиться певними організаціями, створеними з цією метою, або на яких покладено таку місію [Fierman 1991; с. 2-4].

Мовне планування складається з двох аспектів — планування статусу (*Status planning*) та планування корпусу (*Corpus planning*) [Haugen 1987, с. 59; Fierman 1991, с. 3]. Планування статусу — це надання тій чи іншій мові певного статусу або певних функцій та пов'язана з цим низка заходів. Планування статусу прямого впливу на структуру мови не має, воно лише служить підґрунтям для мовної модернізації. За плануванням статусу йде планування корпусу, яке і є тим свідомим втручанням у структуру мови, насамперед — у її лексику, фонетику, та, меншою мірою — в граматику.

Планування корпусу включає такі аспекти: а) побудова писемності, або графізація; б) стандартизація (процес, коли один з мовних варіантів стає загальноприйнятим як наддіалектна норма); в) модернізація (розширення словникового складу мови за рахунок карбування нових слів та виразів, а також розвиток нових стилів та форм дискурсу) [Fierman 1991; с. 4].

Мовна модернізація торкається насамперед лексики. Проте такі шари словникового складу, як побутова лексика, займенники, числівники, назви частин тіла тощо, не зазнають змін від мовного планування [Дешерієв 1966, с. 133-138].

Різниця між мовною адаптацією та мовним плануванням, точніше — мовною модернізацією, полягає в тому, що мовна адаптація свідомої як свідомої, так і до некерованої зміни мови [Columas 1989, с. xi]. До того ж, на відміну від модернізації, яка ставить за мету пристосування мови до певних сучасних умов, мовна адаптація не обмежена теперішнім часом. Не обмежуються адаптаційні процеси також і поповненням словникового складу мови. Граматичні зміни при цьому також можливі [Columas 1989, с. 18]. Наприклад, як свідомі, так і підсвідомі інтерференції під впливом латини зіграли значну роль у формуванні писемної англійської мови (так само, як і інших європейських мов). Мовна адаптація могла відбуватися також і під впливом живих мов, частіше за все, мов сусідів, або завойовників. Так, наприклад, англійська мова засвоїла велику кількість французьких слів після норманського завоювання без свідомої уваги або свідомого керівництва [Columas 1989, с. 19].

Лексична стандартизація взагалі та термінологічна стандартизація зокрема включає стандартизацію системи правопису, стандартизацію граматики, так само, як і стандартизацію правил та процедури побудови терміносистем [Carmel Heah Lee Hsia 1989, с. 227]. Стандартизація може включати в себе не лише окремі аспекти мови, але й усю мовну норму, формуючи таким чином єдину літературну мову. Це веде до виникнення так званих стандартних мов з єдиними фонетичними та граматичними правилами, основним шаром лексики, які можуть включати в себе національні варіанти (у тому разі, якщо одна мова використовується кількома народами) з варіаціями у лексиці та фонетиці, що не виходять за межі стандартної мови. Прикладом стандартної мови є так звана стандартна англійська мова (*Standard English*), яка включає в себе національні варіанти — британський, американський, канадський, австралійський, новозеландський тощо. Стандартні мови можуть розвиватися з трьох головних

джерел: а) підвищення статусу мови, що широко вживається за межами мовної громади, до ролі спільного засобу спілкування, у тих випадках, коли жодна з місцевих мов чи діалектів не можуть вважатися придатними; б) відбір одного певного місцевого діалекту з двох чи більше можливих; в) стандартизація деяких форм мовної суміші [Pride 1974, с. 36].

Взаємозв'язок між плануванням статусу та корпусу полягає в тому, що підвищення статусу певної мови або надання їй певних нових функцій (ведення офіційного діловодства, викладання у навчальних закладах, видання газет, наукової літератури тощо) часом вимагає змін у її структурі (корпусі) [Fishman 1991; с. 4], розроблення необхідних терміносистем та стилів. Так, надання українській мові статусу державної вимагає певних заходів щодо планування її корпусу (зокрема, розробка галузевих термінологій та спецстилів). Тобто, побудова та стандартизація нових термінів — це теж заходи в рамках планування корпусу, а саме — загальної стандартизації та модернізації.

Інколи такі заходи можуть істотно змінити зовнішній вияв мови [Pride 1974, с. 39], що можна помітити на численних прикладах. Так, у кінці 30-х років переважна більшість мов колишнього Радянського Союзу зазнала радикальних змін з метою штучного зближення цих мов з російською мовою. Було переведено на кирилицю писемність з інших систем письма, а лексику було замічено численними русизмами. Румунія після здобуття незалежності у середині минулого століття почала орієнтуватися на країни Західної Європи. Це не могло не відбитися й на румунській мові, яку було переведено з церковнослов'янського алфавіту на латинку. Більш того, у румунську мову було запозичено дуже велику кількість латинізмів з метою наближення румунської лексики до лексики інших романських мов, аби підкреслити, що румунська мова теж належить до романської мовної групи.

Мовне планування складається з чотирьох етапів: 1) вибір норми, або селекція (визначення проблеми та розподіл норм); 2) кодифікація норми (заходи зі стандартизації правопису, граматики та лексики); 3) імплементація (розповсюдження норми) та 4) розробка (модернізація термінології та стилістики). Якщо перший та третій етапи виконує громада, то другий та четвертий — мовознавці та письменники:

Таблиця 1.

	Норма	Функція
Громада (планування статусу)	1. Вибір (селекція)	3. Імплементація
Мова (планування корпусу)	2. Кодифікація	4. Елаборація

[Fishman 1974, с. 80-81; Haugen 1987, с. 59].

Селекція, як стверджував Neustupný, необхідна при наявності двох конфліктних норм, відносний статус яких потребує визначення (тобто селекція стосується, швидше, планування статусу). *Кодифікація* полягає у наданні носія-

ми мови прямої та недвозначної (як правило письмової) норми обраній формі. *Імплементация* — це діяльність письменника, установи або уряду, що полягає у прийнятті та розповсюдженні обраної та кодифікованої форми. *Елаборация* (яка, на відміну від мовної адаптації, не охоплює несвідомих мовних змін [Columas 1989, с. 2]) — це тривале застосування норми заради пристосування мови до сучасних потреб [Haugen 1987, с. 59-61; Neustupný 1974, с. 39].

Мовне планування є одним з аспектів мовної політики. Тому Fierman пропонував розглядати мовне планування залежно від політичного розвитку, а саме — як політичний розвиток може впливати на розвиток мови через такі чинники: а) *пенетрація* (втручання правлячого режиму у мовне планування, успіх якого залежить від ступені авторитарності режиму та унітарності держави); б) *партиципація*, тобто участь широких народних мас у мовному плануванні, яка може бути як позитивною (прийняття народом заходів мовної політики), так і негативною (неприйняття таких заходів); в) *легітимація* (узаконення мовної норми); г) *ідентичність* (заходи з метою затвердження та стандартизації форм та ознак); г) *дистрибуція* (вибір офіційної мови та розподіл функцій між мовами в у мовах двомовності та багатомовності) [Fierman 1991, с.11-35].

Проілюструвати ці чинники можна деякими найтипівішими прикладами. Типовим прикладом *пенетрації* є реформа турецької мови у кінці 20-х років шляхом відповідних урядових рішень та розпоряджень, згідно з якими арабську графіку було замінено на латинську, а з лексики було вилучено зайві арабські та перські елементи, які було замінено власне турецькими. Прикладом *позитивної партиципації* може бути використання національними елітами певних заходів мовної політики у своїх цілях, як це було у В'єтнамі у колоніальний період, коли володіння французькою мовою надавало більших можливостей участі у політичному житті країни. Або навпаки, це можуть бути заходи щодо розширення можливостей участі у громадському житті країни шляхом відповідної адаптації мови більшості, як це було після здобуття незалежності Сомалі. Нова влада запровадила латинізований алфавіт для безписемної мови сомалі, яка була рідною для переважної більшості населення країни, що дало можливість широким народним масам читати урядові документи та брати участь в управлінні державою. Масова *негативна партиципація* спостерігалася, наприклад, у Нігерії у 1962 році, коли там спалахнув бунт народності тів проти запровадження мови гауса у північних регіонах країни як обов'язкової загальнонаціональної мови. Те ж саме можна сказати й про бунт тамільського населення Індії проти обов'язковості мови гінді у штаті Тамілнад як офіційної мови Індійської федерації, а також бунти у Соуето проти запровадження мови африкаанс як мови освіти. У Судані з цього приводу навіть спалахнула громадянська війна проти примусової арабізації. Прикладом *легітимації* була ситуація у Танзанії після проголошення своєї незалежності, коли оголошувалось ганебним використовувати англійську мову як мову колоніалізму та неокolonіалізму, проте заохочувалося використання мови свагілі через те, що це — африканська, до того ж,

народна мова. *Ідентичність* теж часом використовували з політичною метою. Так, запровадження амхарської писемності для мови сомалі на території Ефіопії після створення у Сомалі латинізованого алфавіту для мови сомалі продемонструвало намагання ефіопського уряду довести, що писемність є потужним політичним символом (напевно, це було створено з метою, аби ефіопські сомалійці не могли читати матеріали, надруковані в Сомалі). При штучній ідентичності мовні відмінності, як правило, незначні. Дуже часто лексичні одиниці можуть бути символами ідентичності. У цьому можна переконатися на прикладі Хорватії, де, на відміну від Сербії, намагалися інтернаціональні слова замінити власними елементами. Навіть форма множини може визначати ідентичність. Наприклад, перські пуристи намагалися всюди усунути перекручену арабську форму множини [Fierman 1991, с.11-35]. У колишньому Радянському Союзі цей чинник було яскраво помітно на прикладі молдавської мови, заради ідентичності якої її у 1940 році було переведено на кирилицю, а її лексика почала поповнюватися переважно словами російського походження.

Особливе місце серед питань мовного планування та мовної політики у країнах третього світу посідає питання про вибір державної мови та розподіл функцій між мовами, розповсюдженими на даній території (так звана мовна дистрибуція).

Все це залежить від конкретних умов, а саме — від етнічного складу країни, що здобула незалежність (однаціональна чи багатонаціональна), від ступеня розвиненості та поширеності місцевих мов. Так, багатонаціональні країни можна поділити на кілька категорій. Перший тип багатонаціональних країн (країни типу “А”) характеризується дуже легким лінгвістичним компромісом, коли за державну обрано найуживанішу мову даної громади. Це може бути або мова колишніх колонізаторів (англійська чи французька), або одна з місцевих мов (індонезійська). Країни типу “В” характеризуються досягненням мовного консенсусу та розподілом функцій між конкуруючими мовами. У країнах типу “С” проблема вибору національної мови є набагато складнішою, бо такі країни характеризуються протиборством кількох високорозвинених мов, кожна з якої претендує на статус державної. Тому вибір однієї державної мови передбачає перемогу над іншими мовами. У цих країнах мови національних меншин частіше за все є регіональними мовами, але офіційною все одно залишається мова панівної нації, або навіть іноземна мова [Fierman 1991, с. 23-24].

Для мови, що претендує бути політичним символом, необхідно мати еліту, яка б вибирала відповідну мову та стандартизувала її. Інколи колоніальна мова у колоніях використовувалася з метою протиставлення місцевої еліти неосвіченій масі, а також з метою залучення цієї еліти до участі в управлінні державою, як це було, наприклад, у В’єтнамі, де французька колоніальна адміністрація запроваджувала викладання в усіх вищих навчальних закладах французькою мовою. Інколи у постколоніальних незалежних державах колишня колоніальна мова також використовувалася з тією ж метою, бо панівна елі-

та добре розуміла, що пониження статусу цієї мови підірве привілейоване становище цієї еліти [Walker 1984; Цит. за: Fierman 1991; с. 33]. З іншого боку, деякі політики, що прийшли до влади у цих державах, розглядали присутність у своїй державі етнічних груп, які розмовляли іншими мовами, як небезпеку, тому вони всіляким чином намагалися ігнорувати цю реальність, як стверджував J. Fishman, за принципом: чим менше мов — тим краще. Так було в Алжирі, де керівництво протягом багатьох років намагалося витіснити берберську мову кабіл мовою арабською, або в Нігерії, де керівництво країни намагалося в усіх регіонах запровадити мову гауса [Fierman 1991; с. 14-16].

Процес творення мови залежить певним чином від окремих осіб. З іншого боку, як вже було сказано вище, мовне планування, як правило, проводиться спеціальними установами. В усякому разі, мовне планування в сучасних умовах може мати успіх лише за умови врахування міжмовних зв'язків та інтернаціональності тих чи інших елементів. Різні країни та регіони стають все більш взаємопов'язаними між собою, що веде до поступового нівелювання меж між національними культурами, до виникнення спільного лексичного фонду в багатьох мовах світу [Акуленко 1972, с. 12; Акуленко 1973, с. 263].

2.3. Мовні інтерференції та принципи їх класифікації

Мова чутливо реагує на всі процеси, які відбуваються у суспільстві. Контакти з носіями інших мов, зміна релігії, орієнтація на певну країну-еталон, побудова писемності, розробка або реформа правопису, розробка науково-технічної та суспільно-політичної термінології тощо — всі ці процеси у більшій чи меншій мірі залишають відбиток на розвитку мови, яка, в свою чергу, зазнає помітного впливу всіх названих вище факторів.

Протягом останніх років дослідженню мовних інтерференцій надавала дуже значної уваги, проте чіткої класифікації цих явищ ще не створено. Частіше за все увага приділялася лише підсвідомим інтерференціям, або, в кращому випадку, свідомі та підсвідомі мовні інтерференції розглядалися окремо одна від одної.

Проте, все-таки, свідомі та підсвідомі інтерференції — це явища аналогічні одне одному. Тому класифікація мовних інтерференцій як явищ соціолінгвістики повинна виглядати таким чином, аби вона охоплювала обидва види.

Проте такі заходи, як мовне будівництво (планування) за своєю природою мають дуже багато спільного з природою підсвідомих інтерференцій, пов'язаних, зокрема, з мовними контактами. Це явища майже аналогічні одне одному. Тому ми вважаємо за доцільне розглядати мовне планування як один з видів мовних інтерференцій.

До того ж, різні суспільні явища по-різному впливають на ті чи інші аспекти мови насамперед на фонетику, синтаксис, лексику, писемність, у меншій мірі — на морфологію.

Тому, на наш погляд, можна було б запропонувати таку класифікацію, яка б охоплювала, з одного боку, всі фактори зовнішнього впливу на мову, а з іншого — аспекти мови, на які цей вплив діє.

Отже, згідно з цією класифікацією, мовні інтерференції можна класифікувати як за екстралінгвістичним, так і за лінгвістичним принципом. Перший тип класифікації залежить від психолінгвістичних та соціолінгвістичних умов та факторів. Другий — від того, в якому аспекті мови спостерігається свідоме або підсвідоме втручання у природній хід розвитку мови.

Звідси можна дати визначення мовним інтерференціям як соціолінгвістичному явищу. Отже, мовні інтерференції — це вплив на мову зовнішніх екстралінгвістичних факторів.

Отже, згідно з цією класифікацією, всі мовні інтерференції можна розділити на підсвідомі та свідомі. Перший тип інтерференцій полягає у природному впливі однієї мови на іншу (субстрат, суперстрат, адстрат та інші типи мовних контактів), в той час, як другий тип — це штучне втручання у розвиток мови (мовне будівництво, або мовне планування). Обидва види можна класифікувати як за лінгвістичним, так і за екстралінгвістичним принципом. Перший

принцип класифікації залежить від того, в якому аспекті мови спостерігається штучне втручання у природній хід розвитку мови. Другий — від соціолінгвістичних умов та факторів — релігійних, які пов'язані з розповсюдженням світових релігій, та політико-економічні, пов'язані з політичною орієнтацією та торгівлею.

2.3.1. *Екстралінгвістичні принципи класифікації*

Екстралінгвістичний принцип класифікації є тісно пов'язаним з поняттям культурно-історичного ареалу, який формується залежно від впливу трьох основних факторів — релігійного (у середні віки), політичного та економічного (у пізніші часи). Підсвідомі мовні інтерференції можна розділити також на ті, що пов'язані з безпосередніми мовними контактами (головним чином, з адстратом, коли на певній території або в межах певного культурно-історичного ареалу співіснують різні (часто й неспоріднені) мови), та ті, що пов'язані з оволодінням відповідною мовою носіями інших мов (іноземний акцент, виникнення піджинів тощо). Згідно з цим принципом всі мовні інтерференції можна розділити на релігійні, політичні та економічні, які формують певний культурно-історичний ареал. „У культурно-історичний ареал об'єднуються народи та, відповідно, їхні мови, на основі загального рівня соціально-економічного, політичного та культурного розвитку, спільності культурних традицій, які базуються на певній спільності книжкових текстів, що відображають основний зміст інтегруючої частини духовної культури... Культурно-історичний ареал — це осбливий мегасоціум, здатний включати в себе різного роду макросоціуми, різноманітні держави та народи, союзи та племена на основі їхньої соціальної взаємодії у сфері духовної культури“ [Журавлев 1982, с.140–142]. Бо кожна первісна мова — це, можна сказати, *tabula rasa*, вона не несе в собі ніяких ознак прив'язки до певного культурно-історичного ареалу. Це, якщо можна так висловитись, сировина, заготівка, з якої можна потім створювати будь-яку літературну форму, пов'язану з впливом того чи іншого культурно-історичного ареалу та пов'язаних з ним зовнішніх факторів, незалежно від генеалогічної приналежності. Тільки під певним екстралінгвістичним впливом мова набувала певних ознак повноцінної літературної мови. Подібний вплив відбивається також і на розвитку сучасних терміносистем.

2.3.1.1. Психолінгвістичний принцип

Згідно з психолінгвістичним принципом мовні інтерференції поділяються залежно від наявності в них наміру з боку носіїв чи певних угруповань людей свідомо внести зміни у природний розвиток мови, тобто все залежить від того, чи ставлять за мету щось змінити у мові певні кола осіб, чи, все-таки, ті чи інші зміни у мові відбуваються спонтанно. Отже, за такими критеріями всі мовні

інтерференції можна розділити на свідомі та підсвідомі.

Проте чіткої межі між свідомими та підсвідомими мовними інтерференціями не існує. Кожна зміна у мові чи втручання у її розвиток може містити в собі як чинники, що залежать від волі певних осіб, так і чинники, що не залежать від такої волі, тому багато видів мовних інтерференцій носить проміжковий, перехідний характер, як, наприклад, мовна адаптація [Columas 1989, с. xi].

З іншого боку, у психолінгвістичній класифікації мовних інтерференцій присутня значна доля суб'єктивізму через те, що свідомі інтерференції можуть бути одночасно підсвідомими залежно від конкретних носіїв даної мови. Так, наприклад, мовна графізація та модернізація, що проводиться просвітниками під релігійним або політичним впливом, є, безумовно, свідомим втручанням у мову. Проте рядовими носіями цієї ж мови ці мовні зміни сприймалися як підсвідомі й так само підсвідомо вони засвоювалися. Це пов'язано насамперед з тим, що для слухача сприйняття змісту є в цілому об'єктивне, в той час, як для того, хто говорить, цей зміст є досить суб'єктивним [Кияк 1988, с. 88].

І хоча більшість видів мовних інтерференцій носить ось такий проміжний характер, — все-таки їх можна розподілити на дві перелічені вище категорії, хоча б залежно від того, яка природа в тому чи іншому виді мовних інтерференцій превалює — свідома чи підсвідома.

Побудова нових термінів з точки зору психолінгвістики не є однорідним процесом. Заходи з термінологічної модернізації (комплексна розробка національних терміносистем, вибір мотивації кожної термінологічної одиниці, надання їм зовнішньої форми) та термінологічної стандартизації (штучна селекція наявних варіантів та затвердження одного з варіантів як термінологічний стандарт), безумовно, мають свідомий характер. З іншого боку, заповнення лакун при технічному перекладі, коли перекладач самостійно перекладає той чи інший незареєстрований термін на рідну мову мають, радше, підсвідомий характер через те, що перекладач, як правило, не замислюється над зовнішньою формою нового терміна, а мотивацію він, як правило, запозичує з мови оригіналу. Тож, наприклад, англійський термін *marginal cost* будь-який перекладач при відсутності даного терміна в галузевих словниках може без будь-якого свідомого наміру, навіть не підозрюючи, що це словосполучення є терміном, може передати або як *гранична вартість*, або як *маргінальна вартість*. Це буде підсвідома побудова нового терміна. З іншого боку, у випадку, якщо група науковців, що займається укладенням словника з економічної термінології, мають намір створити еквівалент даного терміна в українській мові, або якщо вони вибирають як стандарт один з двох згаданих вище варіантів перекладу — це вже буде свідоме втручання в терміносистему.

2.3.1.1.1. Підсвідомі мовні інтерференції

Підсвідомі мовні інтерференції характеризуються відсутністю наміру в їх проведенні з боку носіїв мови, а саме — наміру втручання в мову з метою запровадження певних змін. Такі мовні інтерференції відбуваються спонтанно, підсвідомо, під впливом таких чинників, як, наприклад, мовні контакти. Серед підсвідомих мовних інтерференцій, що мають місце під впливом мовних контактів, можна назвати субстрат, суперстрат та адстрат. Особливо яскраво це спостерігається в умовах єдиного мовного союзу, де кілька неспоріднених мов мають спільний адстрат (це має прояв насамперед у більш-менш спільному лексичному фонді). Крім мовних контактів, деякі інші чинники, такі як розповсюдження світових релігій, політична орієнтація, торговельні зв'язки, також можуть тягнути за собою певні підсвідомі мовні інтерференції, що теж призводить до формування певного роду мовних союзів (ареалів), але специфіка мовних інтерференцій такого типу полягає в тому, що вони лежать в основі свідомих мовних інтерференцій, тому цей вид мовних інтерференцій носить скоріше перехідний характер.

Отже, виходячи з усього цього, можна легко дійти висновку, що підсвідомі мовні інтерференції поділяються на дві великі категорії:

1) Підсвідомі мовні інтерференції, що лежать в основі свідомих, а саме: мовна орієнтація під впливом релігійної або політичної орієнтації чи моди на мову, мовні контакти з носіями більш розвинених мов.

2) Підсвідомі мовні інтерференції, що не лежать в основі свідомих. Це насамперед мовний вплив (субстрат, суперстрат, адстрат) та мовні інтерференції, пов'язані з невідповідністю артикуляційних баз мови-продуцента та мови-реципієнта, а також з різницею у граматичній будові.

Щодо формування та розвитку суспільно-політичної та науково-технічної термінології певну роль можуть грати такі чинники, як мовні контакти, мовна орієнтація (під впливом політичної або релігійної орієнтації, а також економічних та культурних зв'язків з носіями більш розвинених мов, моди на ту чи іншу мову тощо), коли створюється певний мовний ареал (більш-менш чітко окреслений) з більш-менш спільним лексичним фондом. Тоді у суспільно-політичних та науково-технічних терміносистемах можуть спостерігатися певні мовні паралелі на основі сакральної мови, або мови міжнаціонального (регіонального, міжнародного) спілкування. Проте ця спільність не може бути регулярною та послідовною, без відповідних заходів щодо планування корпусу відповідної мови вона залишатиметься стихійною та ніякого відношення до мовного планування не матиме. І навпаки, при свідомому плануванні корпусу ця спільність може служити основою, обґрунтуванням мети. Отже, не можна стверджувати, що вплив підсвідомих мовних інтерференцій завжди носить непослідовний характер і стосується, радше, побутової лексики, ніж стандар-

тизованих терміносистем. Якщо субстрат чи суперстрат, які з діяхронічної точки зору цілком належать до минулого, дійсно, не впливають на розвиток сучасних терміносистем, то адстрат є досить впливовим чинником через наявність послідовних контактів з мовами-сусідами.

Це видно на прикладі спільної ареальної лексики, яка формується в усіх (чи майже в усіх) мовах даного ареалу під впливом однієї чи кількох домінуючих мов. Такою домінуючою мовою в межах Центральної Європи є німецька, лексика якої залишила глибокий відбиток в інших мовах ареалу, cf: *нім.* müssen — *укр.* мусити, *пол.* musieć, *чеськ.* muset, *словацьк.* musiet'; *нім.* braun — *укр.* брунатний, *пол.* brunatny. Багато слов'янських елементів містить румунська лексика: ceas, ceașă, război, bolnav, tovarășe тощо.

Що стосується підсвідомих мовних інтерференцій, пов'язаних мовною невідповідністю, то вони спостерігаються на двох рівнях — фонетичному та граматичному. Таким чином, залежно від цього, вони можуть бути двох видів: а) мовні інтерференції на фонетичному рівні, пов'язані з невідповідностями артикуляційних баз; б) мовні інтерференції на граматичному рівні, пов'язані з невідповідностями граматичної будови.

Підсвідомі мовні інтерференції на граматичному рівні можливі також при перекладі з рідної мови на нерідну, коли перекладач підсвідомо (часто механічно) переносить особливості граматичної будови своєї мови на іншомовний ґрунт [Schmidt 1989; Švejcer 1989; Beaugrande, Hu 1989; Neubert 1989; Klauudy 1989; Râbceva 1989; Komissarov 1989]. Це, наприклад, має місце, коли існують розбіжності в граматичному роді еквівалентів у мові оригіналу та мові перекладу: *укр.* книга (жіночий рід) — *нім.* Buch (середній рід), *рос.* собака (жіночий рід) — *укр.* собака (чоловічий рід), *рос.* цветок (чоловічий рід) — *лит.* gėlė (жіночий рід) [Михальченко 1976, с. 136].

Крім того, такі мовні інтерференції можуть бути акцептними, коли у мову-реципієнт разом з новими запозиченнями вносяться зміни у фонетичному складі або граматичній будові, та безакцептними, коли таких нововведень у мові-реципієнті не спостерігається, а, навпаки, засвоєні слова повністю асимілюються, підпорядковуючись фонетичним та граматичним особливостям мови-реципієнта.

Акцептні підсвідомі мовні інтерференції на фонетичному рівні проявляються в тому, що разом з новими словами тією чи іншою мовою запозичуються одночасно й нові звуки, як було, наприклад, у давньоруській мові з запозиченням звуку [f] разом з великою кількістю грецьких слів. На граматичному рівні це можна спостерігати на прикладі наслідування форми множини та деяких інших форм мови-продуцента.

Зворотний процес — пристосування запозичених слів у мові-реципієнті до фонетичних та граматичних особливостей останньої та підпорядкування

всім її фонетичним та граматичним законам. Це досить часто призводить до того, що запозичення у мові-реципієнті набувають спотвореного, перекрученого вигляду, отже, тут мова може йти не про підсвідому інтерференцію на мову-продуцент, а, радше, про інтерференцію мови-реципієнта стосовно запозичених слів, що спотворюються. Типовий приклад — японська мова, де через те, що в цій мові можливі лише два типи складу, іншомовні запозичення набувають досить спотвореного вигляду (див. розділ 1.3.2.1.1.).

Проте мовні інтерференції, пов'язані з мовними контактами, носять інколи скоріше свідомий характер, бо містять в собі мету зберегти оригінальну вимову), тому їх також можна віднести до мовних інтерференцій перехідного типу. В усякому разі, будь-яка мовна інтерференція може містити в собі як елементи підсвідомого, так і свідомого втручання, тому тип мовних інтерференцій визначається, як правило, виходячи з того, які елементи в тому чи іншому випадку превалюють.

2.3.1.1.2. Свідомі мовні інтерференції.

„Мова — це система, яка розвивається так, аби служити потребам її носіїв, але на чий розвиток може впливати також свідоме втручання у випадку необхідності, тому свідоме втручання — це один з чинників мовної зміни, який заслуговує певної уваги“ [Columas 1989, с. xi]. Таким чином, мови в деяких своїх аспектах зазнають свідомого надання певної форми шляхом навмисної інтервенції [Columas 1989², с. 184].

Отже, свідомі мовні інтерференції являють собою штучне втручання у розвиток мови. Особливо посилюються вони з виникненням писемності [Дешерієв 1977, с. 180] (докладніше див. розділ 1.3.2.2.1.2.). Специфіка свідомих мовних інтерференцій полягає в тому, що всі вони ґрунтуються на підсвідомих мовних інтерференціях. Цей тип охоплює такі види мовних інтерференцій, як, наприклад, втручання у мову під впливом релігії, політичної орієнтації, мовних контактів з носіями більш розвинених мов, або моди на ту чи іншу мову, а також мовне будівництво (планування). Свідомі мовні інтерференції являють собою побудову свого роду штучної мови (чи, точніше, підмови) на основі мови природної, тим більше, що у людській мові досить важко відрізнити природне від штучного [Columas 1989, с. 15].

Часто свідомі мовні інтерференції, пов'язані з так званим процесом роблення мов [Columas 1989, с. xi], відбуваються у формі певної низки заходів з метою побудови мовної норми, тобто синхронічної системи законів мови з обов'язковим їх вживанням [Drozd, Roudný 1980, с. 34].

Особливо чітко це помітно в галузі термінотворення. Модернізація стосовно термінологічного планування полягає у створенні нових термінів, тобто заповненні термінологічних лакун шляхом прямого запозичення або

карбування нових слів (словосполучень) [Chellappan 1985]. Термінологічна стандартизація — це вибір із вже наявних, існуючих синонімів найбільш вдалого варіанту та його затвердження (реєстрація) (див. розділ 2). Планування корпусу мови, таким чином, також є навмисною зміною в мові, тобто свідомою мовною інтерференцією.

Свідомі мовні інтерференції мають найяскравіший прояв у незамкнених мовних системах, особливо в лексиці. Від них залежить лексична орієнтація зовнішньої форми термінологічних новоутворень у бік інтернаціоналізації чи пурифікації. Так, наприклад, ісландські просвітники свідомо ігнорували інтернаціоналізми греко-латинського походження [Sigrun Helgadóttir 1991], або, навпаки, в лексику всіх мов колишнього Радянського Союзу широко запроваджувалася російська чи зросійщена інтернаціональна лексика (Докладніше про це див: [Азимов, Дешериев 1972; Акуленко 1971; 1972; Базиев, Исаев 1973; Баскаков 1988; Белодед 1980; Буренина 1988; Дешериев 1966; Дешериев, Протченко 1968; Дешериев 1977; Дешериев, Туманян 1980; Дрінов, Сабалдир 1934; Исаев 1970; 1971; 1978; 1979; Калимова 1988; Калинович, Дрінов 1934; Колесник 1988; Колца, Тукач 1971; Крючкова 1988; Михальченко 1976; 1988; Рудайтене 1988; Симоненко 1994; Трескова 1988; Туманян 1988; Хвиля 1933; Штепа 1977; Языки народов СССР 1966-1968; Bilinsky 1980; Fierman 1991; Jones 1990; Lewis 1983; Poppe 1962; Rytsar 1994]).

2.3.1.2. Соціолінгвістичний принцип

Соціолінгвістичний принцип класифікації залежить від соціолінгвістичних чинників, таких як мовні контакти та мовна орієнтація. Виходячи з цього, мовні інтерференції за таким принципом можна поділити на *комунікативні* (такі, що мають місце через мовні контакти) та *еталонні* (такі, що мають місце через мовну орієнтацію). Хоча чітку межу між орієнтацією та контактами простежити досить важко, бо орієнтація неможлива без спілкування, так само, як і спілкування з носіями більш розвинених мов тягне за собою свідому чи підсвідому орієнтацію на ту саму мову. Тому, на наш погляд, необхідно виходити з такого критерію: якщо при прояві тієї чи іншої мовної інтерференції превалює спілкування над орієнтацією, то така мовна інтерференція є комунікативна, якщо навпаки — то вона є еталонною.

2.3.1.2.1. Комунікативні мовні інтерференції

Комунікативні мовні інтерференції пов'язані з контактами з носіями інших мов. Це може бути або мовне сусідство (адстрат), яке з'єднує мови у єдиний мовний союз, або мовні контакти через торгівлю, спілкування з носіями більш розвинених мов, обмін науково-технічною інформацією тощо. Контакти з носіями інших мов можуть також відбуватися, супроводжуючи різні соціальні

явища, такі наприклад, як завоювання одним народом іншого (При цьому мови можуть взаємодіяти одна на одну у вигляді субстрату або суперстрату).

У різні історичні періоди мовні контакти носили різноманітний характер, причому будь-яка мова у різні періоди історії могла бути як продуцентом, так і реципієнтом ареальної та навіть інтернаціональної лексики [Columas 1989, с. 21]. Так, наприклад, англійська мова у середні віки засвоїла досить велику кількість латинських, а починаючи з середини XI століття — також французьких слів. Але у наступні епохи англійська мова сама почала «експортувати» свою лексику. Так, у XIX столітті Англія була законодавцем мод у галузі спорту, тому у цей період багатьма мовами світу були засвоєні такі англійські слова, як *football, hockey, basketball, rugby, cross* та деякі інші (ця традиція триває й досі, якщо подивитися на такі слова, як *speedway, body-building, power-lifting etc.*). Сама ж англійська мова у той період, коли французька мова вважалася міжнародною, запозичує дуже багато французьких елементів, навіть повністю зберігаючи при цьому написання та вимову (*table d'hôte, hors d'œuvre* та деякі інші). Вже у XX столітті англійська мова набуває статусу міжнародної, таким чином, вона сама стала продуцентом інтернаціональних елементів, причому не лише у межах європейського культурно-історичного ареалу.

Українська мова також у різні епохи зазнавала як позитивного, так і негативного впливу різних мов: старослов'янської, латинської, а також мов сусідів — німецької, польської, російської. Те ж саме стосується й інших мов. Ще Ляйбніц стверджував, посилаючись на позитивний результат контактів німецької мови з романськими (насамперед, французькою та італійською). Проте він був категорично проти механічного наслідування сусідів, асоціюючи це з іноземним пануванням [Columas 1989, с. 7].

2.3.1.2.2. Еталонні мовні інтерференції

Еталонні мовні інтерференції пов'язані з мовною орієнтацією на певну мову-еталон. Їх можна поділити на *релігійні* та *політичні*.

2.3.1.2.2.1. Релігійні мовні інтерференції

Релігійні інтерференції пов'язані з впливом релігії на мову. Писемність та основний шар запозиченої лексики в кожній мові були протягом певного історичного періоду підпорядковані відповідній релігії та пов'язані з нею сакральною мовою, тобто мовою святого письма та богослужіння. Іноді прийняття тієї чи іншої релігії мало дуже велике прогресивне значення через те, що разом з релігією той чи інший народ запозичував писемність, що було сприятливим для розвитку освіти та, фактично, всієї національної культури. Вплив релігії на мову був характерним для феодальної епохи, в епохи середньовіччя, коли національні мови перебували під впливом сакральних мов. Але саме тоді в багатьох народів виникла писемність та відбувалося становлен-

ня літературних мов. Тому зараз релігійна диференціація мов світу, тобто об'єднання неспоріднених мов у відповідні ареали поки що зберігається і, напевно, зберігатиметься ще протягом багатьох століть. Якщо той чи інший народ не сповідував єдиної віри, то в такому випадку були можливі різні літературні варіанти однієї мови залежно від віровизнання певної частини цього народу. На сучасному етапі всі релігії можна розділити на національні та світові. Релігійні інтерференції пов'язані саме з розповсюдженням останніх.

Особливого релігійного впливу зазнала писемність [Columas 1989, с. 12-13], коли остання мала пряму залежність від релігійної конфесії. Прикладом може служити дореволюційна Російська імперія, де релігійна ситуація була дуже строкатою, і де система письма залежала від релігії. Отже, кирилицю використовували лише ті народи, які сповідували православ'я, тобто, крім росіян, українців та білорусів слов'янською абеткою користувалися ще мордва, чуваші, комі-перм'яки, комі-зиряни, марійці, удмурти, осетини та якути. Для неслов'янських народів писемність створювали російські православні місіонери [Мусаев 1965, с.6-7]. Поляки, литовці, латиші, естонці, фіни, німці та деякі інші народи, які традиційно були католиками або лютеранами, користувалися латинкою. Мусульманські народи, такі як таджиків, курди, узбеки, азербайджанці, кримські та казанські татари, казахи, народи Дагестану, кабардинці, адигейці, чеченці тощо, використовували арабсько-перську графіку. Євреї, в тому числі східноєвропейські, кавказькі та середньоазійські, а також караїми та кримчаки вживали для своїх мов давньоєврейську писемність, яка зараз використовується для мови іврит. Для бурятської та калмицької мов вживалася вертикальна монгольська писемність. Свої оригінальні системи письма мали грузини, вірмени та асирійці [Исаев 1978, с. 40; Базиев, Исаев 1973, с.21-22]. Ці системи письма Д.Коркмасовим були названі клерикальними [Письменность и революция 1933; с.3].

Бувало й таке, що в тому чи іншому випадку писемність та пов'язані з нею письмові та літературні традиції вже існували в того чи іншого народу до прийняття певної релігії, але з прийняттям нової змінювалася й сама літературна норма. Прикладом тому є перська мова [Рубинчик 1960; с.10-12].

Слід також відмітити, що нерідко орієнтація на сакральні мови була абсолютною, сліпою і навіть фанатичною. Наприклад, писемність нерідко запозичувалася саме в тому вигляді, в якому вона існувала для сакральної мови. Дуже часто у фонетиці сакральної мови були звуки, відсутні у мові того народу, який прийняв дану релігію, але, незважаючи на це, відповідні літери механічно переносилися на національний ґрунт, що призводило до дублювання одних літер іншими. Запозичені лексичні елементи також зберігали орфографію мови-продуцента. Пояснюється це досить просто: у Святому письмі священною здавалася будь-яка різниця між літерами [Успенский 1979, с. 41]. Тим більше,

що писці у період становлення національних алфавітів перебували під сильним впливом сакральної мови [Зиндер 1987, с. 59]. І коли їм треба було написати дещо своєю рідною мовою, вони просто записували відповідний текст писемними знаками сакральної мови, зберігаючи при цьому написання запозичених із сакральної мови слів.

Так, наприклад, Кирило (Костянтин) та Мефодій включили до кирилиці, в основу котрої було покладено грецьку абетку, літери *f*, *k*, *j*, *v* та *w*, які в грецькому алфавіті відігравали певну роль, але які в новому слов'янському алфавіті виявилися зайвими. „Наштовхуючись на писемні знаки грецького письма, по-видимому, непотрібні в їх новому, слов'янському письмі, першовчителі слов'ян... нерідко не зважувалися відкидати те, що було вже давно освячено“ [Успенский 1979; с.41]. Те ж стосується й перської мови, де в алфавіті присутні зайві арабські літери *e*, *w*, **†**, , , , **•**, **○**, які означають специфічні арабські звуки, чужі для персів [Рубинчик 1960].

Релігія впливає не лише на писемність, але й на лексику. Як з цього приводу казав М.І.Ісаєв, „виникнення тих чи інших релігій не може не відбиватися на розвитку мови: виникають специфічні слова та мовні звороти, встановлюються певні церковні стилі в літературі тощо. Проте все це не веде до порушення мовної структури, яка продовжує розвиватися за своїми внутрішніми законами. Споріднені мови залишаються спорідненими незважаючи на те, що їх носії можуть сповідувати різні релігії. Навпаки неспоріднені мови народів з однією релігією залишаються неспорідненими, хоча в них з'являється спільний лексичний фонд, пов'язаний насамперед з даною релігією“ [Базиев, Исаев 1973, с.25–26].

Тут можна простежити певні паралелі релігії з сакральними мовами. Сакральні мови — латинська, грецька, арабська, санскрит, etc, — виконуючи функцію мови богослужіння, об'єднували народи (нерідко й різних груп та сімей) в єдиній релігії (релігійному угрупованні).

Можна вивести також такі асоціації: католицизм — латинська мова — латинська графіка, православ'я — давньогрецька мова — грецький алфавіт (кирилиця — це одна з модифікацій грецького алфавіту, а грузинський алфавіт — це письмо арамейського походження, яке потрапило під сильний вплив грецького алфавіту), іслам — арабська мова — арабське письмо, іудаїзм — давньоєврейська мова — єврейське письмо, індуїзм — санскрит — письмо брагмі (від якого виникли всі сучасні індійські алфавіти), буддизм — мова палі — письмо палі (від якого виникли багато алфавітів Південно-східної Азії), ламаїзм — тибетська мова — тибетське (або монгольське) письмо.

У сучасному світі релігійний фактор послаблюється, а йому на зміну приходять інші фактори — економічні, політичні тощо.

2.3.1.2.2.2. *Культурно-політичні мовні інтерференції*

„Відомо, що будь-яка національна мова як засіб спілкування, як мова науки та освіти, як засіб висловлення національної культури розвивається на противагу мові релігії — сакральній мові, тобто засобові консолідації релігійної громади. Формування нації вимагає реалізації у мові нового змісту, вільного від вантажу старих асоціацій, які властиві змістові, відображеному сакральною мовою. Тому становлення науки завжди пов'язано з певними мовними змінами, зумовленими процесом демократизації мови, з утворенням загальнонаціональної літературної мови“ [Дымшиц 1986; т. 1, с. 5].

Протягом останніх двох століть релігія вже не грає такої значної ролі у розвитку мови. В.К.Журавльов з цього приводу писав, що у середні віки „межі та епіцентри культурно-історичних ареалів визначалися релігійними факторами. Нині, у кінці ХХ століття самостійніше значення мають політичні, культурні та соціально-економічні взаємовідносини між народами та державами“ [Журавлев 1982, с. 133].

Особливо яскраво ці чинники відбиваються на розвитку писемності. Використання латинізованих алфавітів для таких мов, як румунська, турецька, малайська, свагільі та для багатьох інших мов, що знаходяться поза західноєвропейським (католицьким) культурно-історичним ареалом, свідчить про те, що, ці алфавіти були створені для цих мов під впливом не релігії, а чогось іншого — скоріше це була просто орієнтація на Європу, на провідні європейські мови.

Процеси, що мають місце зараз у лексиці (включаючи науково-технічну та суспільно-політичну термінологію), коли мови світу роблять прямі запозичення не з відповідних сакральних мов, а з живих європейських мов — теж свідчення того, що релігія тут не при чому. Формування єдиного лексичного фонду в багатьох європейських та неєвропейських мовах — це, радше, намагання цих країн інтегруватися у світове суспільство. Всі ці чинники так чи інакше пов'язані з мовним плануванням [Fierman 1991; с. 5-6; 11-13].

Процеси мовного планування у колишньому Радянському Союзі теж відбувалися під впливом певних політичних чинників. Це можна простежити на прикладі зміни систем письма залежно від тієї чи іншої політичної кон'юнктури. Так, створення системи яналіф саме на основі латинського алфавіту у другій половині 20-х років пов'язано з мріями про світову революцію та з намаганнями створити єдиний «пролетарський» латинізований алфавіт (у той же період висувалися проекти латинізації російської та української мов). Але у кінці 30-х років всі мови з латинізованою абеткою були переведені на кирилицю теж виходячи з політичних міркувань [Fierman 1991].

Схема 1. Співвідношення соціолінгвістичного та психолінгвістичного принципів класифікації

Соціолінгвістичні інтерференції	Психолінгвістичні інтерференції	
	Комунікативні	Найбільш типові
Еталонні	Мають місце	Найбільш типові

2.3.2. Лінгвістичні принципи класифікації:

За лінгвістичним принципом, тобто залежно від того, в якому мовному аспекті мовні інтерференції спостерігаються, їх можна розділити на *графічні* (тобто ті, що відбиваються на розвитку писемності або впливають на графічне оформлення лексичних елементів) та *лексичні* (тобто ті, що відбиваються на розвитку лексики, а також на шляху поповнення лексичного фонду новими елементами). Підсвідомі інтерференції можуть бути також *фонетичними* та *граматичними*.

2.3.2.1. Вплив на замкнені мовні системи

На замкнені системи, такі як фонетика та граматики, як правило, можуть впливати підсвідомі мовні інтерференції, меншою мірою — свідомі. Планування корпусу мови торкатиметься, хіба що, стандартизації або кодифікації граматичних форм, зокрема форми множини. Деякі свідомі зміни у фонетиці та граматиці можуть мати місце, наприклад, при намаганні зберегти у словах іншомовного походження вимову або граматичну парадигму мови-продуцента.

2.3.2.1.1. Фонетичні мовні інтерференції

На підсвідомому рівні зміни у фонетиці спостерігаються, як правило, при взаємовпливі різних мов, при об'єднанні не обов'язково споріднених мов у мовні союзи, або в умовах субстрату чи суперстрату. Фонетика інколи спрощується, або навпаки, у мові з'являються нові звуки.

На свідомому рівні мовні інтерференції цієї групи мають місце при запозиченні іншомовних слів. Якщо є намір хоча б частково зберегти вимову мови-продуцента, разом з цими словами носії мови-реципієнта одночасно засвоюють нові звуки [Дешерієв 1977, с. 244-245].

Нові звуки можуть надходити в ту чи іншу мову не лише книжковим шляхом, але й шляхом усного спілкування. Так було в українській мові із про-ривним звуком [g], який було засвоєно, скоріше за все, шляхом побутового спілкування з носіями польської або німецької мови.

Але найчастіше це стосується саме книжкових слів. Так, слов'яни засво-їли не властивий для їх мов звук [f], який зустрічався в численних грецьких та латинських словах. З часом цей звук перестав сприйматися як чужий. Він став

невід'ємною частиною фонетики слов'янських мов, носії яких вже не відчувають, що звук [f] зустрічається в їх мовах виключно у запозичених словах. Литовською мовою після прийняття литовцями християнства та виникнення литовської писемності крім звука [f] були засвоєні звуки [x] та [h], які також зустрічаються виключно у запозичених словах [Karaliūnaitė 1990, с. 10]. Чеською мовою було засвоєно книжковим шляхом проривне [g] через запозичення численних латинських слів.

Науково-технічні та навіть суспільно-політичні терміни, що запозичуються у мову свідомо, теж можуть містити деякі чужі для мови-реципієнта звуки, які з часом перестають бути чужими, хоча вони й не засвоюються повністю, не стають властивими для мови-реципієнта. Типовий приклад — носові голосні у словах французького походження, що були засвоєні англійською, німецькою та деякими іншими мовами, але рідними носові голосні так і не стали ані для англійців, ані для німців. Наприклад слова *dénouement* [deè'nu:mÂ:ÿ] або *détente* [de'tÂ:ÿt], які прийшли в англійську мову з французької, частково зберегли оригінальну французьку вимову разом з носовими голосними.

Протилежним (безакцептним) видом фонетичних мовних інтерференцій є пристосування чужомовних елементів до фонетичних особливостей мови-реципієнта та підпорядкування всім її фонетичним та законам. Це досить часто призводить до того, що запозичення у мові-реципієнті набувають спотвореного, перекрученого вигляду, отже, тут мова може йти, радше, про інтерференцію мови-реципієнта щодо запозичених слів. Типовий приклад — японська мова, де через те, що в цій мові можливі лише два типи складу, іншомовні запозичення, в тому числі й інтернаціоналізми, можуть інколи змінитися до невпізнанності: *renzu* (лінза), *kôhî* (кава), *garasu* (скло; від *англ.* glass), *ripôto* (доповідь, від *англ.* report), *erebêta* (ліфт; від *англ.* elevator) [Saito 1988, с. 16—17].

Близьким до цього є фонетичні мовні інтерференції у вигляді іншомовного акценту, коли певною мовою намагаються говорити носії інших мов, не виходячи при цьому за межі артикуляційної бази своєї рідної мови. Такі мовні інтерференції, як правило, не призводять до фонетичних змін у мові. Винятком можуть бути лише випадки, коли при народ-завойовник нав'язує свою мову автохтонному населенню, або засвоює його мову. При цьому взаємодія мов може призвести до певних фонетичних змін.

2.3.2.1.2. Граматичні мовні інтерференції

Типовою граматичною мовною інтерференцією є запозичення форми множини та деяких інших граматичних форм мови-продуцента разом з іншомовним словом.

Це можна спостерігати на прикладі наслідування форми множини та деяких інших форм мови-продуцента. Наприклад англійською мовою деякі слова були запозичені разом з формою множини: *formula* — *formulae*, *datum* — *data* (з латини), *phenomenon* — *phenomena* (з греки), а також у назвах деяких грошових одиниць: *loti* (грошова одиниця Лесото) має форму множини *maloti* (форму множини разом з назвою грошової одиниці було запозичено англійською мовою з мови *сесуто*; так само й назви деяких розмінних монет: *1 Schilling = 100 Groschen* (1 австрійський шилінг дорівнює 100 грошам — вживання німецької форми множини) [Гальперин 1988, с. 917—920].

Протилежним є підпорядкування іншомовних слів та власних назв граматичним особливостям мови-реципієнта.

Бувають також випадки, коли одна мова з іншої запозичує деривативні суфікси та префікси [Дешерієв 1977, с. 244-245]. Так, українською мовою, як і багатьма іншими європейськими мовами, були засвоєні такі продуктивні афікси греко-латинського походження, як суфікси *ація* (лат. *atio*): *пролонгація*, *перфорація*; *фікація* (лат. *ficatio*): *класифікація*, *електрифікація*; *і/изація* (лат. *isatio*): *лібералізація*, *палаталізація*; *і/ист* (лат. *ist-*): *артист*; *і/изм* (лат. *ism-*): *кубізм*; *і/итет* (лат. *itas*): *суверенітет* тощо; префіксів *анти-*, *про-*, *прото-* та ін. Деякі деривативні афікси засвоєні до такого ступеня, що вони можуть вживатися навіть з нелатинською лексикою: *читабельний* (від українського дієслова *читати* та латинського суфіксу *habilis*, що буквально означає «здатний»). Російською мовою було засвоєно німецький суфікс *ier-*, який походить від закінчення інфінітиву в романських мовах насамперед у французькій: *копировать* (укр. — копіювати), *форсировать* (укр. — форсувати) тощо. Багатьом народам колишнього СРСР було нав'язано російські суфікси *ск(ий)*, *н(ий)* та інші.

Екстралінгвістичного втручання може зазнавати навіть синтаксис. Так було, наприклад, у німецькій мові, коли вона під впливом латини почала наслідувати порядок слів у підрядних реченнях [Behaghel 1911, с. 27-31, 169-170].

2.3.2.2. Вплив на незамкнені мовні системи

Незамкнені мовні системи можуть зазнавати впливу як свідомих, так і підсвідомих мовних інтерференцій.

На підсвідомому рівні це стосується, наприклад, вживання писемності сакральної мови під впливом відповідної релігії, формування спільного лексичного фонду в межах мовного союзу або культурно-історичного ареалу.

Саме незамкнені системи — лексика та писемність — зазнають найбільших змін при плануванні корпусу.

2.3.2.2.1. Графічні мовні інтерференції

Писемність, на відміну від лексики, є більш рухомою, здатною до змін

системою [Fierman 1991; с. 261], тому й графічні мовні інтерференції є більш рухомими, більш активними чинниками, які полягають таких основних аспектах, як побудова писемності (графізація), розробка правопису, впливі писемності на мову тощо. Залежно від того, який статус має мова, та для яких цілей створюється писемність, Ferguson визначив 4 рівні писемної комунікації, а саме: 1) писемність відсутня; 2) писемність для особистого спілкування та художньої літератури; 3) писемність для природничих наук; 4) писемність для перекладу наукової літератури з інших мов [Цит. за: Columas 1989², с. 185]. Звичайно ж, побудова писемності в тій чи іншій ситуації не має певних специфічних ознак, що залежать від цілей, з якими ця писемність створюється, на відміну від поповнення лексики за рахунок побудови нових терміносистем. Тому якщо з цим розподілом і можна погодитись, то лише умовно, бо процеси побудови писемності з метою простого фіксування розмовної мови та з метою видання цією мовою наукової літератури не мають абсолютно ніяких специфічних особливостей, якщо тільки мова не йде про правопис наукових термінів, зокрема слів іншомовного походження. Тому доцільніше, на наш погляд, визначити лише два рівні писемної комунікації: 1) відсутність писемності та 2) наявність писемності. До того ж, теоретично кожна мова вже не буде безписемною, якщо для неї використовується фонетична транскрипція або умовна орфографія для наукового дослідження цієї мови, проте графічною мовною інтерференцією це важко назвати, бо така «писемність» створюється лише для простої фіксації тієї чи іншої мови на папері. Справжньою графічною мовною інтерференцією буде лише прийняття писемності та розробка правопису для широкого практичного вжитку, коли це буде невід'ємним аспектом мови.

Писемність є однією з необхідних умов пристосування мови до спеціальних функцій. Вона сприяє мовній адаптації, робить суспільство мовно свідомим, і, нарешті, уможливує побудову об'єктивного мовного стандарту [Columas 1989, с. 13-14]. Розмовна мова через побудову нового аспекту набуває нових ознак писемної мови, тобто свого графічного відображення. Будь-яка мова може набути ознак повноцінної літературної мови тільки після побудови для цієї мови писемності. Це зовсім не означає, що безписемна мова є чимось невизначеним, аморфним. Безписемна мова — це теж повноцінна мова, а не просто незрозуміла тарабарщина [Columas 1989², с. 181]. Безписемна мова також являє собою чітко визначену систему зі своїми власними фонетичними та граматичними законами, зі своїм особливим словниковим складом. Писемність лише фіксує дану мову на папері.

Реформа писемності та правопису теж є різновидом графічної мовної інтерференції. Вона може полягати або у простій реформі правопису в межах однієї системи письма (реформа російського правопису у 1918 р., реформа болгарської писемності у 1946 р., запровадження фонетичного принципу написа-

ння в межах арабсько-перської писемності для уйгурської мови у Китаї тощо), або у переході на іншу систему письма (латинізація деяких мов Азії та Африки, латинізація та подальша кирилізація більшості мов колишнього СРСР тощо). При цьому правописна реформа може як полегшити (якщо правопис спрощується), так і ускладнити або процес навчання письму та читанню [Fierman 1991; с. 17]. Ускладнення писемності має місце тоді, коли з метою відновлення історичної справедливості реставрується стара система письма, технічно менш досконала (наприклад відновлення традиційної писемності у Монголії), або коли запроваджується етимологічний принцип написання замість фонетичного.

Орфографічна трансплантація [Суперанская 1978, с. 25], яка дуже розповсюджена серед більшості латинописних народів світу, коли є намагання зберегти оригінальне написання чужомовних власних назв та деяких варваризмів, також є графічною інтерференцією. Точніше цей феномен можна назвати орфографічною міжмовною інтерференцією.

З точки зору взаємовпливу мови та писемності можна визначити два етапи такого взаємовпливу. На першому етапі писемність пристосовується до мови, на другому, навпаки, сама писемність починає впливати на мову, а мова, в свою чергу, підкоряється особливостям прийнятої писемності.

2.3.2.2.1.1. *Пристосування писемності до мови*

Пристосування писемності до мови є одним з аспектів графізації. Крім того, це один з факторів розвитку техніки письма [Журавлев 1982, с. 81]. Графічна адаптація має місце коли писемність не створюється спеціально для даної мови, а запозичується з іншої. Тим більше, що нема двох мов (особливо неспоріднених) з абсолютно однаковим набором фонем та з абсолютно однаковою артикуляційною базою. А фонетичні розбіжності обов'язково тягнуть за собою адаптацію чужої графіки до фонетики рідної мови.

Це яскраво видно на прикладі пристосування латинської графіки до численних європейських та неєвропейських мов, де є багато звуків, відсутніх у латинській мові. Тому доводилося якось пристосовувати латинку до кожної конкретної мови [Успенский 1979; с.59]. Так, само було з багатьма іншими системами письма. Але пристосування йшло в різних випадках по-різному. В одних випадках (народи Європи, Близького та Середнього Сходу) системи письма сакральних мов (відповідно, латинська та арабська графіки) пристосовувалися до інших мов без будь-яких радикальних змін, лише з доданням певної кількості нових літер та діакритичних знаків, але система письма від того, все одне, залишалася сама собою. В інших же випадках наявна система письма радикально перероблялася, після чого з'являлася цілком нова графічна основа. Так, зробили Костянтин (Кирило) та Мефодій, які радикально переробили грецький алфавіт [Истрин 1988], в результаті чого вийшла кирилиця, яка вже не була грецьким алфавітом у чистому вигляді (як і коптський алфавіт у Єгип-

ті), так було в Індії та Південно-східній Азії, де кожна мова має свою власну графіку [Дымшиц 1986], але всі системи письма походять від однієї системи брагмі.

При цьому вихідний набір літер не служить ознакою досконалості тієї чи іншої системи письма. Не можна, наприклад, казати, що латинська абетка, яка вважається однією з найкращих та найдосконаліших у світі, є гіршою за кирилицю тільки тому, що там менший набір літер [Дешерієв, Протченко 1968, с. 66]. Кожна графіка створювалася для однієї конкретної мови (давньогрецької, латинської, старослов'янської, арабської тощо) і є для цієї мови найдосконалішою. А інші мови, особливо якщо вони належать до інших мовних груп та сімей, так чи інакше, змушені були пристосовувати ту чи іншу графіку. Алфавіт міг мати зайві літери для мови-реципієнта, але їх могло й не вистачати для недвозначної передачі всіх фонем [Зиндер 1987, с. 59].

Тим більше, що нема такої ідеальної системи письма, яка б мала графічні позначення для всіх фонем, які тільки можливі у людській мові. Різні фонемні в одній мові можуть бути алофонами в іншій. Так, звуки [v] та [w] в українській мові вважаються алофонами, в той час як в англійській мові це цілком самостійні фонемні, бо сполучення [w]+голосний в англійській мові можливо, а в українській мові звук [w] є лише варіантом звуку [v] перед приголосною та в кінці слова. Так, само звуки [k] та [k°] у латинській та готській мовах, а також в індоєвропейській прамові та в абхазо-адигських мовах виступають як самостійні фонемні, а у слов'янських мовах звук [k°] — це лише варіант звуку [k] перед огубленими [o] та [u], а перед неогубленими цей звук ніколи не зустрічається. Хоча бувають і виняткові випадки, коли алофони мають різні літерні позначення. Наприклад українські звуки [и] та [і] можна вважати алофонами, бо звук [і] зустрічається виключно після м'яких приголосних, а [и] — виключно після твердих. Тим самим літери «і» та «и» вказують не стільки на якість голосних, скільки на наявність або відсутність палаталізації (*cf.* чеські літери *y* та *i* вказують лише на наявність або відсутність палаталізації попереднього приголосного при однаковій якості вимови голосного).

Отже, фонографічний асортимент при схрещуванні з графічною основою як цілісною системою графічних символів дає конкретний алфавіт [Дешерієв, Протченко 1968, с. 73]. Графічне пристосування може мати форму запровадження додаткових літер з інших систем письма (літери *ц* та *ш* у кирилиці, запозичені з єврейського алфавіту; літера *ř* в ісландській мові, запозичена з рунічного алфавіту; літера *ь* у так званому «новому алфавіті» (яналіф), запозичена з кирилиці; латинські літери *h*, *q* та *w* у курдській кирилиці), діакритичних знаків (російське *ѐ*, польські *ź*, *ł*, іспанське *ñ*, датське *ø*), лігатур (французьке *œ*, німецьке *ß*, сербські *љ* та *њ*) диграфів (сполучень типу *sh*, *sch*, *sz*, *dz*, *ll*, *ny*, *nj*, *ng*, *ae*, *ie*, *oc*, *uo*, *ee*, *ij*, *дж*, *дз*, *кь*, *аь*, *тл*), рідше — вигаданих літер (літера *z* у яналіфі).

Та навіть пристосована система письма в багатьох аспектах залишається приблизною та умовною (у сучасній англійській мові 26 літер передають 41 фонему), тим більше, що графічна адаптація не гарантує подальших розходжень між написанням та вимовою, бо ідеальний фонографічний алфавіт може бути створено лише для безписемної мови [Суперанская 1978, с. 8]. При подальшому розвитку мови розбіжності між написанням та вимовою будуть все помітнішими. Це примушує або змиритися з виникненням таких розбіжностей, або реформувати правопис через кожні 50-60 років. Хоча все залежить і від особливостей розвитку конкретної мови. З одного боку англійська, французька, ірландська мови демонструють численні невідповідності вимови написанню, в той час як італійська мова вже протягом кількох століть зберігає майже фонетичний принцип написання.

Особливої уваги заслуговує пристосування латинської графіки до сучасних мов світу. Ця система письма стала протягом останніх десятиліть справжньою міжнародною системою письма, яка є свого роду засобом міжнародного спілкування [Friedrich 1966, с. 147]. Якщо той чи інший народ не використовує алфавіт на латинській основі, дуже часто він використовує латинку як допоміжну систему письма (транслітерацію) [Paclt 1946], яка стає свого роду складовою частиною правопису. Проте побудову транслітерації важко назвати мовною інтерференцією, бо транслітерація служить лише дзеркальним відображенням однієї системи письма засобами іншої, без втручання в графічну систему відповідної мови. Дуже умовно можна вважати графічною мовною інтерференцією і практичну транскрипцію, бо вона лише вказує носіям інших мов, як приблизно треба вимовляти іншомовні слова та власні назви. На структуру як мови-продуцента, так і мови-реципієнта ніякого впливу практична транскрипція не має. Це, радше, вплив на окремо взяті лексеми в момент їх запозичення іншими мовами [Суперанская 1978]. Мовною інтерференцією може бути лише справжній перехід з однієї системи письма на іншу, що тягне за собою відповідні структурні зміни в самій мові.

2.3.2.2.1.2. *Вплив писемності на мову*

Свій найяскравіший прояв графічні мовні інтерференції мають тоді, коли сама писемність починає певним чином впливати на структуру мови, залишаючи глибокі сліди в різних аспектах мови. Це означає, що літературні мови не лише використовують писемність, але й підпорядковуються тій писемності. Таким чином, побудова писемності залишає відбиток і в інших аспектах мови, бо різні системи письма впливають на розвиток мови по-різному [Columas 1989², с. 184-185]. Це насамперед стосується лексики та фонетики.

Писемність впливає на мову як взагалі [Дешериев 1977, с. 180], так і залежно від принципу побудови тієї чи іншої системи письма. Тобто ієрогліфічні,

силабічні та фонетичні системи письма впливатимуть на лексику по-різному. Прикладом може служити китайська лексика. На перший погляд кидається в очі її надзвичайний пуризм. Насправді це не зовсім пуризм. Це, радше, вимушене перекручення іншомовних слів, спричинене чисто ієрогліфічною писемністю. У японській мові крім ієрогліфічної писемності є ще силабічні системи письма, які дозволяють передавати іншомовні слова точніше. До того ж, китайці намагаються скоротити кількість складів у запозичених словах до мінімуму заради скорочення кількості ієрогліфів, а в деяких спеціальних терміносистемах (наприклад у хімічній термінології) навіть усі терміноелементи повинні бути односкладовими (тому „уран“ по-китайськи буде *yóu*, в той час, як по-японськи — *uran*; „самарій“ по-китайськи буде *shān*, в той час, як по-японськи — *samarium*) [Columas 1989, с. 16]. Крім того, слід відмітити, що китайські ієрогліфи в різних діалектах китайської мови читаються по-різному, тому для китайців важливо обов'язково зберегти єдину мову на письмі [Сердюченко 1959]. Це призводить до майже повного зникнення вмотивованості нових слів у китайській мові. Запозичення починають здаватися просто штучними слововитворами.

Мови Індії, які протягом багатьох століть використовували силабічні системи письма на основі брагмі, теж істотно підкорилися силабічній побудові алфавітів. Навіть латинську писемність європейські місіонери не змогли пристосувати до місцевих мов, а, навпаки, самі засвоїли місцеві системи письма, бо відмова від силабічного принципу письма неминуче призвела б до ломки мовних традицій [Суперанская 1978, с. 6]. В усякому разі, простіше вперше запровадити писемність для тієї чи іншої мови, ніж переводити старописемну мову на нову систему письма [Fierman 1991, с. 14].

Інколи навіть фонетика може підкорятися новій системі письма. Особливо тоді, коли алфавіт, прийнятий для тієї чи іншої мови, містить деякі літери, що означають звуки, відсутні у мові-реципієнті. Це (особливо під впливом орієнтації на сакральні мови) часом призводить до запозичення мовою-реципієнтом деяких звуків разом з відповідними літерами. Наприклад у чеській мові загальнослов'янському [g] відповідає дзвінке фарингальне [h]. Проте разом з латинською писемністю чехи засвоїли й проривний звук [g], бо вони завжди намагалися зберегти етимологічний принцип написання всіх іншомовних (особливо інтернаціональних) слів. В українській мові ситуація була аналогічною. Але через те, що у кирилиці не було спеціального знаку для фарингального [h], українці, які теж намагалися зберегти етимологічний принцип написання принаймні слов'янських та грецьких слів, почали використовувати літеру г для фарингального звуку, а для проривного [g] винайшли спеціальну літеру ґ. Уся різниця між українською та чеською мовами полягає в тому, що чехи засвоїли проривне [g] книжковим шляхом, а українці — побутовим (переважно

через усне спілкування з носіями польської мови). До того ж, у латинській мові звук [g] був первинним, в той час, як у грецькій мові візантійського періоду цей звук був вторинним. Цим якраз і можна пояснити, чому в чеській мові літера g в усіх іншомовних словах вживається послідовно, а в українській — не послідовно, до того ж це питання до сих пір дискутується.

Вплив графічних інтерференцій на термінологію полягає в зовнішньому графічному оформленні терміну залежно від орфографічних та інших традицій передачі запозиченого терміну засобами рідної мови. Це насамперед залежить від того, яку систему письма вживає той чи інший народ — латинську чи ні (а якщо ні — який принцип цієї графіки: ієрогліфічний, силабічний, консонантний чи фонетичний), а також від інших традицій, пов'язаних з орфографією. Зокрема це стосується правил передачі запозичених слів (в оригінальному написанні чи за правилами орфографії мови-реципієнта), а також від принципу орфографії (етимологічного чи фонетичного). Важливу роль тут відіграють також численні екстралінгвістичні фактори, які розглядатимуться нижче.

2.3.2.2.1.3. *Соціолінгвістичні чинники розвитку писемності*

Писемність не може не спиратися на суспільні умови, під впливом яких вона виникала та розвивалася. У народів, які тяжіли в культурному, релігійному, політичному відношенні один до одного, склалися зони з писемністю, що ґрунтується на певних засадах [Суперанская 1978, с. 5].

Це так звані писемні ареали. Ці ареали в своїй переважній більшості сформувалися в епоху середньовіччя, коли національна приналежність автоматично означала релігійну, а основою для побудови писемності була писемність відповідної сакральної мови, тож і писемні ареали виникали на основі певної релігії. З розвитком капіталістичних відносин та послабленням впливу церкви послабився й вплив сакральних мов, натомість зріс вплив мов міжнародного спілкування. Одночасно спостерігався зріст національної ідеї, а також активізація ринкових відносин. Не останню роль відігравала при цьому політична орієнтація на певні країни та мови. Через це багато неєвропейських народів перейшло з арабської чи будь-якої іншої графіки на латинку. Для безписемних мов в усіх частинах світу писемність створюється зараз переважно на основі латинки. „Латинський алфавіт... спочатку був притаманний західноєвропейському культурно-історичному ареалові... Зараз латинка крокнула далеко на схід“ [Журавлев 1982, с. 132].

Типовим прикладом переходу з одного писемного ареалу до іншого є Румунія. У феодальну епоху для румунської мови використовувалась кирилиця, запозичена разом із православ'ям. У середині XIX століття румуни перейшли на латинку, орієнтуючись на Західну Європу, головним чином, на споріднені романські народи. Турки та індонезійці перейшли на латинку з арабської також керуючись саме цими двома останніми принципами, до того ж, арабська графі-

ка, можна припустити, не витримала конкуренції з латинкою, яка виявилась технічно досконалішою. До того ж, це була писемність, запозичена з європейської культури, яка на даний час є домінуючою у світі. Тим самим, принцип «алфавіт слідує за релігією», притаманний феодальній епосі, в усіх вищезазначених випадках поступово змінився принципами «алфавіт слідує за прапором» та «алфавіт слідує за торгівлею» [Дирингер 1963, с. 629].

Писемність часто буває дуже політичним символом, стаючи складовою частиною політичної боротьби, як, наприклад, це було з мовою сомалі у Сомалі та Ефіопії. Якщо у сомалі для цієї мови було запроваджено латинську писемність, то в Ефіопії було створено писемність на основі амхарського алфавіту, аби, напевно, ефіопські сомалійці не могли читати друковану продукцію, що могла надходити з сусідньої Сомалі [Fierman 1991; с. 20]. Те ж саме стосується й політичного підґрунтя латинізації та подальшої кирилізації більшості мов народів колишнього СРСР.

2.3.2.2.2. Лексичні мовні інтерференції

Лексика більше, ніж інші системи, реагує на всі зворушення у розвитку мови. Вона є основним аспектом мови, якого в першу чергу торкаються усі зміни у мові, продиктовані розвитком суспільства та мовною модернізацією. Лексика докорінно відрізняється від інших аспектів мови саме тим, що слова народжуються щоденно, в той час, як фонетика чи морфологія не може змінюватися щоденно [Дешерієв 1966, с. 130].

Перетворення одних активних лексичних одиниць на історизми та засвоєння неологізмів з подальшою їх активізацією, лексична модернізація, пристосування лексики до сучасних реалій — все це залишає глибокий відбиток у розвитку лексики будь-якої мови. „Дослідники справедливо вважають лексику тією галуззю мови, в котрій найнаочніше та безпосередньо відображаються різноманітні зміни, що відбуваються у громадському житті. У зв'язку з розвитком культури народу бурхливо збагачується лексика його літературної мови, причому не тільки шляхом збільшення числа слів, створених при використанні внутрішніх ресурсів мови, але й завдяки засвоєнню лексичних елементів інших мов“ [Колца, Тукан 1973, с. 318].

Це система, яка набагато більше, ніж інші мовні системи, залежить від планування статусу, бо планування статусу, тобто надання мові певних функцій, вимагає певних змін саме у лексиці. Нові функції мови вимагають лексичної модернізації, побудови нових шарів лексичного фонду, нових галузевих термінів тощо.

Все це обов'язково тягне за собою планування корпусу. Типовим прикладом, коли надання мові нового статусу спричиняло капітальну переробку лексики є штучне відродження у кінці минулого століття мови іврит як мови єв-

рейських переселенців у Палестині, і яка після утворення держави Ізраїль набула статусу державної мови. Один з ініціаторів відродження мови іврит, Бен-Єтуда, зіткнувся з відсутністю в лексиці цієї мови позначень для багатьох явищ, які не були властиві стародавній Палестині. Тому доводилось винаходити нові слова, пристосовувати стародавню мову до потреб сучасного життя [Блум, Рабин 1989, с. 9-10; Подольский 1985, с. 6-7].

З точки зору психолінгвістичної класифікації підсвідомі лексичні інтерференції можна охарактеризувати як природній вплив словникового складу однієї мови на словниковий склад іншої залежно від типу мовних контактів (субстрат, суперстрат, адстрат тощо). Свідомі лексичні інтерференції полягають у регулюванні лексичного фонду мови, зокрема, поповненні лексичного фонду новими елементами. Але стосовно лексичних мовних інтерференцій наявність свідомого початку залежить від численних суб'єктивних чинників.

Особливо це стосується лексичної модернізації, яка є основною лексичною мовною інтерференцією. Ця мовна інтерференція є одночасно свідомою та підсвідомою — все залежить від суб'єктивного фактору. Установи та окремі особи створюють та стандартизують нові терміни свідомо. Так, само свідомо нові терміни створюють і перекладачі, коли вони заповнюють лакуни у мові перекладу. Проте більшість носіїв мови, включаючи галузевих фахівців, які є споживачами результатів термінотворчої роботи, засвоюють та активізують нові терміни підсвідомо. Підсвідомою є також селекція, тобто відбір термінологічних варіантів серед синонімічних рядів: фахівці-споживачі підсвідомо вибирають та активізують у повсякденному фаховому спілкуванні той синонім, якому вони підсвідомо надають перевагу. Таким чином, підсвідомо обраний варіант синонімічного ряду поступово закріплюється як термінологічна норма, як стандартизована термінологічна одиниця.

Особливе місце серед усіх лексичних мовних інтерференцій займає штучне переусвідомлення лексичних одиниць, штучна табуїзація та евфемізація, побудова лексичних ідеологем [Кияк 1988, с. 91].

Найбільшого успіху в цій сфері досягли тоталітарні режими (комуністичний, нацистський тощо), які намагалися замаскувати свою справжню мету, створити видимість гуманного суспільства та, взагалі, зробити свою ідеологію привабливішою.

Так, у Третньому Рейху вживання тих чи інших слів регулювалося спеціальними урядовими та партійними рішеннями [Klemperer 1975]. Наприклад термін *Selektion* означав «відбір до відправки до газової камери». Занадто широко вживалися такі префікси, як *Volks-* (народний): *Volksfest*, *Volksgenosse*. Небажані терміни часто бралися в лапки для надання їм іронічного значення [Кияк 1988, с. 92].

Відповідними циркулярами міністра пропаганди або керівництва НСДАП

заборонялося вживання тих чи інших слів та зворотів, давалися вказівки, якими словами треба було замінити заборонені слова. Так, рішенням керівництва партії від 9 вересня 1937 року заборонялося вживання слова *Kerl* (хлопець) щодо членів НСДАП, бійців СС та СА (у зворотах типу: “*Die SA-Männer sind ganze Kerle*”). Циркуляром від 16 березня 1939 року зворот *Großdeutsches Weltreich* оголошувався небажаним. Наказом міністра пропаганди від 16 березня 1944 року всі засоби масової інформації були зобов’язані замість слова *Katastrophe* вживати слово *Großnotstände*. Подібна практика спостерігалася в колишній НДР, коли виникали синонімічні пари з різним коннотативним значенням, одне з котрих відносилось до соціалістичного ладу, інше — до капіталістичного: *sozialistische Demokratie* — *bürgerliche Demokratie*; *(sozialistischer) Gewinn* — *(kapitalistischer) Profit*; *(sozialistischer) Leitungslohn* — *(kapitalistischer) Akkordlohn*; *(sozialistische) Gesellschaftswissenschaft* — *(kapitalistische) Soziologie* тощо [Winterling 1974, с. 39-55].

У німецькій мові НДР виникали специфічні неологізми, які не були у вжитку у ФРН: *Aktivist der ersten Stunde*, *landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft (LPG)*, *Nationale Volksarmee (NVA)*, *Volkseigentum*, *Volkspolizei* тощо. Слово *Jugendfreund* (друг дитинства, друг молоді) набуло нового значення — «член Союзу вільної німецької молоді». Слова *Berufsbeamter*, *Schulgeld*, *Volksschule* були оголошені в НДР історизмами або архаїзмами. Деякі західнонімецькі неологізми у НДР не визнавалися та не вживалися: *Bundesbahn*, *Hauptschule*, *Gesamtschule*, *Rechtsstaat* тощо. Один і той же денотат позначався по-різному: *Erster Sekretär* (НДР) — *Parteichef* (ФРН), *FNL (Nationale Befreiungsfront Südvietnams)* (НДР) — *Vietcong* (ФРН), *RGW* (НДР) — *Comecon* (ФРН). Якщо німецька лексика у ФРН орієнтувалася більше на англійську мову (*Babysitter*, *Boom*, *Cast*, *Teenager*), то в НДР — більше на російську: *Aktiv* (рос. актив), *Brigade* (рос. бригада), *Pionier* (рос. пионер), *Haus der Offiziere*, *Maschinen-Traktoren-Station*, *Wanderfahne* (рос. переходящее Красное знамя) [Бок, Гарниш, Лангнер, Штарке 1979; с. 269-278].

Аналогічні приклади можна навести стосовно термінів радянських суспільних наук, де різні терміни вживалися залежно від політичного контексту.

Так, для міжнародно визнаного терміна «мовне планування» у радянській соціолінгвістиці існував його дублетний синонім — «мовне будівництво». Тим самим, якщо мова йшла про заходи з метою регулювання мови за кордоном, вживався перший синонім. Аналогічні процеси у Радянському Союзі позначалися другим терміном.

Не вважалися тотожними в радянський період такі поняття, як *об’єднання* (якщо мова йшла про **соціалістичні** підприємства) та *корпорація* (об’єднання **капіталістичних** підприємств). Навіть слово *об’єднання* (як результат, а не процес), наприклад, на англійську мову в радянській пропагандистській лі-

тературі, орієнтованій на англomовного читача, якщо мова йшла про радянські підприємства, перекладалося як *amalgamation* а не *corporation*, не зважаючи на те, що в англійській мові слово *amalgamation* означає процес злиття підприємств, а не угруповання як результат цього процесу. Деякі суспільно-політичні терміни (*менеджер, бізнес, політологія, парламент*) відносились виключно до капіталістичного способу життя. Навіть у перші роки перебудови для позначення понять, що запозичувалися від капіталістичного ладу, або запроваджувалися нові терміни (*госпрозрахунок*), або до вже традиційних термінів додавався прикметник «соціалістичний» (соціалістичний плюралізм).

Питанням заідеологізованості лексики при тоталітарних режимах займався також Jedacki. Зокрема він висвітлив польські терміни з суспільних наук (філософія, політекономія, соціологія), які в словниках 70-80-х років мали те чи інше ідеологічне забарвлення. Зокрема такі терміни, як *gielda* чи *kapitał* цілком відносилися до економіки капіталістичних країн; інші терміни (*kredyt, wartość, siły wytwórcze*) розглядалися окремо стосовно капіталістичного та соціалістичного ладу [Jedacki 1994, с. 128-134].

Схема 1. Співвідношення лінгвістичного та психолінгвістичного принципів класифікації

Лінгвістичні аспекти	Психолінгвістичні інтерференції	
	Найбільш типові	Нетипові
Фонетика	Найбільш типові	Нетипові
Морфологія та синтаксис	Найбільш типові	Мають місце
Лексика	Найбільш типові	Найбільш типові
Графіка та орфографія	Мають місце	Найбільш типові

3. Лексичне значення, внутрішня форма та мотивація термінологічних одиниць

3.1. Поняття лексичного значення

3.1.1. Концепції лексичного значення в сучасній лінгвістиці. Поняття значення терміна

До лінгвістичних об'єктів, при розгляді котрих неможливо не спиратися на чітко визначену філософську теорію і не враховувати одночасно специфіки мовного підходу, належить значення та пов'язані з ним інші проблеми. Зараз досить важко підрахувати навіть приблизно, яка кількість мовознавців присвятили фундаментальні дослідження розв'язанню проблеми значення. Але складається враження, що кількість поглядів не скорочується, а збільшується, незважаючи на те, що „теорія значення ще не вийшла з початкової стадії своєї розробки. Висунуті різні концепції значення, котрі частково перебувають у додаткових стосунках один щодо одного, пояснюючи різні аспекти значення, а частково — у відношенні взаємовиключення, коли одна концепція заперечує іншу“ [Никитин 1983, с. 4].

З іншого боку, не можна стверджувати, що з усієї множинності формулювань лише якесь одне визначення терміна «значення» може претендувати на достовірність. Більш того, така множинність поглядів свідчить про надзвичайну складність та багатогранність дослідженого явища.

Тому можна цілком погодитися з твердженням А.С.Мельничука про те, що „завдання повинна полягати не в тому, щоб під виглядом «природи» значення (чи змісту) термінологічно позначити яке-небудь одне з них, а решту визнати недійсними, але в тому, щоб встановити послідовну термінологічну різницю цих понять і, таким чином, забезпечити першу умову для подальшого дослідження їх природи“ [Мельничук 1967, с. 43].

Якщо в 1936 році англійські лінгвісти Ч.К.Огден та І.А.Річардс у монографії «Значення значення» перелічують 23 різних означень терміна «значення» [Свадост 1968, с. 52], то сьогодні навіть рамки одного спеціального дослідження не дозволяють хоча б поверхнево розглянути значно зрослої кількості цих визначень.

До кола задач цієї роботи не входить розкриття теорій значення, створення власної їх класифікації чи концепції. Тому залишимося лише на одному означенні лексичного значення, в котрому синтезуються численні погляди. Дане дослідження належить А.І.Смирницькому: „значення слова є відоме відображення предмета, явища чи відношення у свідомості (чи аналогічне за своїм характером психічне утворення, що конструюється з відображень окремих

елементів дійсності), що входить до структури слова як так звана внутрішня його сторона, відносно котрої звучання слова виступає як матеріальна оболонка, необхідна не лише для виразу значення і для повідомлення його іншим людям, але й для самого його виникнення, фомування, існування та розвитку“ [Смирницький 1955, с. 88; 1956, с. 162].

З цієї характеристики випливає, що значення кожної лексичної одиниці безпосередньо співвідноситься з відповідною одиницею дійсності, воно не існує у відображених предметах, а відображає ті істотні загальні риси та властивості, які об'єктивно властиві предметам.

Лексичне значення належить до числа категорій лінгвістики, при розгляді котрих неможливо не спиратися на чітко визначену філософську теорію і не враховувати одночасно специфіки мовного підходу. Дане питання виявилось настільки складним і дискусійним, що деякі лінгвісти взагалі відмовились трактувати значення як мовознавчу проблему. Л. Блумфілд, зокрема, пише: „Кожний вислів може бути повністю описаним у термінах лексичних і граматичних форм; ми повинні тільки пам'ятати, що значення не можуть бути визначені в термінах нашої науки“ [Цит. за: Никитин 1983, с. 6]. Така думка, звичайно, є спірною, оскільки без розгляду проблеми значення мовознавства як самостійної науки існувати не може. Розв'язання даного питання полягає головним чином в тому, щоб чітко визначити *місце й обсяг мовного значення* в межах загальносеміотичних наукових пізнань. Тут ближчим до істини, думається, був Уорф, котрий вважав, що „лінгвістика — це, в основному, пошуки значення“ [Новое в лингвистике 1960, с. 201].

Розв'язанню даної проблеми присвячено багато фундаментальних досліджень, але, незважаючи на це, кількість поглядів не скорочується, а продовжує збільшуватися. Складається враження, що теорія значення ще перебуває на початковій стадії своєї розробки. Різні концепції або заперечують, або доповнюють одна одну, розглядаючи різні аспекти значення, але разом з тим не можна стверджувати, що який-небудь окремо взятий погляд претендує на абсолютну достовірність і повноту. Така велика кількість поглядів підтверджує надзвичайну складність і багатогранність явища, що досліджується. До того ж, нерідко мовознавці називають значенням абсолютно різні сторони мовного знаку, тобто виникає питання чисто механічного характеру: якій з властивостей мовного знаку приписати термін «значення» (та й чи приписувати взагалі)? Можна цілком погодитися з твердженням А. С. Мельничука про те, що „завдання повинно полягати не в тому, щоб під виглядом визначення «природи» значення (чи змісту) термінологічно позначити яке-небудь одне з них, а всі інші визнати недійсними, але в тому, щоб встановити послідовну термінологічну різницю всіх цих понять і, тим самим, забезпечити першу умову для подальшого дослідження їх природи“ [Материалы к конфер. 1967, с. 43].

Кількість визначень і теорій значення в лінгвістиці протягом останнього часу настільки зросла, що сьогодні в межах навіть окремого дослідження неможливо хоча б поверхнево їх розглянути. Тому при аналізі концепції значення лінгвісти частіше за все синтезують різні погляди у відповідному напрямі, створюючи на деякій основі спільні класифікації поглядів (див., наприклад: [Апресян 1963, с. 102-130; Васильев 1971, с. 119-125; Клычков 1961, с. 100-120; Кодухов 1976, с. 7-20; Комлев 1969, с. 7-26; Косовский 1975, с. 22-23; Стернин 1979; Шафф 1963, с. 231-232; Kempson 1976; Kovács 1971, с. 51-59]).

Спираючись на викладені різними авторами думки і положення, можна запропонувати таку класифікацію наявних концепцій значення (рамки роботи не дозволяють розкрити особливості окремих підходів, шкіл, теорій):

- 1) Значення є предмет, що номінується (Б. Рассел, В. Е. Семенистий, Г. Фреге та ін.);
- 2) Значення є поняття (Н. Н. Амосова, М. Бірвіш, Е. Вюстер. Р. Карнап, Г. Клаус, Г. Стерн, А. Шафф та ін.);
- 3) Значення є поняття плюс реляційні властивості слова (Е. Велландер, В.В. Виноградов, Р.З. Гінзбург, Дж. Фірт та ін.);
- 4) Значення є уявлення (Ж. Марузо);
- 5) Значення є інваріант інформації (Б.Н. Головин, П.Л. Добрушин, В.В. Иванов, І.С. Нарський, Е.В. Падучева, Р.Г. Фрумкіна, К. Шеннон, І.М. Яглом. А.М. Яглом та ін.);
- 6) Значення є функція слова-знаку (К. Айдукевич, Л. Завадовський);
- 7) Значення є відношення між знаком і предметом (Дж. Локк, А.М. Коршунов, Т.П. Ломтєв, А.С. Мельничук, В.В. Петров, Ю.С. Степанов, А.С. Чікобава та ін.);
- 8) Значення є відношення між знаком і поняттям (К. Бальдингер, Л. Вейсгербер, О. М. Галкіна-Федорук, П. Гіро, О.М. Горшкова, Н.С. Котелова, Н.М. Шанський та ін.);
- 9) Значення є відношення між знаком і уявленням (М.В. Крушевський, Тецуя Куніхіро, Р. Рейсс та ін.);
- 10) Значення є відношення між знаком і поведінкою людини (Л. Блумфілд, Е. Бенвеніст, Л. Вітгенштейн, О.З. Виноградова, А.Р. Лурія, Ч. Фріз та ін.);
- 11) Значення є відношення між знаком і сигніфікатом (Е. Бар-Гіллел, Л. Єльмслев, Е. Найда, Е. Сепір, А. Тарський, З.Герріс та ін.);
- 12) Значення є відображення дійсності (О.С. Ахманова, О.С. Богуславський, Б.І. Востоклв, Ф.М. Березін, Г.С. Кличков, С.В.. Колшанський, Т.П. Ломтєв, Л.О. Резніков, А.І. Смирницький, В.М. Солнцев, Д.Н. Шмельов та ін.).

У подальшому нашому ми приймаємо за основу визначення значення, яке

дав А.І. Смирницький через те, що ця концепція найбільш повно і точно характеризує цю складну універсалію. Відмітимо, проте, деякі моменти, що не знайшли відображення в даному визначенні. Зокрема, ми вважаємо, що значення — це не просто «психічне утворення, що конструюється з відображень окремих елементів дійсності», — воно є (чи повинно бути) також об'єктивним відображенням дійсності, соціально зумовленою категорією, стабільною в синхронії, але потенційно мінливою в діахронії. Значення слова чи словосполучення визначається змістом необхідних і достатніх ознак поняття, котрому відповідає слово чи словосполучення, незалежно від того, чи відображені ці ознаки в компонентах лексичної одиниці чи ні. Тому значення в цілому може бути зафіксовано в тлумачному чи термінологічному словнику. При такому підході, на наш погляд, чіткіше характеризується категорія значення в мовознавстві в цілому і в семантиці зокрема і стає можливим визначення в мовному знаку місця і функцій інших його сторін і властивостей (змісту, форми, розуміння і т. п.).

3.1.2. Дефініції як можливий засіб опису лексичного значення

Розглядаючи проблему значення, не можна не торкнутися питання про можливість його опису чи тлумачення. Деякі лінгвісти заперечують доцільність як укладання, так і дослідження дефініцій у функції значення слів [Головин 1979, с. 15; Правдин 1983]. Але в такому випадку заперечується можливість наукового опису значення взагалі, обмежуються можливості семантичного аналізу слова в лінгвістиці, в той час як дефініція все ж може з необхідним ступенем достовірності відобразити головні інформаційні характеристики предмета, тобто однозначно вказати на нього, визначати його місце серед інших предметів, виділити системні особливості і т. п. Від дефініції вимагається лише лінгвістичний опис значення — і не більше, до того ж ці показники виявляються достатніми для багатьох досліджень. Дефініційний опис і дефініційний аналіз значень лексичних одиниць природної мови — необхідна основа словника значень, котра базується на мовній реальності, а не на всьому змісті поняття. Більшість лінгвістів також виходить із того, що будь-який опис чи пояснення значення слова — це спроба вивести його дефініції [Апресян 1963, с. 6; Билан, Боркун, Пиотровский 1977, с. 55; Бирвиш 1981, с. 179; Киселевский 1979; Рей, Делесаль 1983, с. 239; Степанов 1975, с. 11; Уфимцева 1984, с. 134-140].

Значення не слід розуміти як завжди щось заздалегідь чітко завдане та окреслене, обмежене: тут так само має місце своєрідна мовна антиномія, що має прояв у відносній невизначеності всього обсягу значення, у аморфності його компонентів, у складності побудови їх ієрархічної структури тощо, і, в той же час, в актуалізації віртуального (можливого) значення в контексті, котра

усуває цю відносну невизначеність, «підказує» семантичні компоненти цього лексичного значення.

Ю.С. Степанов пише: „Значення слова відображає спільні і водночас істотні ознаки предмета, пізнані в суспільній практиці людей. Значення слова може бути розгорнуто в речення чи в цілісну сукупність речень“ [Степанов 1985, с. 11]. Саме тлумачний словник ставить за мету об'єктивувати значення слова і зафіксувати його у вигляді дефініції. Сутність цієї операції полягає в тому, що значення слів чи словосполучень, що визначаються, характеризується за допомогою слів, значення котрих вважається відомим. Ми не торкаємося тут методики правильної побудови дефініцій слів, оскільки це не є метою нашого дослідження, а для практичних потреб експерименту вживаємо дефініції відомих словників, укладених авторитетними колективами і які є певними інформантами про значення і семантичну структуру слів. На наш погляд, у тлумачному чи термінологічному словниках фіксується сукупність ознак предмета, необхідна й достатня для його відокремлення серед інших предметів, інші ж ознаки належать до галузі енциклопедичних даних про предмет і не повинні наводитись у таких словниках. Тому ми приєднуємося до тези про те, що „мінімальна дефініція значення будь-якої одиниці — це перелік семантичних компонентів, необхідних і достатніх для відмежування (в парадигматичному плані) даного значення від значень усіх інших одиниць мови“ [Бенедикс 1983, с. 76].

3.1.3. *Значення і поняття*

Запропонована вище класифікація концепцій значення в деякому відношенні умовна — багато лінгвістів торкаються інколи й інших теорій та їх погляди не визначаються тільки в рамках умовної підгрупи. Будь-яка концепція значення торкається низки інших важливих мовних категорій, зокрема «*зміст*», «*розуміння*», «*поняття*».

Особливо гострі суперечки ведуться навколо проблеми співвідносини між значенням і поняттям. У цьому питанні ми не є прибічниками безумовного розмежування цих категорій, тобто віднесення значення тільки до проблем мовознавства, а поняття — до логіки. Скоріше навпаки: ми підкреслюємо їх постійний й безпосередній зв'язок, взаємозбагачення, взаємопроникнення, що є однією з умов розвитку і збагачення знань про об'єктивну дійсність, оскільки, за словами Л.В.Уварова, «поняття» також є образами, відбитками об'єктивної реальності [Уварова, 1967, с. 86]. П.В.Чесноков справедливо підкреслював, що логічні і семантичні форми „існують в нерозривній єдності, як дві сторони єдиного процесу організації думки, що відбувається в одній сфері мовного мислення. Логічні форми як універсальні способи побудови думки, як спільні структури одиниць мислення завжди реалізуються в більш часткових, на-

ціональних за природою структурах думки, пов'язаних з особливостями граматичної будови конкретних мов, — у семантичних формах мислення“ [Чесноков 1984, с. 4].

Якщо спробувати виділити головні напрями в лінгвістичних роботах відносно взаємовідносин цих двох категорій, то можна синтезувати такі погляди:

1. Значення і поняття є об'єктами різних наук [Фомина 1983, с. 22].
2. Значення є ідентично поняттю (див. класифікацію теорій значення).
3. Значення за обсягом більше, ніж поняття, оскільки включає конотативні, оціночні, суб'єктивні та інші складові [Аллендорф 1977, с. 21-22; Арнольд 1973, с. 102-116; Клычков 1961, с. 100-121; Попова, Стернин, 1984 с. 27].
4. Значення складає частину поняття, притому найсуттєвішу; значення є «спрощеним поняттям» [Солнцев 1971, с. 107].

З лінгвістичної точки зору можна погодитися з тим, що мовне значення є вихідним базисом створення поняття, тобто його частиною, що прямує до рівноправ'я, але не досягає цієї стадії, оскільки всі поняття, у тому числі й наукові, еволюціонують, постійно розвиваються та вдосконалюються.

Різниці між значенням і поняттям лексичної одиниці грають істотну роль в лексикографії, зокрема при побудові статей тлумачних та енциклопедичних словників. Значення, на наш погляд, не слід розуміти як щось раз і назавжди заздальгідь і чітко задане, окреслене, обмежене. Тому, доповнюючи й уточнюючи наведене вище наше розуміння лексичного значення, відмітимо, що, функціонуючи в мові й формуючи ядро поняття, значення є відносно гнучкішим інструментом пізнання й відображення дійсності, одночасно надаючи в процесі своєї еволюції впливу на різні мовленнєві вживання лексичної одиниці, збагачуючи нерідко при цьому інтенціонал поняття і уточнюючи внутрішню форму відповідного слова.

3.1.4. Значення й розуміння

Як підкреслював В. Гартунг, „значення — безумовно, комплексне поняття, тому можна зі впевненістю сказати, що воно складається з компонентів“ [Хартунг 1979, с. 45]. І.С. Улуханов під значенням слова також розуміє комплексну одиницю, в котрій можна виділити семантичні елементи, що перебувають у певних змістових відносинах [Улуханов 1977, с. 17-18]. Дійсно, лексичне значення слова може включати кілька семантичних складових, кожна з котрих характеризує з різних боків єдине ціле (сюди ми не відносимо емоційно-експресивні, стилеві складові). Питання полягає в тому, які ознаки предмета характеризує значення слова. А. А. Ветров вважає, що „визначення знаку повинно нагадувати лише про ознаки, кожна з котрих необхідна, а всі разом взяті до-

статні, аби відрізнити дане явище від інших явищ“ [Волков, Хабаров 1961, с. 36]. Такі ознаки чи предметні, що становлять мовне значення, ми називаємо *регулярними розуміннями*. Аналогічно Л. Блумфілд розрізняє в предметі чи явищі дистинктивні і недистинктивні ознаки [Блумфілд 1968, с. 144].

Слід відмітити, що подібний погляд знаходить підтримку далеко не в усіх лінгвістів, тому й у мовознавстві спостерігаються різні концепції змісту. Спробуємо їх систематизувати, не поглиблюючись у розгляд окремих підходів.

1. Розуміння = поняття (С. Ульман та ін.).
2. Розуміння = зміст слова у контексті (О.С. Ахманова, К. Аммер, Є.С. Гурський, Н.Г. Комлев, В.В. Лазарев, де Мавро, А.В. Правикова, І.А. Стернін, Т. Шиплан та ін.).
3. Розуміння = множинність диференційних семантичних елементів (Ю.Д. Апресян, Т.П. Ломтев та ін.).
4. Розуміння = екстралінгвістичне явище (І. Р. Гальперин, Г.П. Мельников, Н.А. Слюсарева, А.А. Уфимцева та ін.).
5. Розуміння = сукупність психологічних фактів (Л.С. Виготський, Ф. Полак та ін.).
6. Розуміння = значення (О.М. Галкіна-Федорук, Г.С. Кличков, Е. Курилович та ін.).
7. Розуміння = спосіб побудови імені (Г. Фреге, А. Черч, Р. Карпан та ін.).

Враховуючи вказані концепції змісту і преломлюючи їх крізь призму практичних цілей нашого дослідження, ми намагалися виробити свій погляд, не стверджуючи про його безпомилковість чи безпідставність інших теорій розуміння. Як і у випадку з концепціями значення, різні тлумачення змісту виникають через його багатоплановість, той чи інший підхід може знайти своє підтвердження залежно від методу й цілей дослідження.

Визначаючи «розуміння», ми виходимо з того, що воно не є ані поняттям, ані уявленням, ані чисто психологічним явищем, ані сумою семантичних диференційних ознак. Найбільш доцільно «розумінням» вважати не весь комплекс ознак предмета, а лише одну окремо взятую семантичну диференційну ознаку, котру Ю.Д. Апресян називає «змістовим атомом» [Апресян 1981, с. 110]. Подібну думку висловлюють Т. Куніхіро, Г.П. Мельников, М.В. Нікітін, Г. Патнем та інші лінгвісти. Таким чином, розуміння виступає як самостійна семантична одиниця, яка не може бути розчленована на інші ознаки, і яка реалізується в мовленні, хоча деякі розуміння є складовою частиною значення в плані мови. Слід відмітити, що значення, що складеться з мовних регулярних розумінь, котрі також претендують на відображення дійсності і для котрих також притаманні соціальна зумовленість, постійність, об'єктивність, конвенційність, не охоплює всіх можливих розумінь мовної одиниці чи виразів, що реалізуються в

мовленні. Тому, поруч із регулярними розуміннями, що входять до складу значення, ми розрізняємо нерегулярні, які можливо виявити тільки в мовленні.

Саме завдяки сукупності розумінь значення може бути реалізованим у мовленні, через посередність розумінь актуалізується сполучення мовних одиниць у мовленнєвому ланцюжку, де відбувається «нашарування», «взаємний обмін» розуміннями, створення нових розумінь, у результаті чого може виникнути нове значення, що складається не з простої суми вихідних значень. Таким чином, повна сукупність всіх елементарних розумінь, як правило, більше лексичного значення мовної одиниці [Гальперин 1974, с. 9] і наближається до змісту поняття.

Розуміння, яке так порівняно легко можна виявити в мовленні, важко піддається вичлененню з лексичного значення без відповідної експлікації останнього. Все це відбувається тому, що значення в кінцевому разі співвідноситься з денотатом і „в прямому повідомленні з розумінням як з категорією змістовності не перебуває“ [Аветян 1968, с. 114]. Тому при спробі виявити, наприклад, регулярні розуміння термінів «*рахувальник*» чи «*контрольний кабель*» ми змушені звернутися до їх авторитетних дефініцій, де виявляються основні характеристики (розуміння) імен. Так, регулярними розуміннями терміна «*контрольний кабель*» є «*допоміжний кабель*», «*кабель для контролю*», «*кабель, що застосовується для виміру та управління*», «*кабель, через посередність котрого відбувається захист і зв'язок*». У внутрішній же формі актуалізується лише розуміння «*кабель, для контролю*».

3.1.5.   *Значення і зміст*

Лінгвістичні категорії поняття, значення і розуміння тісно пов'язані з категорією змісту. Ми повністю погоджуємося з І.Р. Гальпериним, котрий вважає, що „доцільно розглядати зміст як сукупність розумінь, яка є деяким завершеним цілим, у котрому відображається уявлення автора про факти, що описуються, події в їх розвитку, в їх характеристиках і взаємозв'язку“ [Гальперин 1974, с. 42]. Таким чином, зміст, на відміну від значення, здатне охопити всю сукупність розумінь мовної одиниці, що проявляються в плані мови чи реалізуються в плані мовлення. Тому нам здається можливим розрізняти: 1) мовний зміст, відносно постійний, рівний за обсягом значенню, об'єктивний, обов'язковий, який ми назвали *парадигматичним*; 2) мовленнєвий зміст, більш динамічний, інваріантний, зі всіма факультативними елементами, яке складається як із регулярних, так і нерегулярних (нерідко суб'єктивних) розумінь, котре ми називаємо *синтагматичним* (зіставлене зі змістом поняття); 3) *актуальний* зміст, що складається з одного розуміння чи групи актуальних розумінь як реалізації лексичного значення в окремому акті комунікації. Подібним чином К.І. Льюїс розрізняє мовне значення як інтенціонал, який кон-

ституюється моделлю відношення дефініції даного виразу до інших виразів, і змістове значення, що маніфестується через посередність застосування цього виразу щодо конкретного предмета й ситуації [Семиотика 1983, с. 221].

Таким чином, ми не схильні відносити зміст тільки до плану мовлення, відриваючи його від значення, що неприпустимо, враховуючи знаковий характер мови. Як і сама мова, зміст її повинен бути двоплановим, тобто відповідати значенню в мові і бути відображенням значення в мовленні. Отже, значення лексичної одиниці входить до плану змісту мови, а її повний набір розумінь — до плану змісту мовлення.

Як вже відзначалося, обсяг змісту в мовленні, як правило, не збігається зі значенням лексичної одиниці. І.А. Стернін вважає, що в акті мовлення значення слова ніколи не представлено в своєму повному обсязі, а лише якою-небудь його частиною [Стернін 1980, с. 60], але мовний зміст як постійна категорія прямує до виявлення всіх тих змістових складових, котрі визначають значення. Тому можна стверджувати, що зміст у мові є (чи повинен бути) тотожним лексичному значенню, разом з тим саме завдяки незбігу змістовної сторони мовлення і мовних одиниць, вважає В.С. Панфілов, мислення завжди може вийти за межі їх змісту й при цьому створюється можливість впливу мислення на змістовну сторону мовних одиниць, на їх становлення й розвиток [Панфілов 1971, с. 231].

3.2. Внутрішня форма термінологічних одиниць

3.2.1. Внутрішня форма та етимологія

По-перше, не слід плутати такі поняття, як «внутрішня форма» та «етимологія». В чому між ними різниця. Насамперед у тому, що внутрішня форма є буквальною значенням слова, його мотивацією. Етимологія — це походження слова. Розглянемо, наприклад, слово *банкрот*. Походить воно з італійського словосполучення *banca rotta*, що буквально означає «поламана лава». Отже, відповідне італійське словосполучення є, якраз, етимологією даного слова, а буквально значення цього словосполучення — мотивацією слова *банкрот*, тобто його внутрішньою формою.

Характеризуючи внутрішню форму слова, О. Потебня пише: „У слові ми розрізняємо зовнішню форму, тобто членороздільний звук, зміст, що об’єктивується через посередність звуку, та внутрішню форму, або найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким висловлюється зміст“ [Потебня 1926, с. 134].

Звідси, визначаючи внутрішню форму як *найближче* етимологічне значення (курсив наш), О. Потебня в першу чергу розумів спосіб утворення імені при його синхронічному розгляді, а не обов’язкове врахування всіх його етимо-

логічних особливостей.

У сучасній лінгвістиці, як відомо, нема єдиного погляду на проблему взаємостосунків внутрішньої форми та етимології лексичних одиниць. Більш логічно не змішувати ці дві категорії через те, що, слідуючи за В.Г.Вариною, ми вважаємо, що між внутрішньою формою та етимологією не існує безпосереднього взаємозв'язку [Варина 1976, с. 237]. Разом з цим на певному рівні внутрішня форма може мати своєю передумовою розкриття етимологічного значення відповідних одиниць, особливо з метою обґрунтованого підтвердження її існування (це притаманно насамперед для непохідних одиниць типу *стіл*). Головна відміна між внутрішньою формою та етимологією полягає в тому, що остання розглядається переважно гіпостазовано, безвідносно до синхронного стану лексичного значення, в той час, як внутрішня форма, яка іманентно властива кожному слову, для носія мови не завжди має затемнений характер, незважаючи на можливе суб'єктивування її відтінків, особливо у випадку сприйняття ідеї апріорної інтерпретації. Кажучи мовою математики, внутрішня форма лежить та розглядається на горизонтальній осі координат у той час, як етимологія — на вертикальній. І чим більше розвивається внутрішня форма лексичної одиниці, тим віддаленішою стає її первинні форма та значення, які виявляє етимологія. Тому можна також стверджувати про існування *етимологічної внутрішньої форми*, що виявляється через посередність спеціальних досліджень на певному етапі розвитку мови *ad hoc*, та *узуальної внутрішньої форми* лексичної одиниці, що функціонує сьогодні в мові.

Наведемо кілька характерних прикладів. Так, істотно відрізняються узуальна та етимологічна внутрішні форми таких лексичних одиниць: «*перо*» (у птаха та авторучки), «*талант*» (одиниця ваги), «*середні віки*» (в різні епохи дане поняття належить до різних етапів історичного розвитку), «*чорна робота*», «*блакитна кров*», «*рожева мрія*», «*зелена зона*», «*білий віриш*» (усі ці вирази ніякого відношення до відповідних кольорів не мають), «*мертвий сезон*», «*оксамитовий сезон*» (ніякого відношення до смерті чи оксамиту), «*зоряні війни*» (від американського фільму з такою назвою), «*драконівські заходи*» (від імені давньогрецького політичного діяча), «*романтична література*» (нічого спільного з фантастикою не має), «*народно-демократичний*» (у певному контексті (*народно-демократична партія*, «*народно-демократичний*» лад) не сприймається як тавтологія), «*драматичний театр*» (слово «драма» набуло загального значення «п'єса») тощо. Така диференціація внутрішньої форми особливо притаманна словам-інтернаціоналізмам (наприклад, «*кібернетика*», «*філологія*», «*атом*», «*цивілізація*», «*автобус*»). Таким чином, підкреслюючи другорядне значення етимології для розкриття сучасного стану внутрішньої форми, можна погодитись також з тезою про те, що навіть “за об'єктом дослідження та за проблематикою вчення про внутрішню форму ширше етимології”

[Григорян 1983, с. 62].

Внутрішня форма слова, пов'язана з етимологією, має онтогенетичні властивості. Їй могли передувати перші засоби комунікації, що ґрунтуються, за словами Ф.Клікса, на перетворенні координацій руху на жести, міміку, звукові сигнали, які набувають абсолютно нового значення, в результаті чого починають незалежне, не менш стабільне існування, що характеризується все більшою диференційованістю [Кликс 1983, с. 82].

Звукові комунікативні сигнали, первинно лише супутні феномени, свого роду звукопантоміми, звукові комунікативні сигнали, завдяки своїй раціональності, універсальності та диференційованим здібностям, стають важливими засобами комунікації, виділяються як конвенційні сигнали, прообрази мовних знаків. При цьому помітимо, що умовна система сигналів могла виникнути лише в згуртованих групах представників органічного світу, коли комунікація стає важливою потребою організованого клану. Звідси колективізм (а разом з ним — і відповідні умови праці) — важлива причина виникнення мови (включаючи загальноприйняті внутрішні форми слів).

У подальшому, залежно від семантичного наповнення, сигнали перетворюються на знаки, що мають звукову форму та певний зміст. У вигляді такого змісту спочатку виступає інтелектуальний образ — внутрішня форма як основа майбутнього лексичного значення. А.М.Коршунов справедливо підкреслював: „Сформована під впливом програм мислення, модальні уявлення, образ-мета, образи-плани, символічні образи включаються в подальший розвиток наукового пізнання, інтерпретацію знакових систем тощо” [Коршунов 1982, с. 64].

У сфері первинних образів ще не можна відокремити внутрішні форми від значень, обсяг їх змістових характеристик практично збігається. Розчленування внутрішньої форми та значення відбулося, скоріше за все, вже після того, як у процесі переходу від «архаїчного мислення» (термін Ф.Клікса) до мислення науковою людиною навчилася думати абстрактно, створювати узагальнені найменування для класу предметів, відокремлювати ознаки їх категорій, що визначило відношення *гомоморфізму* між цими двома категоріями семантики. Таким чином, з розвитком цивілізації з'явилися засоби повнішого та стійкішого втілення свідомості. І перший такий засіб — штучні знаки, що є вторинними, створеними скороченим типізованим зображенням, але не самого явища, що позначається, а лише якоїсь його найпомітнішої ознаки [Ибраев 1981, с. 34].

Поруч із простими знаками виникають складні знакові конструкції, що мають більшу конкретність, наочність змістових характеристик. Саме з урахуванням складності структури знаків доцільно розрізняти імпліцитні та експліцитні внутрішні форми.

3.2.2. Імпліцитні внутрішні форми

Імпліцитні внутрішні форми представлені, як правило, простими словами, що належать у своїй більшості до первинної лексики. Виключаючи граматичні аспекти, можна стверджувати, що непохідним мовним одиницям властива з точки зору сучасного стану мови довільність плану виразу стосовно плану змісту, відносна незалежність вибору означальника від характеру означувального. У лінгвістичній літературі, з іншого боку, можна зустріти думки про те, що в початковій формі мова була цілком визначеним та «прозорим» знаком речей у намаганні бути схожими на них та відображати їх у своїй формі. Мішель Фуко пише, що імена були пов'язані з тими речами, котрі означалися ними. Мови розпалися та стали несумісними одна з одною саме в тій мірі, в якій насамперед втратилася ця схожість мови з речами, які були першопричиною виникнення мови. Є лише одна мова, котра зберігає пам'ять про цю схожість через те, що вона утворилася безпосередньо з того первісного, нині забутого запасу слів. Це мова іврит, або давньоєврейська, яка подібно до уламків містить ознаки первинного найменування [Фуко 1977, с. 83]. Як аргумент вчений наводить приклад з давньоєврейським словом *chasida* (лелека), яке буквально означає «добрий», «милосердний».

Незважаючи на можливу категоричність деяких історичних довідок, ми погоджуємося тут із головним висновком: «первинні слова» також мали свою внутрішню форму, що відображали специфічні риси означувальних денотатів. Про таке вживання лексичних одиниць писав ще Демокрит: „Слова виходять, ніби статуї (наявних речей) як імена, що є наслідуванням розумових видів та чисел“ [Цит. за: Апресян 1978, с. 19]. Аналогічну думку відстоювали також гуманісти епохи Відродження Франческо Санчес [Малявіна 1985, с. 39-41] та Микола Кузанський [Блумфілд 1968, с. 54-55].

З таким же правом можна стверджувати й те, що непохідні лексичні одиниці, котрими ми користуємося зараз, також мають узуальну внутрішню форму. Чи не створюємо ми сьогодні самі собі їх внутрішню форму? Чи не є для них внутрішньою формою те, що А. А. Ветров називає «розумовим образом» у тріаді «предмет — розумовий образ — слово» [Ветров 1968; с. 108-118] чи «образ знака», «внутрішній знак» (на протигагу «образу денотата», «внутрішньому денотатові») у Ч.Пірса та Г.П.Мельникова [Мельников 1978, с. 223].

Одне з проявів імпліцитності внутрішньої форми непохідних одиниць являє собою їх відносна суб'єктивність. Тому термін «внутрішня форма» можна сприймати як трохи невдалий, через те, що не слова мають внутрішню форму, а люди «приписують» її цим словам, самі носії мови виділяють з лексичного значення відмітну ознаку (ознаки) як внутрішню ознаку, структуруючи її з відомого їм змісту одиниці. Спільність таких внутрішніх форм сприяє взає-

морозумінню, виділяючи з відповідних значень найбільш релевантні ознаки.

Наведемо кілька прикладів, що ілюструють наше розуміння внутрішньої форми непохідних одиниць. Так, внутрішньою формою слова «газета» буде більш чи менш уніфікований для всіх комунікантів образ, що репрезентує один чи кілька істотних ознак, що входять до відповідних лексичних значень. Умовно воно може відповідати, наприклад, такій дефініції: «періодичне видання у вигляді великих аркушів, як правило, щоденне, яке присвячується подіям поточного політичного та суспільного життя [Ожегов 1973]. І навряд чи виникне в когось образ венеціанської грошової одиниці *gazetta*, що відповідала вартості першого вісника 450 років тому. Так, само й слово «вікно» потенційно продукує спільні риси знайомого нам денотату, але пожалуй, ніхто не стане реставрувати в процесі комунікації етимологічну внутрішню форму типу «щілина для ока».

Але подібна внутрішня форма кореневого слова не однакова для всіх носіїв мови, що залежить від багатьох культурних, соціальних, ситуативних факторів. Наприклад, внутрішній формі слова «книга» відповідає образ, що включає найнеобхідніші, але нерідко різні, риси книги: можна уявити розкриту книгу, котру читаємо, можна уявити собі інкунабулу, побачену в музеї, тощо. По-різному може бути сприйнята внутрішня форма слів «людина», «дім», «ваза», «птаха», «дерево».

В існуванні внутрішніх форм простих і похідних слів проявляється, на наш погляд, цікава мовна антиномія. Спробуємо її розкрити. похідні одиниці мають в основному експліцитні внутрішні форми, «підказують» своїм складом, структурними особливостями єдину внутрішню форму, що претендує на спільність для всіх комунікантів. Наприклад, не викликає сумнів наявність у комунікантів різноманітних внутрішніх форм слова «вежа», кількість котрих скорочується до мінімуму в словосполученні «Пізанська вежа». Те ж саме відбувається при зіставленні внутрішніх форм лексичних одиниць в рядах «машина — машиніст — обчислювальна машина», «стіл — настільний — столова — письмовий стіл», «дім — домогосподарка», «книга — книжковий — книгозховище — технічна книга» і т. п.

З таких прикладів витікає також і той факт, що чим нижче словотворчий рівень лексичної одиниці, тим більш високий ступінь спільності вона має і тим ближче внутрішня її форма до значення; і навпаки, одночасно зі зменшенням екстенціонала поняття відбувається не тільки збільшення його інтенціонала, але й конкретизація відповідної внутрішньої форми. Можна стверджувати, що й кореневі слова в цілому абстрактніше і багатіше обсягом поняття, чим похідні одиниці, і разом з тим бідніше за змістом, оскільки, як відомо, обсяг і зміст поняття перебувають в зворотному відношенні [Белецкий 1981, с. 16; Буслаев 1977, с. 129-130]. Тому ми вважаємо також, що загальноживані слова в цілому

мають більший обсяг поняття, чим термінологічні одиниці, але, навпаки, вужчий зміст, що й зумовлює відносну близькість внутрішніх форм загально-вживаних слів їх лексичному значенню. Дана властивість вживається в тлумачних словниках — у тлумачення лексичних одиниць з багатим інтенсіоналом включаються одиниці з багатим екстенсіоналом у вигляді родової ознаки. Тому цілком важливо, щоб «підказана» об'єктивна внутрішня форма максимально відповідала вимогам взаєморозуміння, зіставлялася в значенні найважливішій, всім відомій, ознаці, яка легко запам'ятовується. Цим підтверджується і той факт, що сама мова з метою вдосконалення комунікації обрала шлях створення нових найменувань: абсолютна більшість нових утворень становлять саме похідні одиниці, і їх питома вага продовжує зростати.

Проте внутрішня форма в кінцевому результаті — явище синхронне. І властивість цю визначено станом лексичного значення, з котрим внутрішня форма зіставляється. Етимологічні дослідження здатні виявити шукану чи реконструювати цілком іншу внутрішню форму, зіставлену, скоріше за все, з іншим значенням. Але відмінною ознакою цих внутрішніх форм буде відповідним до різних епох розвитку мови, де вони по-різному мотивуються. Незмінна складова внутрішня форма, звичайно, все менше відповідає значенню, що постійно еволюціонує. В цьому відношенні більш вигідні непохідні слова, що мають гнучкішу внутрішню форму. Отже, сутність згаданої антиномії полягає, з одного боку, у відносній стійкості внутрішньої форми похідних одиниць при наявності визначеного ступеня об'єктивності і, з іншого — у значній гнучкості, але відносній суб'єктивності внутрішніх форм кореневих слів.

В залежності від ситуації спілкування комунікативно релевантними можуть бути різні ознаки (зміст) денотата. Для студента-фізика, наприклад, поняття «електрика» під час іспиту виступає як особливий фізичний феномен, у побуті ж — як засіб освітлення. Але серед цих змістів завжди можна виявити одну з ознак, що є регулярною та детермінативну актуалізовану ознаку.

Внутрішня форма простих слів в основному орієнтує на їх лексичне значення. Більше того, з деякою мірою умовності можна стверджувати, що в знайомій для учасників комунікації кореневому слові внутрішня форма у вигляді складової частини, як ознака, як образ, включається в його лексичне значення. Внутрішня форма непохідних лексичних одиниць залежать від багатьох екстралінгвістичних чинників (стану суб'єкта, його досвіду, знань, віку тощо), що не входять до кола питань, що нас цікавлять. Тому головним об'єктом нашої уваги служать більш об'єктивні внутрішні форми, представлені похідними одиницями, які піддаються безпосередньому спостереженню та дослідженню.

3.2.3. Експліцитні внутрішні форми

Якщо наведене розуміння внутрішньої форми кореневих слів може викликати деякі сумніви, то в групі похідних одиниць внутрішня форма виявляється порівняно легко та однозначно. Така внутрішня форма актуалізується через різні словотворчі засоби, зокрема морфеми. Але при цьому не слід забувати, що словотворчим формантом може бути лише морфема, що надає слову нове значення, а не його відтінок, у тому числі й нульова морфема, що забезпечує перехід слова в іншу частину мови. Тому не можна, наприклад, вважати словотворчим формантом у парі слів «писати — написати» прийменник «на», що надає слову в даному випадку форму доконаного виду. Тут ми говоримо не про різні внутрішні форми, а про різні варіанти внутрішньої форми, що відповідають різним граматичним значенням (але не лексичним). Отже, в даному випадку слід говорити граматичні, а не про семантичні деривати. Такі засоби словотворення Е. Косеріу цілком справедливо називає модифікаторами [Coseriu 1977, с. 49-60], оскільки вони не є повноцінними семантичними компонентами мовних утворень і лише «модифікують» внутрішню форму, уточнюють, збагачують її.

Пропонуємо розрізняти такі модифікатори:

1. Формальні, що виконують виключно граматичну функцію (*зробити, передати*; у німецькій мові — *begraben, hinsetzen*; в англійській мові — *retell, make up*).
2. Семантичні, що виконують функцію свого роду семантичних квантифікаторів, інтенсифікаторів, вказівників, підсилювальних часток, емфатизаторів тощо (*зеленуватий, віконце, надлюдина*; у німецькій мові — *herausnehmen, Fäßchen*; в англійській мові — *overdo, kitchenette*).
3. Прийменникові, до яких ми відносимо всі прийменники, що вживаються у багатоосновних утвореннях, особливо в мові науки і техніки (*Театр на Подолі, реактор на теплових нейтронах, елемент для грубого управління*; у німецькій мові — *Frankfurt an der Oder*; в англійській мові — *discrepancy in exchange*).
4. Ідіоматичні, які не виконують будь-якої конкретної функції, але в присутності котрих слово набуває іншого значення, яке може бути пояснено лише етимологічно (у російській мові — *объявляют, наволочка*; у німецькій мові — *aufhören, Mitgift, bekommen, begehren*; в англійській мові — *become, submit, admit*).

Цілком зрозуміло, що одні й ті ж модифікатори, залежно від функції, яку вони виконують, можуть належати до різних типів.

У ролі словотворчих формантів можуть виступати, наприклад, у німецькій мові, напівсуфікси *-zeug*, *-frau*, *-arm* та інші, суфікси (крім семантичних

модифікаторів), нульовий формант, аблаут, умлаут, тобто ті словотворчі засоби, котрі здатні створювати нові слова з новим семантичним наповненням і в більшості випадків змінюють частину мови утворення, створюють, відповідно, нову внутрішню форму. Деякі форманти можуть інколи, аналогічно модифікаторам, втрачати свої головні семантичні функції. Це відбувається, зокрема, в тих випадках, коли формант агента приписується «слову», котре поза сполучення не вживається (наприклад, *Federhalter*).

Внутрішня форма похідної лексичної одиниці визначається в першу чергу її морфемною структурою. Як мовний засіб репрезентації морфем здатне виступати або кореневе слово, або субститут морфем у вигляді словотворчого форманта. Модифікатор, таким чином, не може представляти окрему морфему, тому його функції при створенні нової внутрішньої форми є допоміжними.

Внутрішня форма, таким чином, будучи семантичною характеристикою слова, безпосередньо пов'язана зі словотворчими особливостями лексичної одиниці. Разом з тим не можна ставити знак рівняння між словотворчим значенням і внутрішньою формою, оскільки, як відомо, носієм словотворчого значення є формант, що лише частково визначає внутрішню форму: словотворче значення може бути властиво низці слів з спільною морфемною будовою, в той час як внутрішня форма слова за своєю природою «індивідуальна».

Модифікатори, як і форманти, лежать в основі словотворчого моделювання, що в значному ступені зумовлює мовний статус і будову внутрішньої форми. Тому завдання чіткої диференціації моделей, що включають різні види словотворчих засобів, є важливою також з погляду семантичних характеристик лексичної одиниці. Цікавою та перспективною представляється в цьому плані класифікація Е. Косеріу [Coseriu 1977]. В словотворі німецької мови (дану схему можна застосувати й для інших мов) він розрізняє:

1. Модифікації (*fallen — hinfallen*), котрі завжди належать до однієї частини мови, де привнесена граматична функція є «не-актуальною» (*inaktuell*), невизначною;
2. Розгортання (*Entwicklungen*) — похідні одиниці, котрі завжди переходять у другу частину мови (*schön — Schönheit, fahren — Abfahrt*);
3. Композиції, які підрозділяються на: а) пролексематичні (*prolexematisch*) — якщо один з елементів утворення є «пролексевою» (субститутутом лексеми), в першу чергу елементом займенникового походження (хтось чи щось) наприклад, «пролексема» + *lesen — Leser*; «пролексема» + *wecken — Wecker*; б) лексематичні, якщо обидва елемента — лексеми, причому частина мови детермінованого елемента є частиною мови композиції (*Wein + rot ◆ Rotwein; Kopf + dick ◆ Dickkopf; Baum + Apfel ◆ Apfelbaum*).

Цілком зрозуміло, що виділені типи словотворчих моделей можуть ділитися на підтипи, згідно з імпліцитними «граматичними» функціями. Наприклад, для модифікацій такі підтипи утворюють зміни роду (*робітник* — *робітниця*), квантифікацію (*книга* — *книжка*), збірність (*студенти* — *студентство*), інтенсифікацію, заперечення і т. п.; для розгортання — предикативність (*красота* — *красивий*), атрибутивність (*тропічний* — *тропіки*).

Незважаючи на всю оригінальність, класифікація Е. Косеріу відображає не всі можливі словотворчі типи, не проводить чіткої межі між модифікаторами, формантами з різною функцією, що є слідством захоплення формальними характеристиками словотворчих елементів на шкоду семантичним особливостям лексичної одиниці.

До числа дискусійних питань належить проблема внутрішньої форми похідних та складних слів-інтернаціоналізмів. Як, наприклад, оцінити внутрішню форму слів типу «*матнітофон*», «*морфологія*», «*отоларинголог*» та інших? При цьому доцільно розрізняти суб'єктивовану (імпліцитну) та напівекспліцитну внутрішню форму. В останньому випадку внутрішня форма легко визначається через морфемний аналіз інтернаціоналізму, що розглядається як похідне слово. З точки зору нефахівця інтернаціоналізм має виключно імпліцитну внутрішню форму подібно до непохідних слів рідної мови. Для фахівця з інтернаціональної лексики, який обізнаний в інтернаціональних морфемах, особливо якщо він володіє кількома іноземними мовами, складне слово набуває чіткої внутрішньої форми, яка є результатом мотивації [Кияк 1985, с. 18]. Саме тому ми пропонуємо віднести внутрішню форму складних і похідних термінів-інтернаціоналізмів до окремого типу, назвавши його *напівекспліцитною внутрішньою формою*. Мовний статус такого типу підтверджується особливим явищем народної етимології — так званою *контамінацією*, коли внутрішня форма встановлюється носіями мови штучно: «*купіратив*» замість «*кооператив*», «*мазилін*» замість «*вазелін*», «*гульвар*» замість «*бульвар*». Особливо характерні прояви народної етимології для мови неосвічених людей, а також для дитячого мовлення. Деякі контаміновані іншомовні слова увійшли до літературної мови. Наприклад слово *одинарний* — це результат взаємодії слова *ординарний* з числівником *один*; *верстат* — зближення німецького слова *Werkstatt* та дієслова *верстати*. Англійське слово *cockroach* (тарган) — результат зближення іспанського слова *cucaracha* та англійських слів *cock* (півень) і *roach* (плітка, вобла). Слово *адмірал* теж можна розцінювати як прояв народної етимології — зближення арабського слова *amir-al-(bahr)* (володар моря) з романським дієсловом *admirare* (зачаровувати).

3.2.4. Залежність між внутрішньою формою та лексичним значенням.

Внутрішні форми є лише посередниками між лексичним значенням і матеріальною мовною оболонкою, потенційно вступає зі значенням відносно гомоморфізму. Щодо цього О.Потебня писав: „Внутрішня форма слова, що вимовляється мовцем, дає напрям думки слухача, але вона тільки збуджує цього останнього, дає тільки спосіб розвитку в ньому значень, не визначаючи меж його розуміння слова» [Потебня 1926, с. 140]. Отже, аналіз внутрішньої форми слова не завжди допомагає визначити його значення, і навпаки.

Звідси навряд чи є підстави стверджувати, що внутрішня форма слова являє собою мовну вмотивованість (тим більше — всі її різновиди). Правильніше розглядати мотивацію як *властивість* внутрішньої форми, як *результат* її відповідності значенню, а внутрішню форму — як *основу* мотивації лексичної одиниці. Тому важко погодитись зі впевненою думкою про те, що «внутрішня форма — це морфосемантична структура слова, що включає морфемний склад мотиваційне значення, що висловлюється ним, і зумовлює раціональність зв'язку його звукової оболонки та лексичного значення [Блинова 1981, с. 32]. По-перше, «мотиваційне значення» так чи інакше включає в себе значення морфем і семантичні взаємовідносини між ними. По-друге, викликає сумнів також саме розуміння «раціональності зв'язку»: 1) чи завжди внутрішня форма створює лише *раціональний* зв'язок між звучанням та значенням (відомі, наприклад, випадки «хибно орієнтовних» — термін Д. С. Лотте — найменувань.

У нашому розумінні внутрішньої форми не завжди знаходить підтвердження також теза про те, що «внутрішня форма слова це виражена ознака мотивації [Голев 1978, с. 7].

Неідентичність понять внутрішньої форми і мотивації ще більше наочно підтверджується аналізом багатомовних словосполучень [Кияк 1981] і особливо явищами лексикалізації та ідіоматизації значень. Так, не можна стверджувати, що ідіоматичні утворення не мають внутрішньої форми оскільки в них дійсно відсутня мотивація (тобто має місце нездатність вивести значення цілого із значень його компонентів). Справа в тому, що, за словами А. В. Куніна, внутрішня форма фразеологічної одиниці — це сукупність буквальних значень її компонентів, що означають ознаки найменувань у структурі образного фразеологічного значення, пов'язана з ним дериваційними відношеннями [Кунин 1984, с. 187]. Завдяки такій диференціації внутрішньої форми і мотивації стають можливими як експліцитне уявлення внутрішньої форми, так і розробка кількісних оцінок мотивації лексичних одиниць.

Як уже відзначалося, до лексичного значення може входити завжди лише внутрішня форма непохідних одиниць (якщо визнати її лінгвістичний статус), у похідних же одиницях нерідко присутні складники, котрі не сприяють і навіть

заважають розумінню значення всього виразу. Разом з тим, внутрішня форма не претендує і не може претендувати на розкриття всього значення мовного утворення. Її головна функція — чітко орієнтувати на денотат, «підказувати» головні особливості його значення, тобто бути однією з провідних ознак, що відокремлюється в значенні. Лексичне значення словосполучення чи похідного слова не є простою арифметичною сумою значень, складових частин і в більшості випадків не може бути виведеним зі значень семантичних елементів, що входять до складу слів.

Таким чином, можна стверджувати, що внутрішня форма мовної одиниці не зводиться однозначно ні до етимології слова, ані до лексичного значення, ані до мотивації, ані до простої суми значень складових морфем. Внутрішня форма — це складна і багатогранна категорія, і, як всі інші категорії мови, не може бути повністю і беззастережно охоплена однією невеликою, хоча й емною, дефініцією.

Внутрішня форма лексичної одиниці репрезентується морфемною структурою і утворює не просту сукупність значень та узусу її складових, а визначену систему взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів. Внутрішня форма — системна характеристика слова чи словосполучення, що грає роль «перекидного містка» від звукової оболонки до значення. Можна також припустити, що лексичні одиниці фіксуються в нашій пам'яті в першу чергу не у вигляді комплексів фонем і навіть не у вигляді значень, а через посередність внутрішніх форм. Без них не може здійснюватися зв'язок між планом виразу і планом змісту, хоча акт комунікації, цілком зрозуміло, вносить тут деякі свої корективи. Внутрішня форма втілює той слід, котрий слово лишає в пам'яті людини. Слово відсилає людину до предмета (тобто має для нього значення) ще і тому, що воно має внутрішню форму. Незнайомі слова не маркуються внутрішньою формою, не знаходять відгуку в свідомості комуніканта. Тому правий є А. А. Леонтьєв, стверджуючи, що в пам'яті інтерпретатора значення зберігається не «само собою» і воно пов'язано не з тілом знака (звучанням, акустичною формою), а з образом тіла знака (внутрішньою формою в нашому розумінні) [Психолінгвистические проблемы семантики 1983, с. 30]. Підкреслюємо ще раз: в наше розуміння образу включаються лише ознаки, що входять до внутрішньої форми, як можлива складова частина всього корпусу ознак лексичного значення. Тому, будучи актом відображення за допомогою мовних засобів ознаки (ознак) денотата, внутрішня форма, з погляду апперцепції, виступає одночасно як *уявлення* (див. аналогічні думки в роботах: [Кудрявский 1913, с. 39; Мигирова 1977, с. 6; Потебня 1926, с. 108].

Враховуючи наведені міркування, можна запропонувати таке робоче визначення внутрішньої форми лексичних одиниць: **внутрішня форма** — це розумовий інтеріоризований образ, що потенційно абстрагує і відображає у ви-

гляді апперцепційного уявлення один чи кілька істотних ознак денотата, викликаний і фіксований у пам'яті носія мови зумовленою морфемною структурою слова чи виразу.

3.3. Мотивація як лінгвістична категорія

3.3.1. Типологія вмотивованості

3.3.1.1. Внутрішня форма, значення та вмотивованість

Вивчення діалектичного зв'язку між значенням та внутрішньою формою є має певний інтерес як у теоретичному, так і в прикладному аспектах. Цей зв'язок між планом змісту та планом вислову лексичної одиниці визначає, зокрема, таку мовну універсалію, як *вмотивованість* лексичної одиниці. Слід відмітити, що мотивація не залежить просто від взаємовідносин між формою та змістом одного знаку, але й від зв'язків з іншими одиницями плану змісту всієї мови, оскільки створення кожного нового мовного знаку зумовлено досягнутим станом всієї системи. Ф. М. Березин та Б. Н. Головин відзначають також, що знак не є випадковістю навіть відносно об'єкту бо існують реальні зв'язки між об'єктами, що вказують на множинність зв'язків між словами, зокрема між вже існуючими словами та лексичними новоутвореннями [10; с. 116].

Вже ці особливості мотивації ілюструють усю складність проблеми, а звідси й можливості різних підходів до її розв'язання. В усякому разі, сутність цих підходів в цілому є одна: дане мовне явище є актом відображення одного чи кількох ознак предмета в його номінації *засобами мови*, якщо ми навіть акцентуємо насамперед дериваційні відносини між похідним та продуцентним словами. Тому не є доцільним вважати, як це робили Г.Вольф (1730) або ще раніше португалець Ф.Олівейра (1536 р.), що *signa derivata* (похідні знаки) вмотивовані лише позамовним чином (властивостями та відношеннями речей, які вони означають) [Цит. за: 81, с. 54]. Незважаючи на всю видимість правильності такої думки, не слід надто зменшувати функції мовних засобів маніфестації цих ознак. Разом з тим недостатньо також розуміти мотивацію лише як відчуття носіями мови формально-семантичного асоціативного зв'язку даного слова з іншими членами вокабуляру [26, с. 61], оскільки асоціації виникають не з іншими словами, а з іншими явищами, фактами дійсності, представленими в мові іншими членами вокабуляру.

Радянські лінгвісти завжди приділяли пильну увагу проблемі мотивації, дотримуючись точки зору, що між змістом поняття і структурою відповідного мовного утворення повинен бути прямий зв'язок; що вмотивованість лексичної одиниці зумовлюється ознаками висловлюваного поняття, базується на ра-

ціональному обґрунтовані зв'язку між формою і змістом [14; 15; 23; 28; 34; 36; 39; 54; 63; 65; 73]. Багато вчених стверджують, що невмотивованість зв'язку між формою та змістом мовних одиниць перебуває в протиріччі з визначенням взаємозв'язку між формою та змістом.

Відношення між внутрішньою формою і значенням в межах проблеми мотивації значною мірою аналогічно взаємозв'язку цілого і частини мовних виражень. А. А. Реформатський вважає: «Не можна зрозуміти ціле, не знаючи його складових, але не можна й правильно інтерпретувати складові, не розуміючи ціле» [49, с. 5]. Розглядаючи їх взаємовідносини, слід виходити з того, що як ціле, так і його частини належать до одного мовного знаку, і якщо мова йде про семантичні знаки, то в них не може бути незначущих частин [див. 60, с. 73]. В частині мовного цілого мають прояв чи повинні мати прояв визначені ознаки відображеного поняття. Інші ознаки частин не втрачаються в рамках цілого, а фігурують як потенційні, але в даний відрізок часу якісно не використані можливості.

Внутрішня форма має також багато ознак, властивими поняттю частини в рамках мовного цілого, якщо під цілим розуміти лексичне значення. Форма (як і частина) проявляє ті властивості, котрі необхідні для утворення значення (цілого). Але між даними категоріями існує і суперечності, які полягають у тому, що значення слова орієнтовано на належність даної одиниці до системи мови, тобто відображає також необхідні взаємозв'язки між лексичними одиницями в рамках плану змісту всієї мови, в той час як внутрішня форма орієнтує головним чином тільки на відповідне значення. Звідси і наявність в цих двох категоріях різних формотворчих і відображальних компонентів.

Засобом процесу мотивації таким чином стає не значення, а найменування, ще точніше — його внутрішня форма, котру можна інтерпретувати і як «основу мотивації» [79, с. 90]. Тому З. З. Маслова-Лашанська з повним правом стверджує, що мотивацію найменування слід чітко відрізнити від значення слова [39, с. 26]. Різниця між ними полягає також в самостійності значення, гіпостазуванні його функцій відносно мотивації мовного виразу. Следствием такої особливості знаку, за словам Д. А. Сафарової, є те, що при ясній мотивації легко виводиться не значення слова, а навпаки, в більшості випадків мотивація може бути розкрита тільки при відомому значенні слова: ясність мотивації далеко не завжди веде до розуміння значення слова [52, с. 255].

Вмотивованість служить сполучною ланкою між формою і змістом знаку, однією із важливих його (знаку) характеристик. Тому, кажучи про різницю між значенням і вмотивованістю, не слід забувати про різні гносеологічні функції внутрішньої форми і мотивації. Внутрішня форма — обов'язкова семантична характеристика будь-якого слова, «розумовий образ» предмета, об'єктований соціальним досвідом людини і «підказаний» йому структурними особливостями-

ми самого слова, вмотивованість же властива далеко не кожній лексичній одиниці, а точніше — її внутрішній формі. Розкриваючи вмотивованість слова, необхідно враховувати зіставні характеристики його значення і внутрішньої форми. Межі мотивації визначаються тією частиною лексичного значення, котра аналізується у внутрішній формі. Семантичні складові внутрішньої форми, що виникли випадково і не знайшли (чи втратили) відношення з відповідним лексичним значенням, не розкривають мотивації слова, а навпаки, вони зменшують, послаблюють її, роблять слово в цілому хибно вмотивованим. Вмотивованість як характеристика завжди потенційно включається цілком до внутрішньої форми, не розкриваючи при цьому всіх її необхідних сторін. Більше того, вмотивованість повинна бути не просто фіксатором спільних характеристик внутрішньої форми і значення, констатувати наявність семантичного зв'язку між ними, але й служити своєрідним індикатором як кількісних, так і якісних особливостей цих спільних складових, їх інформаційної частки в межах всього лексичного значення. Таким чином, вмотивованість мовних знаків, зокрема слів, слід розглядати як один з елементів, що забезпечують системність, а звідси, й надійність функціонування найбільш складної частини мови — лексики [45, с. 163].

На рівні мотивації здійснюється асоціативний зв'язок між семантичними елементами номінативної одиниці і відповідним лексичним значенням. Якщо ж такий зв'язок не реконструюється через посередність ментальних операцій комуніканта, то для нього слово позбавлено мотивації. Разом з тим, навіть якщо невмотивована лексична одиниця все ж викликає якісь випадкові і неіманентні для даного денотата апперцептивні уявлення, то це свідчить не про актуалізацію вмотивованості, а скоріше про її відсутність, хоча внутрішня форма при цьому зберігається.

Вмотивованість — це кількісна і якісна характеристика внутрішньої форми. Внутрішня форма (хоча б історично) властива будь-якій лексичній одиниці, в той час як етимологія слів не сприяє виявленню вмотивованості. Цілком мають рацію ті дослідники, котрі вважають, що вмотивованість — поняття синхронне і її не слід плутати з етимологією (див., наприклад.: [26, с. 61; 82, с. 91]. Ми також не можемо прийняти точку зору тих лінгвістів, котрі ставлять знак рівняння між внутрішньою формою і вмотивованістю слова. Зокрема, Л. Р. Зиндер стверджує, що під вмотивованістю в мовознавстві розуміється семантичний аналіз означувального, семантична структура знака чи його внутрішня форма [21, с. 347]. До такого ж висновку приходять і деякі інші дослідники [8, с. 35; 27, с. 67; 30, с. 88-100; 33, с. 101-114]. Ми можемо погодитись з тим, що семантична структура знака втілює його внутрішню форму, проте залишення ще ніяким чином не визначає семантичного аналізу означувального, а отже, і не виявляє ще мотивації. Лише зіставний аналіз форми і змісту семантичного

знака (внутрішньої форми і лексичного значення) дозволить виявити наявність мотивації.

Виходячи з нашого визначення знака, не слід також розуміти під вмотивованістю „структурно-семантичну властивість слова, що дозволяє усвідомити раціональність зв'язку значення і звукової оболонки слова на основі його лексичної і структурної співвідносності“ [11, с. 30]. Така властивість слова може бути притаманна фонетичній вмотивованості, але крім неї ми не виявили ніякого іншого семантичного зв'язку між звучанням слова і його лексичним значенням. Тому О. І. Блинова змушена притягти інше поняття, що відображає тільки семантичні характеристики слова — «мотиваційне значення слова», котре вона визначає як значення, виражене за допомогою морфемного складу слова; воно відрізняється від словотворчого і граматичного тим, що, як і лексичне, є індивідуальним значенням даного слова [11, с. 31]. Але таким чином ми знову повертаємося до поняття внутрішньої форми, котра, згідно з О. І. Блиновою, являє собою морфосемантичну структуру слова, що включає морфемний склад і мотиваційне значення, що виражається ним, і зумовлює раціональність зв'язку його звукової оболонки і лексичного значення [11, с. 32]. Отже, тлумачення виділених тут понять створюють замкнене коло, з котрого може допомогти вийти трактування мотивації як характеристики внутрішньої форми, що є стороною семантичного мовного знака.

Поняття мотивації належить тільки до складних морфемних утворенням і не притаманно непохідним словам; в цьому має прояв ще одна відміна мотивації і внутрішньої форми в нашому розумінні. А. І. Смирницький, зокрема, відмітив: „Принцип умовності належить до простих, нечленованих одиниць, фактично — морфемам. В складних утвореннях виступає вже принцип вмотивованості — поруч, звичайно, з принципом умовності, оскільки до складних утворень входять і прості одиниці“ [3, с. 88]. Непохідні лексичні одиниці, морфемні можуть бути вмотивовані тільки через семантичний переніс чи звуконаслідувальних асоціацій [14, с. 34].

Більш експліцитно вмотивованість проступає в складних словах, набуваючи в їх універсалізованих варіантах (наприклад, дериватах) трохи латентного характеру. Тому Д. Н. Шмельов вважає, що „вмотивованість на рівні слова — чи то йдеться про значення похідного слова, чи про похідне значення — це завжди *часткова вмотивованість*... Вмотивованість на рівні сполучення слів — це, як правило, повна вмотивованість, в цьому сутність словосполучень як таких...“ [71, с. 269].

Вмотивованість похідних одиниць виступає в основному як результат цілеспрямованого словотворчого процесу, що визначається наявністю в лексичній одиниці, поруч з її непохідною кореневою частиною, принаймні одного словотворчого форманта, під яким ми, слідом за І.З.Улухановим, розуміємо

„найменше в формальному та семантичному відношеннях словотворчий засіб (засоби) з числа тих засобів, котрими будь-яке слово відрізняється від слів, що перебувають з ним у відношеннях мотивації“ [65. з. 8.].

Зіставляючи вмотивованість складних і похідних слів, відмітимо, що практично всі особливості мотивації дериватів в більшому чи меншому ступені властиві й складним словам. Тому вважаємо за доцільне виведення однакових критеріїв об'єктивної оцінки вмотивованості для всіх лексичних одиниць.

3.3.1.2. Види вмотивованості

Вмотивованість може мати різний характер залежно від того, яку зі сторін аналізованого поняття підкреслює відповідний вираз. З. Ульман пропонує розрізняти три види мотивації: 1) фонетичну, чи природну (наприклад, для вигуків); 2) морфологічну (інколи її називають морфематичною, оскільки вона притаманна складним і похідним словам); 3) семантичну (яка враховує семантичні зв'язки між компонентами найменування та явищем переусвідомлення [66, с. 255]. Відповідно до цієї відомої класифікації І. З. Торопцев виділяє три способи мотивації: 1) мотивацію через наслідуванням; 2) мотивацію через ознаку; 3) мотивацію через зміст [64, с. 59-60]. В. Г. Гак називає фонетичну вмотивованість абсолютною (чи зовнішньою), інші види — відносною (чи внутрішньою) вмотивованістю, що може бути морфологічною (значення слова витікає зі значення складових його частин) і семантичною (значення утворюється через переусвідомлення) [14, с. 34].

Для багатьох слів можуть бути притаманні різні комбінації цих видів мотивації. Для мови точних наук фонетична вмотивованість не є типовою. Вона одночасно мінлива і суб'єктивна і тому в меншому ступені, ніж морфологічна вмотивованість, припускає підрахунки піддається точному аналізу. Як підкреслював також А. Е. Супрун, фонетична вмотивованість є менш застосованою до мовних одиниць, що становлять план виразу знака [45, с. 163]. Ці особливості послужили причиною того, що в цьому дослідженні проблеми фонетичної мотивації не розглядаються і всю нашу увагу звернено на питання двох інших видів мотивації.

Слід також відмітити, що не завжди можна чітко розмежувати види вмотивованості, що розрізняються в лінгвістиці. Наведемо кілька типових прикладів. Так, К. А. Тимофеев вважає, що лексична мотивація (тут автори не роблять різниці між «мотивацією» і «вмотивованістю» стосується окремих слів, що утворюють словотворчий ряд. Лексичну мотивацію мають головним чином похідні слова, словотворча мотивація властива всім повнозначним словам, які мають морфемну структуру [62, с. 33]. З такими визначеннями не зовсім узгоджується інше відоме тлумачення: „Словотворча мотивація — це відношення між двома однокореновими словами, значення одного з яких або а) ви-

значається через значення іншого..., або б) є тотожним значенню іншого у всіх своїх компонентах, крім граматичного значення частини мови...“ [51, с. 133].

Інший приклад. В. В. Левицький називає семантичною вмотивованістю зумовленість значення даного найменування (імені) значенням імені іншого предмета (тобто образність, переусвідомлення) а морфологічну вмотивованість визначає як зв'язок значення слова і його морфологічної структури [31, с. 21]. В. М. Лейчик вважає, що якщо пояснюється нове слово іншим словом, на базі якого воно було утворено, то ми маємо справу зі словотворчою вмотивованістю, якщо ж пояснюється нове значення попереднім значенням, то ми маємо справу з семантичною вмотивованістю [32, с. 30] наприклад «лазерний принтер» від «струменевого принтера».

Все це свідчить про нечіткості меж між цими видами вмотивованості, що одночасно є слідством їх безпосереднього взаємозв'язку. Причину деякої неузгодженості та нераціонального нагромадження термінів ми бачимо також у недиференційованості семіотичних функцій вмотивованості та внутрішньої форми, у невизнанні окремими лінгвістами особливого категоріального статусу останньої. Слід також відмітити й те, що наведена класифікація видів вмотивованості С. Ульмана не виділяється достатньою пояснювальною силою. Вона зазнала значних змін, які інколи нераціонально ускладнюють метамову лінгвістичної теорії.

Спробуємо систематизувати головні підходи до визначення категорії, що тут розглядається, та побудувати коротку типологію мотивації лексичних одиниць. По-перше, вважаємо за доцільне розрізнити два плани вмотивованості: *мовну* та *мовленнєву*. У плані мовлення ми маємо справу з валентною чи референтною (терміни цілком умовні) вмотивованістю, котру Г. П. Мельников називає «вмотивованістю за змістом» і стверджує, що вибір мовного знаку для заданого поняття є *вмотивованим*, але особливим чином, через асоціації понять актуального значення з опорним значенням цього мовного знаку [41, с. 4].

На мовному рівні ми розрізняємо три види вмотивованості: 1) *знакову* (семіотичну); 2) *формальну* (словотворчу); 3) *змістову* (інтенціональну). Знакову вмотивованість можна розуміти як вмотивованість у слабкому змісті, і вона властива всім лексичним одиницям, що реально функціонують у мові у вигляді мовних знаків. При цьому „структура знака не може не бути вмотивована структурою означувальних елементів об'єктивного світу“ [20, с. 28-29]. Даний вид вмотивованості не вимагає кількісних вимірів чи логічної верифікації. Тут слово мотивується самим фактом існування та вжитку. Справа в тому, що в мові не існує абсолютно невмотивованих слів. Всі вони взаємопов'язані з відповідним значенням хоча б до рівня спільної лексико-семантичної категорії. Ще Парацельс образно стверджував, що в природі нема скритих речей і якщо навіть визначені речі перебувають в скритому стані, то вони все рівно не зали-

шені без зовнішніх видимих ознак з особливими відмітинами — подібно до того, як людина, що закопує скарб, мітить це місце, щоб його можна було знайти [див. 67, с. 72]. До цього залишається лише додати, що будь-який скарб тим легше виявити, не сплутати з іншими, чим визначнішою буде мітка. Отже, якщо слово не вмотивовано своєю предметною співвіднесеністю, то його здатні мотивувати деякі системні характеристики, хоча, цілком зрозуміло, бажана конкретна співвіднесеність форми та змісту мовного знака, що передбачається іншими видами мотивації лексичних одиниць.

Виходячи з нашого розуміння мовного знака та його двох форм, ми розділюємо формальну вмотивованість на два типи: 1) *вмотивованість за зовнішньою формою* (тобто фонетична чи абсолютна, чи експліцитна вмотивованість, наприклад, «гелготати»); 2) *вмотивованість за внутрішньою формою*.

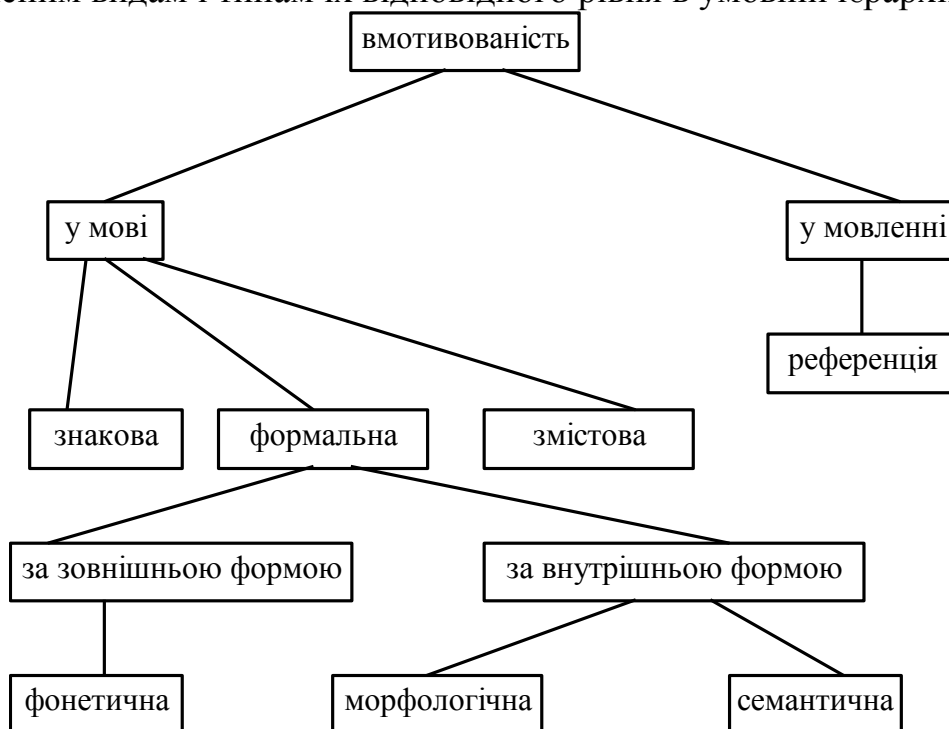
Оскільки фонетична вмотивованість не є об'єктом нашого розгляду, зупинимося докладніше на другому типі. Внутрішня форма як апперцептивний образ, що визначається морфемною структурою слова чи виразу, що передбачає врахування їх морфологічних і семантичних особливостей. Тому, кажучи про вмотивованість за внутрішньою формою, слід розрізняти відповідно *морфологічну* та *семантичну* мотивацію.

Морфологічна мотивація визначається насамперед словотворчою моделлю лексичної одиниці, в той час як семантична є результатом взаємовідносин між словотворчими формантами і основою, між новим і попереднім значенням, між різними модифікаціями внутрішніх форм (наприклад, інтенсифікації, квантифікації, зменшення, вказівки тощо., про що вже говорилося). Різниця між морфологічною і семантичною мотиваціями особливо чітко має прояв у складних словах, де структурні особливості відступають на другий план, а визначну роль грає саме «семантичне прочитання» взаємозв'язків між словами-елементами. До семантичного типу мотивації слід віднести також переусвідомлення, де структурна модель нового утворення залишається без змін, тобто морфологічна мотивація не має прояву. Але враховуючи одночасно тісний взаємозв'язок і деяку розмитість меж між цими підтипами мотивації, доцільно об'єднати їх в один тип — семантико-морфологічну мотивацію, що всебічно характеризує структурно-семантичні особливості словотворчої архітекτονіки лексичної одиниці.

Особливим варіантом семантико-морфологічної мотивації є аббревіатурні утворення і так само, як за Є. С. Кубрякова, вважаємо, що скорочені варіанти слів чи виразів мотивуються їх повною формою [23, с. 13; 18, с. 36]. Умовно назовемо це явище *посередньою* мотивацією. Винятки тут можуть складати аббревіатури типу «профорг», «вуз», «загс», що майже втратили ознаки скорочення і перетворилися на повноцінні слова, хоча сліди імпліцитного все ж зали-

шаються помітними.

Завершивши короткий аналіз типології вмотивованості (на понятті змістовної мотивації ми зупинимося далі), зобразимо її схематично, надавши виділеним видам і типам їх відповідного рівня в умовній ієрархії.

3.3.2. Змістова вмотивованість

Процес семантико-морфологічної мотивації, як основа утворення внутрішньої форми похідних і складних лексичних одиниць, функціонуючи на словотворчому рівні, все ж далеко не завжди зумовлює відображення у внутрішній формі найбільш релевантних елементів значення. Тому нам здається практично обґрунтованим поняттєве розмежування термінів «мотивація» і «вмотивованість». Ми вважаємо, що «мотивація» — цілеспрямований процес, а «вмотивованість» — бажаний результат відображення в лексичній одиниці засобами мови визначеної ознаки (ознак) денотата, що входить (входять) до корпусу ознак його лексичного значення. Розрізняючи подібним чином поняття мотивації і вмотивованості, І. З. Торопцев пише: „Не будучи невід’ємною властивістю, вмотивованість слів може бути втрачена, чого не можна собі уявити у відношенні мотивації“ [64, с. 124]. Таким чином, використовуючи запропоновані нами терміни, будь-який процес створення нової внутрішньої форми — це одночасно процес мотивації, але ще не вмотивованості як ре-

зультат процесу. Відзначимо, поняттю мотивації тут відповідає семантико-морфологічна вмотивованість, а під вмотивованістю розуміється змістовна (інтенсіональна) вмотивованість.

На змістовному рівні виявляється вмотивованість як зв'язувальний елемент між формою і семантичним змістом мовного знаку. Тому ми цілком погоджуємося з Р. Бартом, котрий стверджує, що знак є *вмотивованим*, якщо між означальником і означеним існує відношення аналогії [8, с. 136]. Інакше кажучи вмотивованість на змістовному рівні — це „властивість, яку має план виразу знаку, що виявляє недовільне відношення з його змістом“ [80, с. 22]. Нагадаємо, що, згідно з нашою інтерпретацією, внутрішня форма з погляду ономасіології безпосередньо пов'язана з планом виразу, а з погляду семасіології — з планом змісту. Змістовна вмотивованість характеризує здатність внутрішньої форми відобразити найбільш релевантні ознаки мовного змісту слова чи виразу, тобто розкриває її структурно-семантичні особливості в зіставленні з лексичним значенням. Іntenсіональна вмотивованість синтезовано враховує як словотворчу структуру, так і змістову сторону мовного знаку, що зумовлює системне дослідження форми й значення. Така вмотивованість визначає ступінь відповідності внутрішньої форми лексичному значенню, кажучи термінами теорії управління, ефективність і надійність побудови внутрішньої форми. З цього витікає також, що вмотивованість — це та кількість інформації (при її найширшому розумінні), що включена до внутрішньої форми, котре знайшло відображення у відповідному значенні лексичної одиниці. Виходячи з вище згаданого, можна запропонувати таке визначення змістовної мотивації, що використовується нами в практичній роботі: *змістовна вмотивованість* — це структурно-семантична характеристика лексичної одиниці, що експлікує засобами мови раціональний лексико-семантичний зв'язок між значенням і внутрішньою формою даної одиниці.

Наша головна мета — більш детально розглянути саме змістовну вмотивованість. Ми вважаємо застосування для виділеного мовного явища терміна «*змістовна (чи інтенсіональна) вмотивованість*» є цілком доречним, оскільки він відображає найважливіші характеристики більшості наведених вище видів і типів вмотивованості, всебічно аналізуючи дане явище, створюючи передумови для отримання корисних практичних результатів. Така вмотивованість є аналогічна поняттєвій вмотивованості, що протиставляється науковій, чи поняттєвій вмотивованості і мовній, чи загальноновживаній вмотивованості [7, с. 123; 37, с. 42; 50, с. 21-22]. При подібному підході до визначення змістовної вмотивованості на перший план висувається не спосіб побудови лексичної одиниці сам собою, а структурні особливості внутрішньої форми у зіставленні з лексичним значенням, відображувальні здібності слова заключають у своїй будові ознаку (ознаки) означувального.

Змістовна вмотивованість здається нам найбільш важливим видом, бо одна з умов мовної досконалості — це вимоги, щоб вмотивованість „була, наскільки це можливо, не зовнішньою та умовною, а внутрішньою та логічною, щоб вона розкривала сутність самого поняття“ [13, с. 76]. Е. Вюстер називає дану властивість форми наочністю поняття чи самостійною зрозумілістю її. Звичайно, такі вимоги особливо важливі для науково-технічної термінології і менш прийнятні в загальноживаній лексиці.

На противагу внутрішній формі, змістовна вмотивованість далеко не завжди перебуває в прямій залежності від кількісного складу основ стійкого словосполучення. Таке явище особливо притаманно термінологічним одиницям. Таким чином, між внутрішньою формою, мотивацією і та вмотивованістю виявляються істотні відміни як у гносеологічному, так і функціональному плані. Спробуємо їх систематизувати:

1. Мотивація — процес, внутрішня форма — засіб, вмотивованість результат словотворчого акту.
2. Внутрішня форма — регулярна характеристика будь-якого слова, мотивація властива не всім одиницям мови (відсутня, наприклад, у кореневих словах), вмотивованість — факультативна характеристика у словотворі, тобто при наявності одного й того ж акту мотивації вона може реалізуватися чи же втратити свою актуальність.
3. Вмотивованість — наслідок взаємовідносин між внутрішньою формою і значенням, в той час як мотивація зорієнтована головним чином на внутрішню форму.
4. Вмотивованість і мотивація є явищами синхронними, внутрішня ж форма може припускати також розкриття етимології мовних одиниць.
5. Ступінь мотивації змінюється у зв'язку з еволюцією значення слів, в той час як їх внутрішня форма є більш стабільною.
6. Вмотивованість надає внутрішній формі властивість *екзоцентричності*, тобто зверненості до визначення, «висвітлення» найбільш яскравих сторін денотата.
7. Вмотивованість і внутрішня форма (як і мотивація) можуть відрізнятися за обсягом включеної до них інформації.

Зобразимо схематично взаємовідносини між внутрішньою формою, мотивацією і вмотивованістю.

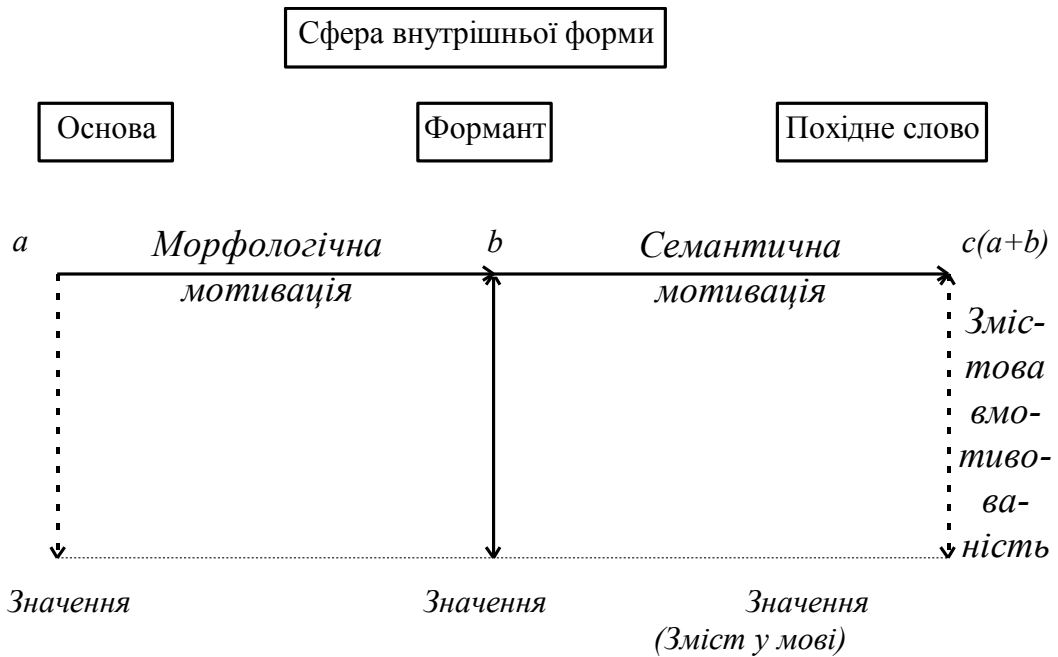
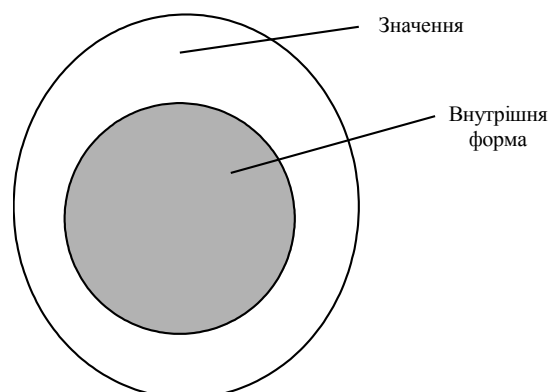

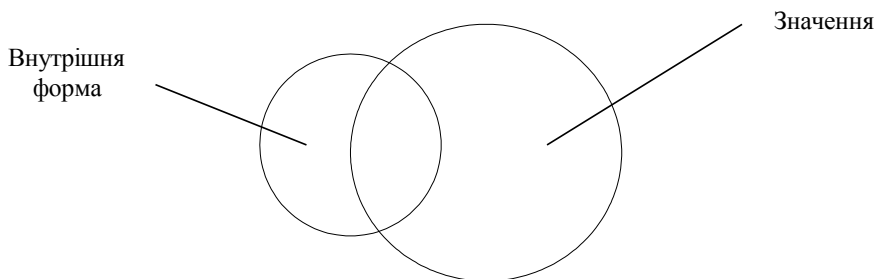
Схема взаємовідносин між внутрішньою формою, мотивацією і вмотивованістю (суцільними лініями позначені обов'язкові, пунктирними — факкультативні відносини).

Виходячи з обсягу інформації, можна розрізнити: 1) повну вмотивованість внутрішньої форми (коли форма висловлює ознаку, що цілком входить до значення); 2) часткову вмотивованість (коли існує спільна для внутрішньої форми і лексичного значення частина мовного змісту одиниці); 3) відсутність вмотивованості (жодна морфема, що входить до складу внутрішньої форми, не знаходить відповідності в значенні); 4) абсолютну вмотивованість — мало поширений тип (повний збіг семантичних ознак внутрішньої форми і лексичного значення). Подібним чином Е. В. Комина розрізняє повністю вмотивовані, частково вмотивовані і невмотивовані слова [26, с. 61]. Якщо зобразити вказані типи мотивації схематично за допомогою діаграм, то вийде така картина:

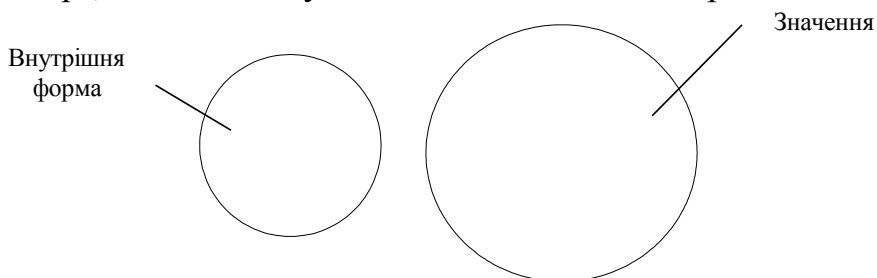

Повна вмотивованість внутрішньої форми (наприклад, «атмосферний тиск» — «тиск атмосфери на всі предмети, що знаходяться в ній та на

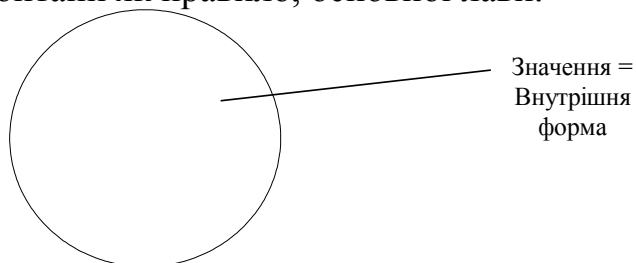
поверхню ґрунту».

Часткова вмотивованість внутрішньої форми (перехрещення двох сфер) — наприклад, «гейдельберзька людина» — від назви німецького міста Гайдельберг, біля якого було знайдено залишки первісної людини.

Відсутність вмотивованості внутрішньої форми (наприклад, «волося Пеле» — на честь богині вогню у стародавніх гавайців — тонкі бурі нитки вулканічного скла, що утворюються під впливом сильного вітру та газового струму на викиди та фонтани як правило, основної лави.

Абсолютна вмотивованість внутрішньої форми (наприклад, «арктичний клімат» — тип клімату, що властивий для Арктики.

Абсолютна вмотивованість внутрішньої форми — цілком рідкісне явище в мові, що також свідчить про його саморегуляційні здатності, оскільки неможливим було б спілкування за допомогою «слів-монстрів», внутрішня форма котрих завжди збігалася б з лексичним значенням. Одна з особливостей мови полягає саме в гомоморфному використанні знаків як реалій, що синтезують цілі семантичні «згустки» і конвенційно вживаних всіма носіями мови. Що ж стосується повної мотивації внутрішньої форми, то тут слід підкреслити важливість даного явища, оскільки форма, цілком узгоджена зі значенням, більше сприяє взаєморозумінню, ніж форма, що включає «зайві» чи нерелевантні для значення характеристики.

Наше викладення поняття мотивації було б неповним, якби ми не згадали ще одну її суттєву особливість: змістовна вмотивованість по-різному може себе проявляти залежно від мовного узусу. Насамперед це стосується розмежування мови на загальноповсякденну лексику та науково-технічну термінологію. Тут існують різні вимоги до мовних одиниць стосовно їх вмотивованості, що пов'язано з особливостями функціонування слів у цих сферах лексики. Не менш істотними є також відмінності змістовної мотивації в плані мікролінгвістики, тобто на рівні індивідуального вжитку чи сприйняття лексичних одиниць.

Питання, пов'язані з цими та іншими особливостями прояву змістовної вмотивованості, є цілком важливими і ще чекають на свого розв'язання. Розглядаючи дану проблему, ми не ставили за мету остаточно розв'язати дискусію про внутрішню форму і вмотивованість та отримати при цьому чіткі дефініції згаданих категорій. Це була спроба термінологічно і онтологічно розмежувати взаємопов'язані поняття, намітити деякий спільний підхід до їх дослідження. Не виключено, що розгляданим тут поняттям мотивації та вмотивованості можна дати трохи інше трактування чи знайти інше термінологічне визначення.

3.4. Мотиваційні аспекти номінації

3.4.1. Довільно чи вмотивовано?

Як вже відзначалося, дослідники припускають, що перші слова людини, подібно похідним словам, в своїй семантичній формі також відображали певні сторони поняття. Ці припущення лягли в основу відомої в науці дискусії про «довільності» і «відприродності» найменувань, представленої в теорії *фюсей* і *тесей*, що бере свій початок ще за часів Платона у його діалозі «Кратил» (див. докладніше: [12, с. 25; 42, с. 3-10; 76, с. 67-68 81, с. 8]).

Аналогічні питання цікавили також і китайських філософів. Зокрема, Конфуцій і його послідовники стверджували, що назва не тільки пов'язана з означувальним іменем, але й повинно йому відповідати. Коли Конфуція спитали, з чого би він почав, якби йому доручили управління державою, він відповів: „Найнеобхідніше — це виправлення імен“ [22, с. 94].

Існує багато теорій, що торкаються проблеми номінації, але їх розгляд не входить у задачу нашого дослідження. І в сучасній лінгвістиці нерідко можна почути думку про випадковість вибору ознак для найменування. Проте більшість мовознавців, практиків-термінологів, носіїв мови все більш усвідомлюють необхідність узгодженого утворення і вжитку імен, враховуючи відповідності їх внутрішньої форми лексичному значенню. Це вже не просто побажання, а вимоги мовної комунікації в будь-якій її сфері.

Кажучи про проблему знаку, особливості його форми і змісту, ми виділили головні відношення між семантичним і акустичним знаками лексичної оди-

ниці і фактом дійсності. Так, між звуковою оболонкою і значенням існує відношення визначення, котре реалізується через внутрішню форму; значення ж, в свою чергу, виконує функцію відображення об'єктивної реальності, на котру вказує акустичний образ. Вказівна функція має безпосередній зв'язок з актом номінації. Але таке розуміння ще недостатньо, бо воно не відображає всі необхідні сторони виникнення і реалізації цього лінгвістичного акту. Ми дотримуємося думки, що вказівка — це лише ярлик, мітка, через посередність котрих у мові акустичним чином маркуються факти дійсності. Такий процес зовсім не орієнтує на поняттєву сторону предмета, відображає лише зв'язок між акустичним образом і дійсністю, обминаючи світ мовних значень. Напевно, тому акт вказівки як єдина функція номінації в мові спостерігається дуже рідко. Найменування, утворені за сродством тільки вказівки, мають властивості, адекватні властивостям власних назв. За словами Р. Кемпсон, факт відповідності один до одного між словом і предметом власних назвах зовсім не означає, що вони взагалі мають будь-яке значення [77, с. 14]. Тому в мові (особливо це стосується точних наук) слід запобігати утворення нових форм лише шляхом вказівки.

Мовна номінація, включаючи процес вказівки, складається також зі функції визначення і внутрішньої форми, через котру номінація відбивається в сферу значення. Таким чином, мовна номінація в своєму широкому змісті включає дві функції — вказівки і визначення: один знак (асемантичний) з його сигналом і змістом і форму семантичного знаку (відповідну внутрішню форму). Значення лексичної одиниці, хоча і має враховуватись в акті номінації, не є складовою частиною даного процесу, оскільки воно не визначає безпосередньо вказівок [47, с. 79].

За допомогою однієї лише вказівки можуть утворюватися нові непохідні одиниці. Вони виникають в цілому самі собою, ізольовано від значень, як ярлики предметів. Цілком зрозуміло, що неможливо всі явища, факти, властивості об'єктивної дійсності позначити лише непохідними одиницями. Це, по-перше, перетворило б мову в набір символів-етикеток; по-друге, між лексичними одиницями не спостерігався б мовний системний зв'язок, тобто семантичний бік мови значно збіднів би; по-третє, ускладнилося б сприйняття мови і її використання, що обов'язково відбилося б на взаєморозумінні користувачів мови. Сама мова спростилася б до рівня сучасних машинних мов.

В своїй початковій стадії виникнення і становлення мова складалася саме з таких одиниць, кількість котрих цілком задовільно відображала первісні сфери життя. В. Гумбольдт, розкриваючи особливості глотогенези, припускав, що прамова складалася з одних коренів. Вона нараховувала достатню для комунікації кількість слів і за їх допомогою могла описувати будь-яку ситуацію, що виникала в процесі спілкування [17, с. 110-117]. Але з розвитком

суспільства виникали все нові потреб відображення в мові нових форм буття, результатів досвіду, прогресу, знань тощо.

Цілком логічним слідством прогресу й великих саморегуляційних потенцій мови було конструювання нових мовних форм на матеріалі вже відомих, а також виникнення словотворчих засобів на основі універсалізації. Це природним чином накладало і продовжує накладати певні обмеження на відображувальні здатності внутрішньої форми. Насправді, якщо на перших порах форми непохідних слів виконували функції власних назв, тобто їх внутрішня форма в цілому включається до значення, то такі відповідності в більшій чи меншій мірі порушуються на стадії словотвору, оскільки сполучення слів і словотворчих формантів не створюють нових значень, що складаються з суми їх окремих значень. Неважко здогадатися, що з виділенням внутрішньої форми з лексичного значення починає функціонувати явище вмотивованості мовних одиниць. Тому на рівні словотворчості, похідності, тобто там, де існує об'єктивована внутрішня форма, стає необхідним високий ступень змістовної мотивації.

Само найменування повинно значною мірою орієнтувати на відповідні значення, втілюючи в собі одну з ознак поняття. Розкриваючи процес номінації, С. С. Маслова-Лашанська пише: „Спосіб найменування предметів на основі наявної назви ознаки припускає наявність трьох моментів: це, по-перше, реальна мотиваційна ознака предмета, тобто позамовна основа найменування; по-друге, мовний вираз мотиваційної ознаки; по-третє, спосіб створення нового імені на базі мовного матеріалу, за допомогою котрого зображується мотиваційна ознака. Сполучення цих трьох моментів і визначає структуру найменування“ [39, с. 27].

Найменування предмета, явища, властивості повинно «підказувати» значення, орієнтувати на змістовну сторону, а не просто фіксувати одиницю в мові. Отже, розкриваючи одну зі сторін поняття, слово відсилає до всього його (поняття) обсягу. Найменування, що орієнтують на зміст поняття, відображають одночасно багато системних характеристик лексичних одиниць, оскільки поняття, як і факти реальної дійсності, взаємопов'язані. В цьому полягає ще один взаємовизначний зв'язок між номінацією і вмотивованістю. Таким чином, стає зрозумілою необхідність вмотивованого утворення найменувань не лише з точки зору зручності зберігання знаків у пам'яті, але й з урахуванням вимоги системності мови, що не в останню чергу зумовлює взаєморозуміння між учасниками комунікації.

Особливої уваги заслуговує проблема нормалізації науково-технічної термінології, що складає зараз переважну частину соціолінгвістичного фонду, причому ця величина має тенденцію до постійного зростання. Термінологічний вибух, що спостерігається, вимагає все більш пильної уваги лінгвістів. Те-

рмінологи повинні не тільки реєструвати, відбирати, рекомендувати терміни, що вже склалися, але й спрямовувати всі термінотворчі процеси відповідних наук. Можна погодитися з думкою про те, що науки — це добре організовані мови в тій же мірі, в якій мови — це ще не розроблені науки [67, с. 142].

Як вважають сучасні лінгвісти, відсутність впорядкованої єдиної термінології ускладнює підготовку і спілкування наукових і науково-технічних працівників (в межах однієї країни і в інтернаціональному масштабі), укладання технічної документації нерідко призводить до помилок в розв'язанні науково-технічних питань. Сучасна мова науки і техніки вимагає від термінологічних одиниць однозначності в межах однієї галузі, повноти відображення значення, поняттєвої точності й, разом з тим, короткості викладення.

Ці завдання безпосередньо пов'язані з проблемами впорядкування змістовної сторони мовних одиниць, отже, з питаннями внутрішньої форми і лексичного значення. Звідси витікають необхідність вдосконалення мови, в тому числі й відбір внутрішніх форм, орієнтованих на значення, недопущення довільності у використанні й побудові мовних виразів.

3.4.2. До чи після утворення понять?

Без внутрішньої форми лексичної одиниці акт номінації не має мовної повноцінності. Нове найменування, як вже відзначалося, повинно відображати одну з ознак (бажано, найважливішу) лексичного значення, чіткіше орієнтувати на предмет, виділяти його з будь-якої сукупності інших предметів. Для того, щоб побудувати слово, необхідно знати хоча б деякі ознаки поняття, котре стає об'єктом номінації.

На наш погляд, не можна категорично стверджувати, що, „озброївшись словом-міткою, людина вже може розпочати таку роботу з зіставлення і узагальнення, котра призводить до найвищого результату — формуванню поняття“ [29, с. 70]. Найменування поняття виникає тоді, коли закладені певні передумови поняття, коли, образно кажучи, вимальовуються вже його «контури». Інакше таке слово-мітка не може претендувати на роль точного інструмента формування поняття, відображені їм ознаки носитимуть чисто випадковий характер, тоді як це слово повинно вже з певною точністю і в необхідному аспекті ідентифікувати відповідне поняття, акцентувавши одночасно його своєрідність і спорідненість з іншими поняттями. Для того щоб назва вказувала на денотований клас предметів, понять, воно повинно відображати хоча б одну з їх ознак.

Цей процес особливо чітко має прояв у науково-технічній термінології. У вступі до свого словника Юшманов пише: „При побудові нового терміна чи впорядкуванні термінології як правило, вже є відомим зміст відповідного поняття, зафіксовані його істотні ознаки. В ідеалі між змістом поняття, його

ознаками і структурою терміна повинен бути прямий зв'язок, тобто вибір вмотивованості терміна зумовлюється ознаками вираженого їх поняття“ [73, с. 4-5]. Ці особливості притаманні не тільки побудові нових термінів. Процес нормалізації термінології також відбувається, як правило, на тій стадії розвитку відповідної технічної галузі, коли остання в основному завершує формулювання своїх головних задач, засад, теорій і понять, після чого лише можна приступити до свідомого утворення і врегулювання вмотивованих назв. Фундатор радянської термінологічної науки Д. С. Лотте підкреслював, що утворенню посправжньому наукового терміна повинно передувати повне засвоєння відповідного наукового поняття і відокремлення тих спільних ознак, котрі створюють його специфічність [36, с. 13-14].

Поняття фіксується в мові у вигляді значення. Останнє тут же маркується за допомогою внутрішньої форми. Ми розрізняємо такі найголовніші етапи мовної номінації: 1) вияв і виділення деяких особливостей нового поняття; 2) виникнення попереднього слова-мітки (цей етап не завжди має місце); 3) визначення в спільних рисах мовного значення; 4) уточнення внутрішньої форми на основі значення; 5) вдосконалення поняття в процесі його функціонування, що відображається, в свою чергу, й на значенні; 6) зміни у сфері значення, що спричиняють певні зміни внутрішньої форми, котра таким чином більш відповідає своєму мовному змістові (значенню).

Отже, слово може ще не з'явитися, але «контури» поняття вже існують, оформлюються описово, «відточуються» і лише потім виникають мовні «мітки», котрі також повинні пройти період «відточення» у використанні, поки не буде прийнята і зафіксована носіями мови чи словниковими джерелами, хоча на цьому процес еволюціонування внутрішньої форми й значення не закінчується.

3.4.3. *Екстралінгвістичні чинники номінації*

У процесі мовної номінації здійснюється також взаємозв'язок об'єктивного і суб'єктивного. Для слухача, зокрема, сприйняття змісту в цілому є об'єктивним, в той час як для того, хто говорить, цей зміст має в багатьох аспектах суб'єктивний характер. В. З. Панфілов пише: „Мислення, психічне, ідеальне (і, в тому числі, ідеальна сторона мовних одиниць) є суб'єктивні, оскільки вони є продуктом мозку мислячого суб'єкта і є відображенням поза і незалежно від нього існуючої дійсності. Проте мислення одного індивіда та ідеальна сторона мовних одиниць, що використовуються в процесі мислення для іншого індивіда предстає як об'єктивне явище, що існує поза і незалежно від нього“ [46, с. 13].

Взаєморозуміння вимагає максимальної відповідності об'єктивного і суб'єктивного чинників з метою досягнення найбільшої ефективності мовлен-

невих контактів. Далеко не останню роль тут грають правильно утворені внутрішні форми, що орієнтують на значення одиниць, та сприяють тим самим розкриттю змісту повідомлень, розв'язанню багатьох проблем перекладу, методики викладання іноземних мов, впорядкування термінології і багатьох інших питань. Наведемо лише одну статистичну оцінку. Працівники органів інформації підраховали, що на з'ясування значення того чи іншого терміна або пошук потрібного терміна (при відомому значенні) витрачається в середньому 15 хвилин на день (див. [24, с. 117]). Неважко зрозуміти, яку допомогу в «підказуванні» терміна чи його значення можуть надати вмотивовано утворені внутрішні форми. У зв'язку з цим можна розрізнити два види внутрішніх форм: ті, що орієнтують (орієнтовні) і ті, що не орієнтують (неорієнтовні). Останні діляться на нейтральні та фальшиво орієнтовні (терміни Д. С. Лотте).

О. І. Блінова, підкреслюючи особливу практичну важливість явища вмотивованості в процесі термінологічної номінації, пише: „Слід максимально використовувати функціональне навантаження внутрішньої форми слова-терміна і бережливо ставитися до фактору його мотивації, бо вдало обрана при створенні терміна внутрішня форма може служити *зряддям пізнання розвитку наукового поняття*“ [11, с. 36] (курсив наш).

Радянські лінгвісти завжди приділяли пильну увагу вмотивованому утворенню мовних форм. А. Д. Швейцер і Л. Б. Нікольський пишуть: „Для соціолінгвіста важливо в рівній мірі й те, що говориться, і те, як це говориться, тобто форма, в котру заключається повідомлення“ [69, с. 155]. Розглядаючи мотиваційні аспекти номінації, при дослідженні проблем словосполучення необхідно враховувати не лише його колігаційну (морфосинтаксичну) і колокаційну (лексико-фразеологічну) основи, але й такі фактори, як поняттєва і соціолінгвістична зумовленість словосполучення” [61, с. 14].

Недооцінка соціальних чинників у процесі номінації може не тільки відбитися на акті комунікації, але й безпосередньо шкодити самому соціальному явищу. У газеті “Известия” наведено цікавий приклад з підприємством-гігантом під назвою Атоммаш, яке до січня 1976 року звалося малопривабливою аббревіатурою ВЗТМ. перейменування різко потягло за собою приплив свіжої робочої сили, особливо молоді². Те ж саме спостерігалось після заміни «КМК-2» на «Запсиб», «БАЖДМ» на «БAM». Все це свідчить про те, що престиж будь-якої справи, будь-якої кампанії не в останню чергу залежить і від назви. Головними критеріями вдалої назви можна назвати такі: по-перше, інформативність, по-друге, правильність, по-третє, милозвучність та інші зручності³. Особливо це стосується назв фірм та компаній в умовах ринкової конкуренції. Не виключено, що саме з цієї причини південнокорейська компанія «Gold Star»

² ×âîîéî Ä. ×òî â èîâîé òâîâî // Èçâåñòèÿ, 12. 05. 1995.

³ Æîðâââîââñèéé Î. Äâîéü ïî... Øèðâðîíé èòâèéèòâ îâðòò // Èòðâðòòòðîâü äâçâòâ, 5. 06. 1983.

була перейменована на «LG». Психолог В. М. Шепель стверджує, що невдала назва професії може викликати хибні асоціації [70, с. 88]. Науковець наводить цілу низку таких невдалих найменувань: «башмачник» на залізничному транспорті, «кочегар», «прибиральниця» в багатьох галузях господарства.

Важко переоцінити ту роль лінгвістів, котру вони можуть і зобов'язані зіграти у справі повноцінного, життєздатного створення і застосування мовних форм. Відомий польський мовознавець В. Дорошевський писав про укладачів словників: „Завдання тих, хто працює над мовою, а особливо над словниками, — будувати мости взаєморозуміння між людьми“⁴.

Дуже велика увага ролі мови в суспільному житті приділяли політичні лідери. Особливо це стосується політичних систем, що тяжіли до тоталітаризму. Співвідносини ідеології мови та мовознавства розглядалися, як правило, в двох взаємопов'язаних аспектах: 1) використання ідеологією мови як знаряддя пропаганди; 2) мова як об'єкт ідеологічної боротьби [9, с. 3]. Цілком логічним слідством взаємовпливу мови та ідеології було виникнення в лінгвістиці поняття *ідеологеми*, що забезпечувало методологічну релевантність поняття й виразу в соціолінгвістиці та утворювало компоненти способу комунікації даного суспільного ладу [44, с. 61-67].

Змістом мовної політики будь-якого тоталітарного суспільства було маскування під принципами гуманізму, миролюбства, інтернаціоналізму, демократії, що обов'язково вимагало їх мовного представлення через посередність однозначних, загальнозрозумілих і загальноприйнятих форм. Так, комуністична пропаганда досить часто оперувала такими привабливими ідеологемами, як «загальне та повне роззброєння», «пакет мирних ініціатив», «зона миру», «люди доброї волі», «миролюбна політика радянського уряду», «світле майбутнє» поруч із такими, як «імперіалістичне оточення», «буржуазний націоналізм», «агресивний блок НАТО». Комуністична чи нацистська пропаганда нерідко прибігала до мовних спекуляцій, майстерно оперуючи фактором невідповідності об'єктивного і суб'єктивного в поняттях, що знаходить своє відображення у внутрішніх формах. Це явище можна також характеризувати з погляду психології: „Узагальнений образ сприйняття зіставляється з назвою, і тим самим зумовлюється зворотній вплив слова на подальше сприйняття“ [16, с. 172]. Все це відбувається тому, що завдяки відносній умовності зв'язку знаків природної мови з дійсністю виникає можливість значного розвитку конструктивних, прогностичних, інтерпретативних здатностей людської свідомості [59, с. 119] і, отже, вплив на свідомість. Якщо для слухача ідеальна сторона мовних засобів говорючого предстає як об'єктивний фактор, то, перекручуючи ці засоби на вигідний лад, можна впливати на «розуми та серця» тих, хто сприймає інформацію. Всі антигуманні державні формації спекулятивно

⁴ Υεαίαιούε έαηέεείείεεε ε ηάίείεεεά. Ι., 1973. — Ν. 225

використовували методи словесного впливу на маси. Звернемося до «досвіду» нацистської системи третього Рейху. Гітлерівські амбіції, спрямовані на оволодіння не лише цілим світом, але й насамперед розумом як пригноблених народів, так і своєї «елітарної раси», закликали до використання, здавалося б, традиційних і нейтральних внутрішніх форм, але в них вкладалися «нове», жорстоке, переусвідомлене, нацистське значення. Німецький лінгвіст і публіцист, колишній в'язень концтабору Віктор Клемперер, аналізуючи «мову третьої імперії», пише, що ця мова „змінює значення слів і частоту їх вжитку, робить спільним здобуттям те, що раніше належало комусь одному чи маленькій групі, він конфіскує для партії те, що раніше було спільним здобуттям і при цьому він пропитує своєю отрутою слова, і групи слів, і форми речень, він ставить їх на службу своїй жахливій системі“ [78, с. 24]. Так, термін, «селекція» означав «відбір для відправки до газової камери»; всюди додавався компонент *Volks-* «народний» (народне свято, народний товариш, виходець з народу, чужий народові тощо); сполучення «добровільна допомога» вживалося замість поняття «податок»: «історичною» оголошувалася кожна промова фюрера; невід'ємною частиною демократії була її «бойова сутність» (“*das kämpferische Wesen der Demokratie*”); кожна газетна стаття переповнена лапками з метою надання іронічного змісту «небажаним» поняттям, слово «філософія» замінюється на «світогляд», а поняття «система» одержує негативний відтінок, вимовляється зневажливо. Все це служило інструментом ідеологічної обробки мас, мало за мету придушення творчої думки.

Щось подібне спостерігалось у Радянському Союзі, у країнах так званої «народної демократії» та в інших тоталітарних системах. Особливо багато комуністична пропаганда містила військової термінології, яка вживалася в галузях, що не мали ніякого відношення до армії: «*битва за врожай*», «*трудовий десант*», «*трудовий фронт*», «*трудовий подвиг*», «*наступ єдиним фронтом*», «*боєць студентського будівельного загону*», «*ударна праця*» тощо. Це зайвого разу давало привід казати на заході про надмірну мілітаризацію комуністичного суспільства, про казармовий спосіб життя. Критикувалися навіть такі поняття, як «*боротьба за мир*», «*Національний фронт*» та інші [48, с. 30].

Засуджуючи західне суспільство та капіталістичний лад, комуністична пропаганда засуджувала одночасно численні західні політологічні та соціологічні терміни, називаючи їх евфемізмами, які прикривають «сувору» капіталістичну дійсність. Під таку критику підпадали насамперед такі поняття, як «*справедливий курс*», «*індустріальне суспільство*», «*постіндустріальне суспільство*», «*війна з бідністю*», «*світове лідерство*», «*західний спосіб життя*», «*радянська загроза*», «*корпус миру*», «*відкрите суспільство*», «*правова держава*», «*депролетаризація*», «*економічний гуманізм*», «*система вільного підприємництва*».

Хоча в деяких випадках у демократичних суспільствах теж застосовували справжню евфемізацію заради прикриття неприємних тіньових сторін громадського життя. Так, замість слова «звільнення» часто вживалося слово «пересув»⁵. Особливо це було притаманно військовій галузі [75, с. 95]. Інколи такі поняття, які особливо не подобалися суспільству, «перелицьовувалися» засобами масової інформації, як це вийшло з терміном «стратегічна оборонна ініціатива», який сенатором Е. Кеннеді було перейменовано на «зоряні війни» (на честь відомого американського фантастичного фільму).

Отже, мотивація іноді має яскраво виражений політичний підтекст, більш чи менш влучний. Лінгвістиці відомі такі випадки подібної мотивації суспільно водних термінів. Так, Г. В. Степанов пише про те, що в мові зулу для передавання поняття «комунізм» вживається термін, що буквально означає «вчення тих, хто їсть разом»; старий казахський термін, що відповідав поняттю «інтернаціонал», передавався словом з буквальною значенням «відсутність родинного почуття». Інколи поняття просто не відповідали їх первинній мотивації, як це було, наприклад, у низці середньоазійських та північнокавказьких мов, де слово «кібла», що вживалося для поняття «південний напрям», буквально означало «напрямок на Мекку», що для цих народів не зовсім відповідало дійсності [56, с. 13].

Подібні приклади свідчать про труднощі, з котрими стикаються мови на шляху становлення та розвитку. Ще В. Гумбольдт писав: „Вирішувальним у відношенні позитивних рис і вад тієї чи іншої мови є не те, що здатна висловити дана мова, а те, на що ця мова надихає і до чого побуджає завдяки власній внутрішньої силі“ [17, с. 323].

Вже з наведених прикладів життя людського суспільства стає зрозумілою та велика роль чіткої відповідності внутрішніх форм мовних одиниць їх лексичному значенню. Такі відповідності досягається як створенням соціально зумовлених, загальноприйнятих, об'єктивних значень, так і вмотивованим застосуванням особливостей, функцій і можливостей мовної номінації.

Ми торкнулися тут головним чином соціологічні аспекти номінації, не претендуючи при цьому на їх повне розкриття. Нашою метою було продемонструвати широкий діапазон функціонування явища змістовної вмотивованості лексичних одиниць і підкреслити релевантність її дослідження.

4. Зовнішня форма термінологічних одиниць у світлі теорії про мовні інтерференції

Головним об'єктом термінологічного планування є зовнішня форма тер-

⁵ Ёёòãðàòóóðíàü äàçãðà. 5. 06. 1985.

міна, яка, за словами Євгена Вюстера є конфігурацією терміна, його фізичною формою. Вона протистоїть внутрішній формі, тобто буквальному значенню (яке слід відрізнити від семантичного значення терміна, його дефініції). Зовнішня форма складається з фонетичної форми (тобто вимови) та письмової форми, причому остання має пріоритет над фонетичною для інтернаціональних термінів. Зовнішня форма визначається не значенням, а походженням [Wüster 1985, с. 34-35].

О.О. Потебня називав зовнішню форму членороздільним звуком, змістом, який об'єктивується за допомогою звуку на відміну від внутрішньої форми, яку він називав найближчим етимологічним значенням [Цит. за: Кияк 1988, с. 12].

Ю.С. Маслов вважав, що зовнішня форма терміна — це його морфологічна структура та вимова. Вона залежить, безумовно, від внутрішньої форми відповідного терміна, тобто від його мотивації. Саме внутрішня форма служить тією ланкою, яка зв'язує значення терміна (його дефініцію) з зовнішньою формою [Маслов 1987, с. 113].

Форма мови перебуває у прямій залежності від змісту наукової думки [Будагов 1974, с. 124]. Зовнішня форма терміна формується на основі його внутрішньої форми, яка включає низку суттєвих ознак, що беруться до уваги при створенні нових термінів. Під зовнішньою формою терміна можна також розуміти зовнішній вигляд терміна, його графічне та лексичне оформлення. Виходячи з цього можна припустити, що зовнішня форма термінологічної одиниці включає два аспекти — *етимологічний* та *графічний*.

Коли технічна термінологія планується свідомо, до уваги береться, як правило, гармонія між внутрішньою формою терміна та його значенням, на основі чого виводиться зовнішня форма [Канделаки 1977; Кияк 1988]. У європейських мовах термінологічна робота торкається, в основному, морфологічного рівня, отже, морфологія є чи не найголовнішим предметом термінологічної роботи, особливо в галузі словотвору (карбування нових термінів) [Drozd, Roudný 1980, с. 38]. До уваги береться також написання терміна залежно від правописних традицій тієї чи іншої мови, а також вибір джерела запозичення або вибір між інтернаціональним та національним.

4.1. Структурна класифікація зовнішньої форми термінологічних одиниць

Всі термінологічні одиниці можна поділити на дві великі категорії — однокомпонентні та багатокомпонентні. Однокомпонентні терміни складаються лише з однієї лексичної одиниці. До складу багатокомпонентних термінів входять кілька лексичних одиниць. Причому терміни у вигляді складних слів типу *нім. Zolldeklaration* (митна декларація) теж вважаються багатокомпонентними.

Слід також відмітити, що критерієм для визначення того, чи є той чи інший термін однокомпонентним чи багатокомпонентним, служить не його зовнішня форма в якій-небудь конкретній мові, а інтернаціональна внутрішня форма. Якщо інтернаціональна внутрішня форма того чи іншого терміна складається з одного елемента, а еквівалент цього терміна в якій-небудь певній, конкретній мові складається з кількох елементів, — то, все одне, такий термін вважається однокомпонентним.

Однокомпонентні та багатокомпонентні терміни характеризуються різними структурними ознаками, тому кожен з типів цих термінів досліджувався окремо один від одного.

Однокомпонентні терміни можуть бути таких типів:

1. Абсолютні інтернаціоналізми, тобто терміни, утворені шляхом прямого запозичення зовнішньої форми при збереженні інтернаціонального значення: *англ.* annuity, *нім.* Annuität, *рос.* аннуитет; *англ.* domicile, *нім.* Domizil, *рос.* домициль; *англ.* reproduction, *нім.* Reproduktion (але *рос.* воспроизводство).
2. Квазіінтернаціоналізми з частковим пуризмом, тобто терміни, утворені шляхом прямого запозичення внутрішньої форми при різній (неінтернаціональній) зовнішній формі: *англ.* insert, *нім.* Einlageblatt, *рос.* вкладыш (в усіх трьох мовах зовнішня форма різна, але мотивація спільна); так само *англ.* at sight, *нім.* bei Sicht (але *рос.* ависта, від *ит.* à vista — за пред'явленням, за показом).
3. Неінтернаціональні терміни, утворені шляхом описового перекладу без збереження іншомовної мотивації (повний пуризм): *англ.* share [буквально — доля, частина] (але *нім.* Aktie *рос.* акция; від *лат.* actio — дія, вчинок); *нім.* Fragebogen [буквально — аркуш з питаннями] (але *рос.* анкета, від *фр.* enquête — розслідування, від *енquérir* — довідуватися, з *лат.* inquirere — розслідувати, шукати).
4. Неінтернаціональні запозичення, тобто терміни, утворені шляхом прямого неінтернаціонального запозичення зовнішньої форми без урахування інтернаціональної внутрішньої форми: *англ.* exchange [запозичення з французької мови, яке буквально означає обмін] (але *нім.* Börse, *рос.* биржа, від з *пізньолат.* bursa — гаманець; *cf.* *ит.* borsa, *исп.* bolsa); *рос.* товар [від *тюрк.* tavar, буквально — ху-доба].
5. Терміни — часткові інтернаціоналізми, утворені шляхом прямого запозичення зовнішньої форми, але з іншим суфіксом: *рос.* економика (але *англ.* economy *нім.* Ökonomie); *англ.* emitter (але *нім.* Emittent, *рос.* эмитент); *нім.* Agentur (але *англ.* agency, *рос.* агентство).

6. Терміни — часткові інтернаціоналізми, утворені шляхом використання інтернаціонального слова для нового (неінтернаціонального) значення: *нім.* Filiale (у значенні «агенція»); *англ.* association (у значенні «блок»); *рос.* облигация (у значенні «bond»).
7. Описові термінологічні словосполучення з використанням інтернаціонального елемента (за своєю природою це, радше, багатоконпонентні терміни, проте вони є еквівалентами одноконпонентних термінів, тому й розглядаються серед одноконпонентних): *англ.* commercial discount (але *нім.* Dekort, *рос.* декорт); *нім.* Warenkontrolle [буквально — товарний контроль] (але *англ.* sorting, *рос.* бракераж); *рос.* банковский билет (але *англ.* banknote, *нім.* Banknote).
8. Національні елементи, що стали інтернаціоналізмами (окремий випадок абсолютних інтернаціоналізмів): *англ.* behavio(u)rism, blockade, blue chip, boycott, vendorlease, hiring, deadweight тощо; *нім.* Ersatz (cf: *англ.* ersatz) та ін.
9. Терміни, утворені шляхом прямого неінтернаціонального запозичення зовнішньої форми, але зі збереженням інтернаціональної внутрішньої форми (квазіінтернаціоналізми): *англ.* exhibition [запозичення з латини] (cf: *нім.* Ausstellung, *рос.* выставка); *рос.* вексель [від *нім.* Wechsel, *букв.* — обмін] (cf: *ит.* cambiale, від *cambiare* — міняти; *исп.* letra de cambio; *алб.* kambial; *гр.* ὀδίαέέάάίάδέεϛ).
10. Гібридні терміни, утворені з інтернаціонального елемента та елемента рідної мови (коренів, префіксів чи суфіксів): *нім.* Hedgegeschäft [слово, утворене з англійського слова hedge (національний елемент, що став інтернаціоналізмом) та німецького слова Geschäft] (cf: *англ.* hedging, *рос.* хеджирование).
11. Терміни, утворені з іншомовного (неінтернаціонального) елемента (корінь, префікс, суфікс) та елемента рідної мови (внутримовні лексичні одиниці): *англ.* shortage (дефіцит) [слово, утворене за допомогою англійського слова short (короткий) та французького суфіксу age]; *рос.* бракераж [утворено зав допомогою того ж самого суфіксу].

Крім того, досліджувались також графічне оформлення одноконпонентних інтернаціональних та просто іншомовних термінів, зокрема до уваги бралися такі графічні відтінки:

- Іншомовні елементи з повним збереженням оригінального написання (тільки для мов з латинською основою): *англ.* agio, agiotage, bureaucratism, del credere, de jure, ersatz тощо; *нім.* Jury, Aval, Aviso,

Allonge, Underlying, Businessman, Bordereau, Vendorlease тощо.

- Іншомовні елементи з частковим збереженням оригінального написання (тільки для мов з латинською основою): *нім.* Akquisiteur, Akkreditiv, Aktiva, Busineß, Valvation тощо.
- Іншомовні елементи без збереження оригінального написання (тільки для мов з латинською основою): *англ.* debtor (від *лат.* debitor), absenteeism (від *лат.* absentismus), attack (від *фр.* атаке) тощо; *нім.* Attacke, Bilanz, Börse, Bürokratismus, Prozent, Delkredere тощо.
- Іншомовні елементи зі штучним відтворенням оригінальної форми: *англ.* advice (авізо; штучне відтворення оригінальної латинської форми, з якої пішло італійське слово avviso); *нім.* Havarie (аварія; від *іт.* avaria, яке пішло з *араб.* ‘avâr — хиба, біда), Baratt (бартер, від *ст.-фр.* barat, *букв.* — омана).
- Запозичення через посередництво третіх мов: *англ.* acquirer (аквізітор; можливо, через французьке посередництво); *рос.* девальвация (можливо, через німецьке посередництво — *нім.* Devaluation, *лат.* devaluatio), дистрибьютор (через англійське посередництво — *англ.* distributor, з *лат.* distributio — розподіл).
- Інтернаціональні терміни з національним варіантом латинського суфіксу: *англ.* actuary, *рос.* актуарий (*лат.* actuarius); *англ.* anticipation, *нім.* Antizipation, *рос.* антиципация (*лат.* anticipatio); *англ.* depression, *нім.* Depression, *рос.* депрессия (*лат.* depressio); *англ.* annuity; *нім.* Annuität; *рос.* аннуитет (*лат.* annuitas) тощо.
- Інтернаціональні терміни з додаванням суфіксу рідної мови: *англ.* discounting, sorting, producer; *нім.* Demonetisierung, Administrieren, Diskontierung; *рос.* ассигнования, банкротство, визирование, грондерство тощо.

Багатокомпонентні терміни можна розподілити залежно від наявності чи відсутності інтернаціональної внутрішньої форми, а також залежно від наявності чи відсутності інтернаціональних коренів. Інтернаціональність внутрішньої форми багатокомпонентних термінів полягає у спільності загальної схеми та наявності спільних складових частин, які можуть, у свою чергу, бути як інтернаціональними, так і національними. При цьому порядок слів, закінчення, спосіб поєднання компонентів (карбування одного слова шляхом складання основ чи утворення термінологічного словосполучення) та інші ознаки, що пояснюються особливостями граматичної будови тієї чи іншої мови, до уваги не беруться. Ступінь інтернаціональності зовнішньої форми визначається наявністю чи відсутністю інтернаціональних коренів.

Отже, багатокомпонентні терміни залежно від ступеня їх інтернаціональності, можна розподілити за такими категоріями (та підкатегоріями, що

залежать від двох нюансів, а саме — від додавання до інтернаціонального термінологічного словосполучення національних елементів та від вилучення з інтернаціонального термінологічного словосполучення одного чи кількох елементів):

- A. Терміни, утворені шляхом буквального перекладу інтернаціонального словосполучення, тобто прямого калькування інтернаціональної внутрішньої форми, з повним збереженням інтернаціональних коренів: *англ.* capital export, *нім.* Kapitalexport (але *рос.* вывоз капитала); *англ.* bank group, *нім.* Bankgruppe, *рос.* банковская группа.
  - 1. з додаванням національного компоненту: *рос.* анализ финансовых аспектов (але *англ.* financial analysis, *нім.* Finanzanalyse).
- B. Терміни, утворені шляхом буквального перекладу інтернаціонального словосполучення, тобто прямого калькування інтернаціональної внутрішньої форми, з частковим збереженням інтернаціональних коренів: *англ.* tax anticipations, *нім.* Steuerantizipation, *рос.* антиципация налогов.
  - 1. з додаванням національного компоненту: *рос.* ассоциация делового сотрудничества (але *англ.* business association, *нім.* Geschäftsassoziation).
  - 2. з вилученням деяких компонентів: *англ.* marketing services (але *нім.* Tätigkeit des Marketingdienstes, *рос.* деятельность маркетинговой службы).
- C. Терміни, утворені шляхом буквального перекладу інтернаціонального словосполучення, тобто прямого калькування інтернаціональної внутрішньої форми, без збереження інтернаціональних коренів: *англ.* Treasury bills, *нім.* Schatzwechsel, *рос.* казначейский вексель.
  - 1. з додаванням національного компоненту: *рос.* испытания в рыночных условиях (але *англ.* market tests, *нім.* Marktversuche).
  - 2. з вилученням деяких компонентів (у процесі дослідження таких термінів не спостерігалось).
- D. Терміни, утворені шляхом описового перекладу інтернаціонального словосполучення без збереження інтернаціональної внутрішньої форми, але з частковим збереженням інтернаціональних коренів: *англ.* trading profit, *рос.* выручка от реализации продукции.
- E. Терміни, утворені шляхом описового перекладу інтерна-

ціонального словосполучення без збереження інтернаціональної внутрішньої форми без збереження інтернаціональних коренів: *нім.* Ausgaben des Staatshaushalts, *рос.* государственные расходы.

Для виявлення ступені інтернаціональності економічних термінів, а також відсоткового співвідношення інтернаціонального та національного в цих термінах стосовно різних мов було досліджено понад 2000 термінів ринкової економіки в англійській, німецькій та російській мовах. Проте щоб запобігти суб'єктивізму в підборі термінів для аналізу, ми вважали за необхідне продемонструвати відсоткове співвідношення інтернаціональних та національних елементів у середньому на 600 термінологічних одиниць. При цьому нами бралися довільно будь-які 600 термінів паралельно в англійській, німецькій та російській мовах. У процесі аналізу було помічено, що відсоткове співвідношення різних типів термінів у кожному наборі з шестисот термінів є приблизно однаковою (розбіжності в однаковому наборі різних термінів становлять не більше ніж 5%).

Ми, таким чином, прослідкували, які типи термінологічних одиниць припадають в середньому на кожні 600 термінів. Однокомпонентні та багатокомпонентні терміни досліджувались окремо. Різна кількість досліджених терміноелементів у тій чи іншій мові пояснюється тим, що в одній з трьох мов той чи інший термін може мати один чи навіть кілька синонімів (або кількість синонімів для одного й того ж терміна в різних мовах є різною), які теж у процесі дослідження бралися до уваги. В інших випадках однокомпонентний термін в одній мові може мати багатокомпонентні еквіваленти в інших мовах. Або в межах однієї мови можуть існувати однокомпонентні терміни з багатокомпонентними синонімами.

4.2. Етимологічний аспект зовнішньої форми

Етимологічний аспект зовнішньої форми термінів полягає у способах термінотворення (заповнення лакун) — прямому запозиченні терміноелементів чи їх перекладі. Переклад терміноелементів, у свою чергу, теж має кілька різновидів: калькування, карбування нових слів, творення словосполучень, надання наявним словам нових значень. При цьому слід зазначити, що калькування займає проміжне місце між прямим запозиченням та перекладом терміноелементів: при калькуванні внутрішня форма запозичується, а зовнішня форма перекладається. Це особливий засіб асиміляції, пристосування слів до особливостей відповідної мови [Володина 1993, с. 39].

Спосіб заповнення лакун залежить насамперед від конкретних обставин. Коли мовна громада хоче висловити поняття, для якого нема відповідного слова у даній мові, то ця мова або запозичує необхідне слово з іншої мови, або створює нове, тобто можна запозичувати або одночасно форму та значення, або

лише значення [Columas 1989, с. 15]. Таким чином, нові терміни можуть створюватись або за рахунок прямого запозичення, або за рахунок виключно внутрішніх ресурсів, або комбінованими методами (наприклад, через запозичення лише внутрішньої форми).

При цьому слід відмітити, що етимологія та мотивація (внутрішня форма) не є тотожними поняттями. Етимологія існує поза синхронним станом лексичного значення, тому можна підкреслити, що мотивація є поняттям синхронічним, а етимологія — діахронічним [Кияк 1988, с. 12-13]. Тому є всі підстави для запровадження таких понять, як етимологія без мотивації та мотивація без етимології.

Так, пряме запозичення терміноелементів спирається виключно на етимологію без мотивації (або з нульовою мотивацією) [Drozd, Roudný 1980, с. 39] через те, що будь-яке запозичене слово перестає бути вмотивованим у мові-реципієнті. Втрачаючи свою внутрішню форму, воно стає непрозорим. У випадку побудови нових термінів шляхом калькування — навпаки, має місце мотивація без етимології.

Особливо важливою мотивація є у випадку карбування нових слів. Gajda визначив три типи мотивації термінів залежно від трьох вищезгаданих способів термінотворення: словотворча (морфологічна деривація), сполучна (деривація шляхом складання основ та сполучень) та мериторична (семантична деривація). Інколи зустрічається також фонетична мотивація (ономатопея, тобто звуконаслідування) [Gajda 1990, с. 89-92].

Етимологія терміноелементів, за словами Е.Вюстера, визначається залежно від походження їх зовнішньої форми. Залежно від етимології Вюстер визначив чотири типи терміноелементів:

- корінні слова (Erbwörter);
- іншомовні слова та запозичення (Fremd- und Lehnwörter);
- метонімічні слова (übertragene Benennungen);
- абрєвіатури (Kurzwörter) [Wüster 1985; с. 34-36].

Якщо нові терміни створюються шляхом прямого запозичення, перед термінологами постають певні проблеми, пов'язані зі врахуванням цілої низки умов. Найголовніша з цих проблем — джерело запозичення, тобто питання вибору мови, з якої дане запозичення буде більш вдалим. Але мода на ту чи іншу мову дуже часто також відіграє далеко не останню роль. Якщо у минулому столітті такою мовою була французька, то зараз у ролі „латини“ виступає англійська мова. Навіть слова греко-латинського походження інколи проникають у мови народів світу через англійське посередництво.

Якщо іншомовні терміноелементи запозичуються з урахуванням етимології, це дає можливість зберегти семантичний зв'язок з усіма однокореневими словами. Справа в тому, що кожна мова пристосовує чужі слова до особли-

востей своєї фонетики та граматики, тому ігнорування цього принципу часто призводить до втрати такого зв'язку. Так, різні шляхи запозичення слів *лінія* та *лайнер* призвели до того, що ці слова носіями української мови вже не сприймаються як однокореневі. Проте є поодинокі випадки, коли греко-латинське слово в його англійському або французькому варіанті стало інтернаціональним та вживається в більшості європейських мов саме в англійському або французькому графічному оформленні. Наприклад англійське слово *service* (сервіс) у німецькій мові також виглядає як *Service*.

Інтернаціональні терміноелементи (в основному, греко-латинського походження) та власномовні терміноелементи в багатьох мовах співіснують як синонімічні дублети. Досить часто існують «гібридні» слова, у котрих, наприклад, коренева основа є латинською, а суфікс належить тій мові, з котрої безпосередньо зроблено запозичення [Лотте 1982, с. 64].

4.2.1. *Способи побудови нових термінів*

При створенні нових термінів перед укладачами постає одна специфічна і, на перший погляд, не дуже суттєва проблема: як передати новий термін у рідній мові. Чи просто запозичити його з мови-джерела, переписавши його за правилами рідної орфографії або зберігши оригінальне написання, чи перекласти цей термін на рідну мову. А якщо перекласти, то яким чином — буквально (під кальку) чи описово.

Ця проблема є досить серйозною, бо кожний новий термін, запроваджений у ту чи іншу галузеву терміносистему має бути вдалим, він повинен гармонійно вписатися у дану терміносистему, бути евфонічним, здатним утворювати деривати тощо. Всі ці умови продиктовані тим, що технічна мова передбачає однозначне взаєморозуміння між укладачами технічного завдання та його виконавцями [Белодед 1980; с. 111-112]. Тому будь-який термін має створюватися з урахуванням його фізичної сутності та технічної ідеї [Лотте 1982, с. 7].

У будь-якій мові світу лінгвістичні методи десигнації можуть бути поділені на три великі групи: а) використання наявних ресурсів; б) модернізація наявних ресурсів; в) використання нових ресурсів [Sager, Nkwenti-Azeh 1989, с. 11]. Тобто терміни, як правило, утворюються або з тих слів, які вже існують у літературній мові, шляхом надання їм термінологічного значення, або з іншомовних елементів. Карбування нових терміноелементів полягає у використанні лексичного та морфологічного потенціалу мови шляхом утворення певних морфологічних комбінацій, які до цього теоретично були можливі [Будагов 1974, с. 147]. Існує ще один спосіб утворення нових термінів — вигадані штучні слова. Таким чином, можна зробити висновок, що нові терміни можуть утворюватись трьома основними способами:

1. Використання внутрішніх ресурсів мови: а) карбування похідних слів; б) надання наявним словам нових значень; в) складання основ; г) укладання словосполучень.
2. Пряме запозичення терміноелементів: а) повне запозичення (внутрішня форма разом із зовнішньою формою); б) неповне запозичення (тільки внутрішня форма).
3. Вигадування штучних слів.

Д.С.Лотте також пропонував розрізняти три основних способи побудови науково-технічних термінів. Перший спосіб, за його словами, полягає в самостійній побудові похідних слів, слів усічених та словосполучень (елементи, з яких будується термін, можуть бути, в свою чергу, термінами, що належать до даної термінологічної системи або до будь-якої іншої). Другий спосіб полягає у використанні термінів, що вже існують, або слів шляхом зміни їх значень (таким чином, він не поєднав два згаданих вище способи як побудову нових термінів шляхом використання внутрішніх ресурсів). Третій спосіб — випадки переносу в термінологію даної мови термінів, що існують в будь-якій іншій мові. При цьому різні мови можуть надавати перевагу різним способам термінотворення. Наприклад англійська мова набагато частіше, ніж інші європейські мови, використовує спосіб побудови нового терміна шляхом переносу старого терміна на нове поняття [Лотте 1982, с. 7, 19].

Отже, побудова нового терміна — це не обов'язково пряме запозичення з іншої мови. Найчастіше терміни створюються шляхом використання внутрішніх ресурсів мови. У переважній більшості мов світу, включаючи такі мови, як англійська, німецька, російська тощо, пряме запозичення іншомовних елементів не є головним способом утворення нових термінів. Іншомовні елементи становлять при цьому лише незначну частину. Ця частина може коливатися залежно від традицій та настроїв тих чи інших термінотворців, але майже в усіх цих мовах перевага надається саме внутрішнім ресурсам мови. Такими способами, за словами Д.С.Лотте, можуть бути: а) зміна значень слів; б) утворення похідних слів; в) утворення усічених слів і аббревіатур; г) утворення складних слів; г) утворення постійних словосполучень; д) іншомовні запозичення; е) інші способи утворення нових слів (зміна звукового складу основи, переніс наголосу), проте такі способи у технічній термінології зустрічаються досить рідко і, за словами вченого, „значення не мають“ [Лотте 1961, с. 37]. Отже, Д.С.Лотте поставив пряме запозичення терміна лише на п'яте (тобто передостаннє місце), а якщо прийняти до уваги його думку, що останній спосіб „значення не має“, то іншомовні запозичення займають у Лотте останнє місце. Всі інші способи утворення нових термінів передбачають використання внутрішніх ресурсів мови. І хоча при цьому можуть виникати гібридні слова з іншомовним коренем (типу *атрегування*, *розвантажання* тощо) або з іншомовним

префіксом (*антитіло*) чи суфіксом (типу *читабельний*) — все одне, вирішувальну роль грає тут саме елемент рідної мови. А іншомовні афікси через високий ступінь їх засвоєності вже не сприймаються в таких випадках як іншомовні.

4.2.1.1. Побудова термінів шляхом використання внутрішніх ресурсів мови

Як відомо, не всі явища та властивості об'єктивної дійсності можна зображати лише простими (непохідними) лексичними одиницями [Кияк 1988, с. 84]. Тому для збереження семантичного зв'язку між термінами, що означають однорідні поняття, важливими є утворення похідних термінів зі спільним коренем. Таким чином, лексичною «сировиною» для таких похідних термінів служать внутрішні ресурси мови, куди може входити як корінна лексика, так і повністю засвоєні запозичені елементи.

За рахунок внутрішніх ресурсів мови науково-технічні терміни створюються, як правило, п'ятьма основними способами:

1. Надання наявним словам нових значень;
2. Модифікація [Sager, Nkwenti-Azeh 1989, с. 11-13] (побудова похідних термінів за допомогою деривативних афіксів);
3. Складання основ терміноелементів;
4. Утворення термінологічних словосполучень;
5. Утворення абрєвіатур.

Поглиблення полісемії шляхом порівняння (*англ.* spider-like sprue, T-shirt) або метафори (*англ.* nose key, tooth lock washer, arm clip) є одним з найпоширеніших способів утворення нових термінів шляхом використання внутрішніх ресурсів мови [Sager, Nkwenti-Azeh 1989, с. 11].

Вибір слова для позначення нового наукового поняття визначається зв'язком між новим поняттям і старим, закладеним у внутрішній формі слова [Квитко 1976; с. 11]. Е.Ф.Скороходько перелічує такі способи утворення нових термінів за допомогою використання внутрішніх ресурсів шляхом зміни значень звичайних слів загальнолітературної мови й термінів, запозичених з інших галузей науки й техніки: а) називання за схожістю зовнішніх ознак; б) називання за схожістю функцій; г) називання за суміжністю понять (engine — двигун та локомотив); г) називання за аналогією (fatigue); д) уточнення значення. „Найбільш поширеним видом утворення термінів шляхом зміни значення є називання за схожістю ознак або за схожістю функцій“ [Скороходько 1963, с. 18-24]. Перенесення значення може відбуватися за класифікаційною співвідповідністю понять; за аналогією понять; за технічною аналогією; за зовнішньою аналогією; за суміжністю понять [Лотте 1961, с.40-56].

Інколи терміни, утворені шляхом надання наявному слову нового значення, втрачають зв'язок зі словами, від яких ці терміни пішли, бо технічний зміст

загальнолітературного слова набуває ще більш спеціального значення, відходячи, таким чином, від свого первинного джерела, Термін, утворений з літературного слова, вже настільки переусвідомлюється, що сприймається вже як своєрідний омонім відносно свого джерела [Будагов 1953, с.20-21]. Така омонімія, за словами Д.С.Лотте може бути кореневою (лексичною), синтаксичною та морфологічною. При утворенні термінів, що складаються з окремих складових елементів, ці елементи можуть також змінювати своє значення та сприйматися як омоніми [Лотте 1961, с. 57-58, 62-69].

Явищем, схожим на омонімію, є багатозначність термінів, коли терміни також утворюються за допомогою розширення значення. Чітких критеріїв між багатозначністю та омонімією майже не існує. Д. С. Лотте не вважає спосіб переусвідомлення вже існуючих слів дуже вдалим: „Дискусія про так звані «сили інерції» показала, яким шкідливим є невірно побудований та багатозначний термін“ [Лотте 1961, с. 9].

Хоча можна згадати досить багато більш-менш вдалих випадків утворення нових термінів шляхом надання нового термінологічного значення вже існуючим словам (наприклад *англ.* mouse (як комп'ютерний прилад), яке стало з часом інтернаціоналізмом; *cf. укр.* миша, *рос.* мышь, *нім.* Maus тощо), цей спосіб не можна назвати зручним, бо дуже часто така полісемія веде до ускладнення при читанні науково-технічної літератури, інколи, навіть, до невірного розуміння того чи іншого терміна навіть через контекст. Тому Д.С.Лотте пропонує багатозначність термінів треба усувати незалежно від ступеня шкідливості, особливо це стосується однієї термінологічної системи (загальнотехнічної або галузевої). „Кожен з термінів, що належить, наприклад, до специфічної системи автомобільної термінології, повинен мати в цій системі лише одне значення“ [Лотте 1961, с. 20]. Це стосується й словотворчих елементів слова, в першу чергу суфіксів [Лотте 1961, с. 21]. Р. А. Будагов припускав також існування певної кількості нових значень, „котрі живуть лише в певних усталених словосполученнях“ [Будагов 1974, с. 149].

Іншим способом побудови нових термінів за рахунок внутрішніх ресурсів є утворення похідних слів (дериватів) від наявних термінів або від загальнолексичних одиниць. При цьому суфікси та префікси, котрі через ті чи інші обставини виявляються найзручнішими для побудови термінів, запозичуються, як правило, з загального морфологічного фонду. При цьому можуть запозичуватись морфеми з інших мов. Деякі суфікси та префікси при цьому зустрічаються виключно у фахових термінах, а в загальнонародній мові вони можуть взагалі бути відсутніми. В інших випадках значення компонентів складних може не збігатися зі значеннями відповідних самостійних слів. Специфічним для термінотворення є закріплення за деякими суфіксами певних термінологічних значень (особливо в хімічній термінології). Мотивація таких новоутворень є ціл-

ком прозорою, що полегшує розуміння цих термінів фахівцями та перекладачами [Скороходько 1963, с. 27-29, 38].

4.2.1.2. Побудова термінів шляхом прямого запозичення

Другим найрозповсюдженішим способом побудови нових термінів є пряме запозичення. Наукова термінологія має досить високу здатність сприймати іншомовні запозичення. Прямі запозичення формують спільний лексичний фонд у різних не обов'язково споріднених мовах, що сприяє взаєморозумінню фахівців, які розмовляють різними мовами. Це означає, що зростання словникового складу мови за рахунок наукової термінології обов'язково супроводжується процесом запозичення окремих іншомовних слів, особливо разом із запозиченням відповідного наукового поняття. [Скороходько 1963, с.58-86].

Інколи пряме запозичення супроводжується метафоризацією первинного значення. Так, наприклад, у мові гінді слово *vidyut* (електрика) є запозиченням із санскриту, де це слово буквально означає «блискавка», або санскритське слово *urja* (сила, міць) у мові гінді вживається в значенні «енергія» [Sager, Nkwenti-Azeh 1989, с. 23].

Пряме запозичення може бути повним та частковим. При повному запозиченні об'єктом запозичення є як внутрішня, так і зовнішня форма. При частковому запозиченні — тільки внутрішня форма (мотивація). Приклади, коли об'єктом запозичення служила лише зовнішня форма, майже не зустрічаються.

Повне запозичення передбачає пристосування іншомовного слова до фонетичних та морфологічних особливостей мови-реципієнта. Залежно від цього розрізняють повну та часткову асиміляцію. Повна асиміляція являє собою повне пристосування запозиченого елемента до особливостей мови-реципієнта: до його фонетичних (заміна звуків, не властивих мові-реципієнту; перенесення наголосу, якщо мова-реципієнт має постійний наголос; перебудова складів, дієрез одних та епентеза чи протеза інших звуків у випадку обмеженої фонемної дистрибуції та кількості типів складів у мові-реципієнті) та морфологічних (підпорядкування системі відмінювання на дієвідмінювання мови-реципієнта) законів. При частковій асиміляції деякі фонетичні та граматичні особливості мови-реципієнта зберігаються. Так, в українській мові деякі іншомовні слова (*радіо, наблісіті* тощо) не мають системи відмінювання. Інші прямі запозичення зберігають невласливе українській фонетиці з'явання голосних (*поет, какао* тощо). В англійській мові поодинокі слова французького походження зберегли носові голосні, що не є властивими англійській фонетиці. Збереження оригінального написання у запозичених словах теж є проявом часткової асиміляції.

Основним способом часткового запозичення є калькування, тобто буквальний переклад елементів слова з мови-продуцента на мову-реципієнт. Калька буває повна та часткова. Повна калька — послідовний дослівний переклад у

мові-реципієнті всіх елементів слова з мови-продуцента: лат. Hydrogenium, — рос. водород (корінь *hydr-* відповідає кореню *вод-*; корінь *-gen-* — кореню *-род-*). Часткова калька — переклад у мові-реципієнті не всіх елементів слова, що надійшло з мови-продуцента: лат. hydrogenium, — укр. водень (в українському перекладі нема відповідника латинському кореню *-gen*, проте є суфікс *-ень*, що не має аналогів у слові мови-продуцента). Поодиноким випадком калькування є буквальний переклад окремих коренів, що веде до поглиблення полісемії слів рідної мови під впливом запозичення мотивації. Sager та Nkwenti-Azeh пропонували розрізняти запозичені слова (loan words) та запозичений переклад (loan translation). Так, наприклад, у мові свагілі є багато прикладів калькування з англійської та інших європейських мов: *vita baridi* (холодна війна), *nguva farasi* (кінська сила), *pembetatu* (трикутник) [Sager, Nkwenti-Azeh 1989, с. 21-24].

Одним з перших питань про класифікацію запозичених слів поставив Д.С.Лотте, пропонуючи всі запозичення поділяти на буквальні, трансформні та оригінальні. Під трансформованими запозиченнями він розумів перетворені у момент перекладу слова чи словосполучення шляхом випущення або додавання якого-небудь елемента або заміни складного слова сполученнями. На відміну від цього, запозичення «у чистому вигляді» — це слова, перенесені в мову-реципієнт в тому вигляді, в котрому воно існує в мові-продуценті [Лотте 1982, с. 10-14].

Бувають випадки, коли запозичення, яке увійшло до тієї чи іншої мови, починає членуватися. Спричинено це насамперед тим, що до тієї ж мови надходять й інші слова зі спільним коренем або будь-яким іншим афіксом. Таким чином, афікс, який починає зустрічатися у більш ніж одному терміні, нерідко стає продуктивним і починає використовуватися у нових термінах, побудованих з використанням як елементів рідної мови, так й іншомовних елементів. В українській мові це насамперед стосується таких, переважно греко-латинських, афіксів, як *авто-*, *архі-*, *гідро-*, *синхро-*, *ультра-*, *полі-*, *про-*, *пост-*, *анти-*, *прото-*, *агро-* та багатьох інших, або суфіксів *ція*, *ізм*, *іст*, тощо. Всі ці терміноелементи, незважаючи на їх іншомовне походження, є цілком продуктивними та служать для карбування нових термінів, в тому числі, з використанням українських терміноелементів (головним чином, коренів). Д.С.Лотте вважав, що випадки притягнення іншомовних слів чи окремих іншомовних елементів не є рідкістю при карбуванні нових термінів для нових понять, що веде до співіснування слів рідної мови, створених з використанням іншомовних елементів, та оригінальних запозичень [Лотте 1982, с. 11, 39]. Тим самим, карбування нових слів з використанням іншомовних елементів є проміжною ланкою між повними та частковими запозиченнями. Серед іншомовних терміноелементів, що не зустрічаються у мові-реципієнті, пере-

важають, як правило, латинські та грецькі елементи.

Пряме запозичення може носити як національний, так і інтернаціональний характер. Критерієм визначення між інтернаціональними та національним запозиченням служить наявність даного слова принаймні у трьох неспоріднених мовах [Володина 1993, с. 33]. Запозичення на національному рівні складаються самостійно в окремо взятій мові, при їх складанні може бути присутній «творчий момент» [Лотте 1982, с. 11].

4.2.1.3. Інші способи побудови нових термінів

Специфічним способом утворення нових термінів є побудови вигаданих штучних слів без чіткої етимології та вмотивованості. У європейських мовах таких слів досить мало: *газ*, *нейлон*, *кондак* тощо. Проте абсолютно штучними та невмотивованими їх теж не можна назвати. У більшості випадків це були або гібридні слова, або мало місце штучне перелицювання наявних слів живої мови [Будагов 1953].

Так, слово *газ* вигадав голландський вчений XVII ст. Ян Баптист ван Гельмонт, скоріше за все, під впливом грецького слова *σζοV* та німецького слова *Geist* (дух) [Шанский 1973, с. 100; Вартаньян 1987, с. 67]. Англійське слово *nylon* побудовано, скоріше за все, на основі якоїсь аббревіатури (*cf.* лавсан) та закінчення *on*, характерного для назв хімічних речовин. Слово *kodak* є ономотопічним звуконаслідуванням шуму, характерного для затвору фотокамери, коли він спрацьовує.

Проте в деяких мовах спосіб термінотворення за рахунок винаходу штучних слів був свого часу в деяких мовах досить продуктивним. Свого часу Е.П.Свадост писав: „Що стримує людей нашої епохи від вигадання цілком нових слів — нових за своїм коренем — для нових понять?“ [Свадост 1968, с. 207]. Найбільшого розповсюдження цей спосіб набув у естонській мові завдяки діяльності І. Аавіка та в івриті завдяки діяльності Еліезера Бен-Єгуди. Зокрема, Свадост наводить приклад подолання, за словами науковця, «комплексу зумовленості» в естонській мові. Так, І. Аавік у міжвоєнний період запровадити у літературну естонську мову кілька десятків штучних ним коренів, заповнюючи, таким чином, лакуни в лексиці естонської мови. Так, наприклад, для слова «кріль» в естонській мові вживалося невдале сполучення *kodujähes*, тобто “домашній заєць”, або російське запозичення *truss*. Аавік запровадив нове слово *küülik*, яке було дуже швидко засвоєно [Свадост 1968, с. 210; Tauli 1968, с. 69]. Бен-Єгуда пропонував, виходячи зі специфіки будови давньоєврейських коренів, конструювати нові корені з невикористаних сполучень приголосних, хоча від цього способу йому незабаром довелося відмовитись [Подольский 1985, с. 7]. Бен-Єгуда сам вигадав сотні нових єврейських слів, які він вживав у своїх газетах, були також і інші досить продуктивні словотворці з його оточення,

включаючи його старшого сина. Винахід нових слів став чимось схожим на національний спорт і практикувався письменниками у сучасній єврейській літературі, як у Палестині, так і в Західній діаспорі [Rabin 1990; с.31].

Проте Р.А.Будагов стверджував, що вигаданих довільних неологізмів, як правило не буває в жодній з індоєвропейських мов. Вигаданих слів... „нараховується буквально одиниці, тому вони й не можуть змінити загального становища... Якщо ж прийняти до уваги те, що довільність навіть і цих трьох-чотирьох слів може бути взято під сумнів..., то вийде, що вигаданих слів в дійсності майже і зовсім не існує“. Спроби штучної побудови таких слів у естонській мові, за словами Р.А.Будагова, „не могли не закінчитися повною невдачею”, бо термін обов’язково повинен бути вмотивованим [Будагов 1953, с.57-59]. Е.П.Свадост, навпаки, вважає такий спосіб досить вдалим [Свадост 1968, с. 210].

4.2.2. *Шляхи термінологічних запозичень*

Як вже стверджувалося у попередніх розділах, запозичення є одним зі способів термінотворення. Проте запозичення не є однорідними за своєю природою. Запозичені слова можуть розрізнятися не лише тим, чи носить те чи інше запозичення інтернаціональний характер, чи воно є національним. Важливим чинником є також шлях запозичення. Залежно від нього запозичення бувають прямі (здійснюються безпосередньо з мови-продуцента) та непрямі (через посередництво третіх мов). Можна також розрізняти запозичення з класичних мов та запозичення з сучасних мов.

Шляхи запозичення — один з факторів, що визначає етимологічний аспект побудови нових термінів. Джерело запозичення залежить насамперед від традицій та моди на ту чи іншу мову залежно від епохи, тощо.

4.2.2.1. Запозичення з класичних мов

В різні епохи різні мови служили для поповнення наукової термінології. Якщо у середні віки та у перші століття нового часу у кожному культурно-історичному ареалі панувала своя «міжнародна» мова, то протягом останнього часу спостерігається більш-менш інтернаціональний характер розвитку як загальнонаукової, так і галузевих терміносистем.

Що стосується європейського культурно-історичного ареалу, то тут протягом довгого часу вживалися як міжнародні мови латина та грека. „І це цілком зрозуміло, якщо згадати, що протягом багатьох століть саме ці мови вважалися мовами науки. Латина у Західній Європі протягом всіх середніх віків і навіть, частково, в епоху Відродження була єдиною мовою, якою писалися наукові твори“ [Будагов 1953, с. 88].

Це, безумовно, відбилося на тому, що латинська лексика перетворилася

на джерело для поповнення наукової термінології у сучасних європейських мовах. А оскільки класична латина сама була переповнена грецькими запозиченнями, то грецька мова, таким чином, теж стала лексичним резервом для побудови нових термінів. Таким чином, у межах європейського КІА протягом кількох століть панували латина та грека як мови міжнародного спілкування.

Як відомо, інтернаціональне асоціюється у нашій свідомості із запозиченнями з живих мов та з вживанням «нічийних» елементів греко-латинського походження. Саме терміноелементи греко-латинського походження являються справжніми інтернаціоналізмами, бо вони не належать до жодної з живих мов, тому вони є однаково чужими та, одночасно, рідними для будь-якої мови. До того ж, з елементів греко-латинського походження можна легко створювати нові терміни.

Міжнародні терміни європейського ареалу, в основному, являють собою запозичення з латини та греки, а також новоутворення, побудовані у пізніші часи з латинського та грецького еквівалентів (латиністичні й елліністичні терміни). Латина вже не вживається самостійно як мова науки, проте вона продовжує служити джерелом для побудови нових термінів, які пристосовуються до норм мови-реципієнта графічно та фонетично [Скороходько 1963, с. 59-68].

Латинізовані форми мають перевагу перед національними формами, що стали інтернаціональними, бо вони є більш нейтральними та більш стійкими порівняно з більшістю інтернаціональних термінів, в результаті чого вони настільки зрослися зі структурою національних мов, що перестали здаватися чужими [Дрезен 1936, с. 19-25]. Вони є зручнішими, за словами вченого, при створенні похідних термінів (дериватів) та термінів-словосполучень. І, навпаки, етнічні форми інтернаціоналізмів часто провокують опір прибічників пуризму, як, наприклад, Comité d'études des termes techniques français свого часу видав постанову про заміну термінів англійського походження у французькій мові латиністичними формами, наприклад, *déviaton*, або *dérivation* замість *bypass* (термін з технології рідини), *additif* замість *dope* (термін хімічної промисловості), *artère*, або *conduite de transport* замість *feeder* (електротехнічний термін) тощо [Nedobity 1989, с. 174].

Таким чином, дуже часто виникали навіть слова, які були відсутні у латині, але цілком побудовані з греко-латинських елементів. Особливо це стосується технічної термінології, де нові терміни створювалися з греко-латинських елементів навіть для абсолютно нових понять, невідомих в античні часи.

На відміну від мов мусульманського КІА, де арабізми, такі як **●●⑤—◆◇①**, **włł~łmzłł ◆*⑩**, ***+**, **■②·** та деякі інші, як правило, повністю зберігали своє написання в інших мовах, що користуються або користувалися раніше арабською системою письма (перська, урду, пушту, малайська тощо), у європейському КІА латинізми та еллінізми, як правило, пристосовуються до

особливостей тієї чи іншої мови. Це стосується, зокрема, написання латинських та грецьких слів у сучасних європейських мовах з латинською системою письма, специфічних національних суфіксів, які ставляться замість латинських (Eg.: лат. суфікс *-itas* передається в сучасних європейських мовах таким чином: англ. *ity* (nationality), фр. *ité* (nationalité), нім. *ität* (Nationalität), іт. *ità* (nazionalità), рум. *itate* (naționalitate), ісп. *idad* (nacionalidad), порт. *idade* (nacionalidade), швед. *-itet* (nationalitet); або лат. суфікс *tio*: англ. *tion* (organization), фр. *tion* (organisation), нім. *tion* (Organisation), іт. *zione* (organizzazione), рум. *ție* (organizație), ісп. *ción* (organización), порт. *ção* (organização), швед. *tion* (organisation) тощо) [Wandruszka 1976; Urdang 1981; Urdang, Humez 1984].

У цьому насамперед можна перекоонатися, порівнюючи написання однакових інтернаціоналізмів, наприклад, у німецькій та англійській мовах. Якщо англійська мова намагається зберегти якомога повніше оригінальне латинське написання, то у німецькій мові надають перевагу написанню згідно вимови. Найяскравіше це видно на прикладі літери *c*. В англійській мові вона вживається послідовно, в усіх позиціях та незалежно від вимови. У німецькій мові — навпаки, дана літера замінюється літерами *z* та *k*, залежно від вимови (cf. англ. *centre* — нім. *Zentrum*; англ. *caution* — нім. *Kaution* тощо). Найбільшої асиміляції зазнають терміни, які належать до прикладних наук, через дуже активне застосування у розмовній мові [Скороходько 1963, с. 59].

У романських мовах терміноелементи греко-латинського походження набувають національного забарвлення. Інколи романський та латинський елементи співіснують, як, наприклад, фр. *ancêtre* — *ancestral*, *santé* — *sanitaire*, *espace* — *spatial*, *fleuve* — *fluvial*, *mer* — *marin*, *père* — *paternel*, *doigt* — *digital*, *œil* — *oculaire* тощо [Wandruszka 1976, с. 21].

Латина та грека, так само, як і сучасні європейські мови, не створюють нові терміни. Скоріше, основи існують відносно постійно, протягом багатьох століть. Найпродуктивніша стратегія розширення лексики, як вважав Ehlich, — це застосування префіксів та суфіксів [Ehlich 1989, с. 139]. За допомогою наявних греко-латинських суфіксів можна карбувати нові інтернаціональні терміноелементи, які існують зараз у класичних мовах лише потенційно, але які цілком вписуються у правила латинського та грецького словотворення.

Особливої уваги заслуговують греко-латинські елементи у германських мовах. Культурні контакти між Римом та германцями, а пізніше — між романським та германським світами — можна розглядати як постійне явище, що триває з самого початку християнської ери. Таким чином, багато латинських слів, повністю засвоєних германцями, у сучасних германських мовах, зокрема у німецькій (такі слова, як *Fenster*, *Pforte*, *Mauer*, *Kohl*, *Speigel*), вже не сприймаються як чужі. Так, само германськими мовами, зокрема німецькою та англійською, засвоєна дуже велика кількість греко-латинських афіксів. Так, у су-

часній німецькій мові нараховується близько 35 префіксів та близько 26 суфіксів. В різних галузях науки їх кількість зростає (у біології, наприклад, — відповідно 71 та 122). Якщо взяти до уваги асимільовані варіанти морфем (наприклад, префікс *ad-* та його варіанти: *ac-*, *af-*, *ag-*, *al-*, *ap-*, *ar-*, *as-*, *at-* тощо), то кількість префіксів зростає до 111 [Ehlich 1989, с. 144].

У період пізнього середньовіччя почався процес відмирання латини та витіснення її сучасними західноєвропейськими мовами [Дрезен 1936, с. 10].

4.2.2.2. Запозичення з сучасних європейських мов

Пізніше роль «латини» стали відігравати сучасні європейські мови — спочатку французька, а потім англійська мова. Відповідно, вони також стали служити джерелом поповнення інтернаціональної термінологічної лексики, поруч з латиною та грекою, тому значна кількість міжнародних термінів протягом останнього часу увійшла до інтернаціонального лексичного фонду з цих та інших «нових» європейських мов [Скороходько 1963, с. 60].

Французька та англійська мови серед усіх інших європейських мов стали, фактично, найбільшими донорами у новітній історії європейських мов через те, що вони засвоїли латинську лексику в досить великому обсязі [Braun 1989, с. 163]. У XX столітті на зміну французькій мові поступово прийшла мова англійська, яка протягом останніх десятиліть набула дуже широкої популярності та майже повністю витіснила французьку мову з міжнародного спілкування. Інтернаціональна лексика англійського походження подолала межі європейсько-американського КІА та спостерігається зараз у багатьох мовах світу.

Це можна пояснити кількома причинами. Головна з них полягає в тому, що англійські країни, насамперед США, досягли величезних успіхів у економіці і поступово почали впливати на весь інший світ, причому не лише на країни третього світу, що розвиваються (деякі з яких обрали американську модель як зразок для наслідування), але й на розвинуті країни Західної Європи та Японію. Це також частково пов'язано з тим, що всі основні англійські країни насамперед США та Велика Британія, опинилися серед переможців у Другій світовій війні і, таким чином, вони у повоєнні роки почали нав'язувати власні стандарти іншим країнам насамперед переможеним країнам. Англійська мова, тим самим, стала сприйматися як мова переможців. До того ж, Британська імперія була свого часу однією з найбільших імперій світу, яка мала колонії в усіх частинах світу. Це також вплинуло на те, що в усіх частинах світу зустрічаються країни, де англійська мова є державною (офіційною), або, в крайньому разі, однією з офіційних.

Ще одна головна причина широкого розповсюдження англійської мови — це надзвичайно проста граматики англійської мови, завдяки чому англійська

мова за своєю простотою перебуває серед усіх європейських мов поза конкуренцією.

Це, безумовно, не могло не відбитися на розвитку національних терміносистем у мовах багатьох народів світу. Особливо це стосується таких галузей науки як економіка та інформатика. Англійська термінологія цих галузей послужила основою для формування відповідних термінологій в інших мовах.

Проте англійська фахова та загальнонаукова термінологія не позбавлена цілого ряду вад. Особливо це стосується американської технічної літератури, на що свого часу звернув увагу Е.Ф. Скороходько, а саме — на її засміченість жаргонізмами та «термінами» дуже обмеженої сфери вживання (наприклад, у межах однієї або кількох фірм), так званими *trade names* та *trade marks*. Хоча такі псевдотерміни іноді поступово стають справжніми термінами, набуваючи широкого розповсюдження [Скороходько 1963, с. 63].

Ще одна вада терміноелементів-англіцизмів, цілком нормальних за своєю зовнішньою будовою та фонетичним оформленням для англійської мови, але незвичних для носіїв інших мов, полягає в тому, що слова греко-латинського походження через складні фонетичні зміни в англійській мові досить часто спотворюються. Це приводить до того, що латинізми та еллінізми, що надходять в інші мови через посередництво англійської мови, втрачають семантичний зв'язок з однокореневими словами, які надійшли в ті мови безпосередньо з греки та латини. Такі слова носіями мов-реципієнтів не сприймаються як однокореневі. Особливо це стосується мов з нелатинською системою письма або при чисто фонетичному принципі написання запозичень, коли відсутнє єдине графічне оформлення.

Зараз у межах Європи, особливо Центральної Європи, тенденція йде до того, що поруч з англійською мовою іншою мовою міжнародного (або, точніше, регіонального) спілкування стає німецька мова, що пояснюється величезним впливом Німеччини та Австрії на даний регіон. Це, безумовно, відбивається на тому, що німецька мова через німецькомовну літературу набуває поширення у науці та техніці та впливає, таким чином, на національні терміносистеми. Німецько-англійський білінгвізм є, безумовно, явищем позитивним порівняно з безмежним пануванням англійської мови, не даючи можливості останній перетворитися на свого роду ложе Прокруста у процесі формування національних терміносистем, бо галузеві фахівці з даного регіону, володіючи як німецькою, так і англійською мовами, або, в крайньому разі, маючи справу як з німецькомовною, так і з англійською літературою, мають можливість порівнювати відповідні німецькі та англійські еквіваленти та вибирати як зразок для побудови нових термінів у рідній мові найбільш вдалий варіант.

4.2.2.3. Етимологічна паронімія

Інокли одне й те ж слово запозичується двічі, але з різних мов. Виникають так звані етимологічні дублети. У такому разі, як правило, за ними закріплюються різні значення. Виникає так звана етимологічна паронімія.

Роздвоєння, за словами Д.С.Лотте, відбувається як при вторинному запозиченні з однієї й тієї ж мови, так і при повторному запровадженні цього елемента до термінології за допомогою різних мов-посередників. Це може бути викликано такими причинами:

1. Коливання в передачі іншомовних морфем (звуків), тобто різні способи передачі одного й того самого звука чи морфеми залежно від тих чи інших традицій. В українській мові (переважно, під впливом російської) такими коливаннями є, зокрема, різні способи передачі латинського дифтонга *au*, наприклад, у префіксі *auto-* (*автомат*, але *аутотренінг*); грецької літери *ζ* яка в одних випадках зображується як „*ф*“, в інших — як „*т*“ (*ортопедія*, але *орфографія*); літери *h*— як „*і*“ або „*е*“ (*хімія*, але *хемосинтез*) тощо.
2. Різні шляхи введення терміна (усний чи письмовий). В українській мові це стосується насамперед терміноелементів греко-латинського походження (знов-таки, не без посередницького впливу російської мови), які прийшли через англійську мову. Таким чином, слова, що надійшли до нас в усній формі, як правило, наслідують англійську вимову настільки, наскільки це дозволяє наша артикуляційна база. „Іншомовне слово може бути запозичено двічі з однієї й тієї ж мови у різних формах (алебастр — алвастр; рель — рельс)“.
3. Різними морфологічними формами основного елемента в мові, з якої здійснюється запозичення.
4. Введенням його в різні періоди, коли одна й та ж сама письмова форма вимовлялася по-різному [Лотте 1982, с. 15, 77-81].

4.2.3. *Інтернаціональне та національне в термінотворчому процесі.*

Нема таких мов, які б розвивалися в абсолютній ізоляції. Будь-яка мова обов'язково зазнає іншомовного впливу або навіть впливає на інші мови [Skujiņa 1994, с. 255]. З іншого боку, термінологічне планування може мати ознаки як інтернаціоналізації та «націоналізації» [Drozd, Roudný 1980, с. 36; Beaugrande 1994]. Термінотворці більшості країн світу прагнуть у сучасних умовах обміну інформацією поєднати елементи як інтернаціональності терміносистем (для полегшення міжнародного спілкування), так і національної

самобутності. Процес запозичення іншомовних елементів у переважній більшості мов світу значно активізувався, коли будь-яка мова постійно збагачується, а іноді й засмічується, запозиченнями з інших мов. Це, в свою чергу, ставить питання про інтернаціональне та національне в термінотворчому процесі. Тому цілком природно встає інше питання: а чи **будь-яке** запозичення можна назвати інтернаціоналізмом. І чи варто чинити опір засвоєнню іншомовних слів.

Інтернаціональне, на думку більшості галузевих фахівців, асоціюється з запозиченнями, в той час як національне — з пуризмом. Проте така схема є досить примітивною. По-перше тому, що запозичуватись може не тільки зовнішня, але й внутрішня форма. По-друге, справжній пуризм полягає не стільки в простому калькуванні іншомовних слів та словосполучень, а в повному ігноруванні іншомовної мотивації.

Як приклад крайнього пуризму багато науковців розглядають ісландську мову, де при створенні нових термінів відкидалася саме інтернаціональна внутрішня форма. Так, ісландське слово *mynd* (фотознімок, світлина) буквально означає «образ, картина», в той час як українське слово *світлина* та його німецький еквівалент *Lichtbild* лише на перший погляд здаються проявами пуризму. Насправді ці слова зі словом *фотографія* мають багато спільного в мотивації, а саме — зв'язок зі словом *світло* (*cf.* нім. *Licht*, гр. *ἴαυ*). Інше ісландське слово *sjóður* (каса, банк) — це результат поглиблення полісемії слова, що буквально означає «гаманець» (*cf.* італійське слово *casa* буквально означає «будинок, скриня», а слово *banca* — «лава»). Більшість складних слів ісландської мови теж не мають майже нічого спільного з калькою: слово *heimspeki* (філософія) буквально означає «світова мудрість, мудрість всесвіту» (*cf.* слово *філософія* буквально означає «любов до мудрості») [Маслов 1987, с. 209].

З іншого боку, слова іншомовного походження ще не є інтернаціоналізмами. Так, не можна назвати інтернаціоналізмом українське слово *газда*, що є запозиченням з угорської, через те, що в інших мовах (які, до того ж, не належать до слов'янських або фінно-угорських мов) таке запозичення не спостерігається.

Як вже стверджувалося вище, інтернаціоналізм відрізняється від простого запозичення тим, що будь-який елемент може називатися інтернаціональним тільки тоді, коли він зустрічається принаймні у трьох неспоріднених мовах. Якщо такої умови нема, тоді нема підстав називати таке запозичення інтернаціоналізмом. В такому разі то є звичайне запозичення на національному рівні. З іншого боку, інтернаціональною може бути не лише зовнішня, але й внутрішня форма. Звідси постає питання: чи калькування може вважатися проявом інтернаціонального.

Необхідність засвоєння нових інтернаціональних елементів, за словами І.К.Білодіда, постає тоді, коли міжмовні тенденції до їх прояву збігаються з

власними внутрішніми потребами та можливостями окремо взятої мови. Поповнення термінологічної лексики полегшує двомовне спілкування та економить зусилля в процесі засвоєння будь-якої мови [Белодед 1980; с. 40-61].

На думку В.В.Акуленка, методами вивчення інтернаціоналізмів, що відображають істотні ознаки цієї об'єктивної міжмовної категорії, є: а) ареальний, що дозволяє встановити ономасіологічні ізоглоси та райони розповсюдження інтернаціоналізмів на лінгвістичній мапі світу; б) синхронно-зіставний, що відображає основну схожість та різницю в масі інтернаціоналізмів пар або груп зіставлених мов; в) методи аналізу індивідуального мовлення в умовах двомовності та багатомовності (зокрема перекладу), що дозволяє перевірити реальну здібність інтернаціоналізмів регулярно ототожнюватися й полегшувати передавання інформації від мови до мови [Акуленко 1971, с. 254].

4.2.3.1. Мовні паралелі та проблема «фальшивих друзів перекладача»

Як відомо, під мовними паралелями розуміють присутність спільних елементів (зокрема, лексичних) у двох не обов'язково споріднених мовах. Такі мовні паралелі можуть бути випадковими та закономірними. Випадкові лексичні паралелі можуть бути викликані випадковим співзвуччям слів з двох не обов'язково споріднених мов типу *англ.* та *перс.* *bad*, або *лат.* *habere* та *нім.* *haben* (хоча слова з обох мов збігаються у значенні, етимологія в них різна); або *англ.* *tip* та *укр.* *тип* (випадкова співзвучність при повній відсутності спільності у значенні). Закономірні лексичні паралелі спричинені свідомим запозиченням лексичних елементів однією мовою з іншої [Дубичинский 1995, с. 26].

Лексичні паралелі можуть бути спричинені й ознаками територіальної спільності, коли в межах певного ареалу (територіального, релігійного, культурно-історичного тощо) існує більш-менш спільний лексичний фонд. Браун стверджував, що у європейських мовах присутній так званий пан-європейський елемент, що полягає в наявності в більшості європейських мов спільних лексичних елементів. Багато європейських мов, і не лише європейських, мають значну низку запозичень, які є результатом міжнародних контактів з іншими політичними, культурними та економічними ареалами. Це спричинило появу мовних анклавів зі спільними наднаціональними елементами. До цієї спільності Браун відносить такі ознаки спільного лексичного фонду: а) спорідненість індоєвропейських мов, що відбивається на зовнішній схожості багатьох лексичних елементів у різних європейських мовах; б) взаємні запозичення або запозичення з третіх мов; в) спільні запозичення з неєвропейських мов; г) мовні угоди наднаціональних установ (церква, офіційні організації); ґ) мовна стандартизація у міжнародних мовах науки та техніки; д) обмін інформацією через міжнародні агенції новин. У свою чергу, ідентичну лексику (мовні паралелі) можна розділити на три категорії залежно від сфер ужитку: 1. Зага-

льновживані слова (типу *банан, телефон*). 2. Так, звані утилітарні слова (за словами Pfeffer'a), які можна розцінити як основні лексеми важливих концептуальних та спеціалізованих галузей; ці слова статистично не є дуже важливими, але вони необхідні для позначення того чи іншого поняття в різних суміжних галузях (такі слова, як *фіорд, сервіс (у тенісі) тощо*). LSP, в свою чергу, підрозділяється на три підкатегорії: наукова мова, професійні діалекти та мова торгівлі (споживчої сфери) [Braun 1989, с. 158-161].

Мовні паралелі можуть виникати на рівні науково-технічної термінології у зв'язку з тим, що при створенні нових термінів досить часто запозичується елемент іншомовного походження. Е.Ф.Скороходько визначив чотири види відповідностей лексичних паралелей у національних терміносистемах: 1. Іноземний термін та термін рідної мови є абсолютними еквівалентами (*англ. airplane — укр. аероплан; англ. biology — укр. біологія*). 2. Термін рідної мови є відносним еквівалентом іноземного (*англ. bulldozer — бульдозер з неповоротним відвалом*). 3. Термін рідної мови є частковим еквівалентом іноземного. 4. Термін рідної мови є частковим відносним еквівалентом (терміни двох мов висловлюють поняття, які пересікаються) [Скороходько 1963, с. 82].

Ідеальні інтернаціональні форми мають абсолютно тотожні значення в різних мовах. Такі форми можуть бути зрозумілі безпосередньо особами, що не володіють іноземними мовами [Felber 1980, с. 75]. Проте на практиці такі ідеальні форми інтернаціоналізмів зустрічаються вкрай рідко. При прямому запозиченні будь-якого терміноелемента носії різних мов-реципієнтів звертають увагу на різні семантичні ознаки форми, яку вони засвоюють. Це призводить до семантичної невідповідності в різних мовах однакових лексичних одиниць. Лексичні паралелі можуть мати абсолютно однакову внутрішню форму лише при прямому запозиченні терміна з тієї мови, для якої ця лексична одиниця теж є словом іншомовного походження, запозиченим з третьої мови. В усіх інших випадках семантична невідповідність у більшій чи меншій мірі обов'язково має прояв. Виникають так звані «фальшиві (хибні) друзі перекладача» («ложные друзья переводчика», misleading words). Особливу небезпеку вони мають при технічному перекладі, вводячи перекладача чи просто читача в оману помилковими асоціаціями з певними термінами рідної мови, схожими за зовнішнім виглядом, але відмінними за змістом.

Специфічну групу становлять «фальшиві друзі перекладача» у споріднених мовах: *укр. гора — болг. гора (ліс); укр. неділя — рос. неделя; англ. also (також) — нім. also (отже); англ. gift (подарунок, дар) — нім. Gift (отрута); ісп. romo (флакони) — рум. rom (дерево)*. До прямих запозичень такі «фальшиві друзі перекладача» ніякого відношення не мають. Вони можуть бути спричинені різними напрямками семантичного розвитку в різних споріднених мовах однієї й тієї ж лексичної одиниці, наприклад шляхом переосмислення.

Інша річ — «фальшиві друзі перекладача», які виникають саме при прямому запозиченні іншомовних елементів. Особливо небезпечно це тоді, коли вони зустрічаються в науковій термінології. Наявність різного роду семантичних невідповідностей можна пояснити тим, що міжнародний термін, засвоєний носіями тієї чи іншої мови, потрапляє під вплив національної культури, додаючи до вихідної сукупності значень нові значення [Белодед 1980; с. 77]. А це, у свою чергу, означає, що дуже часто такі запозичення ведуть до розбіжностей у значеннях одного й того ж елемента у різних мовах, бо, за словами Ю.С.Маслова, після запозичення іншомовні елементи набувають нового, вже не інтернаціонального значення, а інколи навіть втрачають спільне значення [Маслов 1987, с. 208].

Причина виникнення семантичних розбіжностей у лексичних паралелях криється ще й у тому, що при запозиченні одного й того ж терміна різними мовами враховуються, як правило, різні семантичні відтінки. Бо будь-яка мова розвивається у своїх власних специфічних умовах, запозичуючи певну кількість інтернаціональних терміноелементів для задоволення певних потреб у номінації того чи іншого поняття. Тому не може здаватися дивним той факт, що будь-який інтернаціональний елемент (переважно греко-латинського походження), який у мові-джерелі вже має кілька значень, тією чи іншою мовою запозичується далеко не в усіх значеннях, а лише у певних, які при порівнянні можуть або збігатися частково, або зовсім не збігатися [Акуленко 1971, с. 256]. Схожість форм при розбіжностях у значенні не може давати підстав називати такі лексичні паралелі справжніми інтернаціоналізмами.

Е.Ф.Скороходько визначив основні причини виникнення «фальшивих друзів перекладача». Такими причинами випадкової схожості зовнішньої форми (при різній внутрішній формі) можуть бути: 1) використання однакових слів у різних мовах при утворенні термінів шляхом переносу назви; 2) асоціації первинного значення зі схожими ознаками різних об'єктів термінування; 3) надання переваги в різних мовах різним сторонам змістової структури міжнародних термінів. Труднощі для перекладу таких термінів полягають в тому, що перекладач, знаючи про наявність подібного лексичного елемента в рідній мові помилково вважає його змістовим еквівалентом іноземного терміна, особливо якщо ці терміни мають щось спільне у значенні. Е.Ф.Скороходько часткові інтернаціоналізми називав відносними еквівалентами, розуміючи під ними терміни, що висловлюють поняття, родово відносно поняття, що висловлюється перекладеним терміном. «Фальшиві друзі перекладача» з числа міжнародних термінів Е.Ф.Скороходько розділив на групи залежно від свого походження: 1. Терміни, що набули у різних мовах різного значення через зміни значення при запозиченні (напр., boiler). 2. Терміни-«фальшиві друзі перекладача», що змінили значення значно пізніше, вже у мові-реципієнті, бо будь-який запозичений іншомовний

термін з часом не сприймається як чужий елемент і в подальшому підпорядковується всім законам розвитку лексики даної мови, змінюючи значення подібно до корінних слів, і, таким чином, порушується змістова відповідність між даною парою термінів. З. «Фальшиві друзі перекладача», що виникли через те, що те чи інше слово зазнало змін значення у мові-продуценті, в той час, як у мові-реципієнті дане слово зберегло попереднє значення [Скорородько 1963, с. 62-81].

Інколи при запозиченні термін набуває вузкого значення, інколи — навпаки, ширшого. Інколи значення переноситься на інший об'єкт за певними суміжними ознаками. Серед причин виникнення «фальшивих друзів перекладача» Д.С.Лотте визначив такі: 1. Надання слову технічної визначеності, повної чи тільки у поєднанні з іншими елементами. 2. Звуження значення, тобто переніс терміна з родового поняття на видове. 3. Розширення значення. 4. Зміщення значення (за аналогією). 5. Переніс терміна за зовнішньою аналогією [Лотте 1982, с. 21].

Р.А.Будагов, у свою чергу, пропонував класифікувати різні види семантичної невідповідності за такими категоріями: 1. В одній мові слово має загальніше (менш спеціальне) значення, ніж в іншій (*фр.* *idiome*, *исп.* *idioma*, *укр.* ідіома). 2. Родове значення в одній мові, видове — в іншій (*исп.* *vianda* — їжа, *фр.* *viande* — м'ясо; *нім.* *Tier* — звір, *англ.* *deer* — олень). 3. Однозначність в одній мові — багатозначність в іншій (*англ.* *gallant* — *укр.* галантний). 4. Міжмовна стилістична нееквівалентність слів та словосполучень (*укр.* гуманність, *англ.* *humanity*, *исп.* *humanidad*, *фр.* *humanité*). 5. Неархаїзм в одній мові — архаїзм в іншій (*укр.* авто — *рос.* авто; *англ.* *airplane* — *рос.* аэроплан). 6. Лексично вільне в одній мові — невільне в іншій (*укр.* ідея — *англ.* *idea*). 7. Термін в одній мові — нетермін в іншій (*рос.* резина — *англ.* *resin*; *укр.* пенальті — *англ.* *penalty*). 8. Слово в одній мові — словосполучення в іншій (*укр.* метрдотель — *фр.* *maître d'hôtel*; *укр.* шедевр — *фр.* *chef d'œuvre*) [Будагов 1974, с. 142-145].

Зміна значення частіше за все носить еволюційний характер. Такі зміни значення, за словами Д.С.Лотте, бувають кількох видів: 1) Поступова зміна значення терміна відповідно до поступової зміни самого значення; 2) Різка (стрибкова) зміна значення терміна у певний період, зумовлена різкою зміною поняття, генетично пов'язаного в тій чи іншій мірі зі старим; 3) Поява в терміна нових значень шляхом його переносу на інше поняття, за аналогією чи системністю; 4) Розрив між значенням слова, що вживається як самостійний термін та як елемент, що входить до складового терміна або терміна-словосполучення. Розбіжності між значеннями терміна запозиченого та терміна-прототипа можуть мати місце також у момент запозичення [Лотте 1982, с. 17-19]. Найчастіше це буває через свідомий вибір якогось одного значення, або навіть (хоча це зустрічається вкрай рідко) навмисна зміна.

За наявністю або відсутністю хоча б одного спільного значення «фальши-

ві друзі перекладача» поділяються на часткові інтернаціоналізми та псевдоінтернаціоналізми. В.В.Акуленко стверджував, що інтернаціоналізм не обов'язково означає ідеально досконалий еквівалент і навіть частково «фальшиві друзі перекладача» в цілому можуть залишатися інтернаціоналізмами. При цьому «фальшиві друзі перекладача», які в різних мовах мають щось спільне у значенні (різними є лише відтінки цього значення), суттєво відрізняються від псевдоінтернаціоналізмів, тобто міжмовних омонімів, які не мають у змісті нічого спільного та є лише окремим випадком «фальшивих друзів перекладача» [Акуленко 1971, с. 260; Акуленко 1969, с. 373].

Виходячи з цього, можна дійти висновку, що переважна більшість інтернаціоналізмів є частковими інтернаціоналізмами, а повні інтернаціоналізми — це також окремий випадок часткових інтернаціоналізмів.

Таблиця 1.

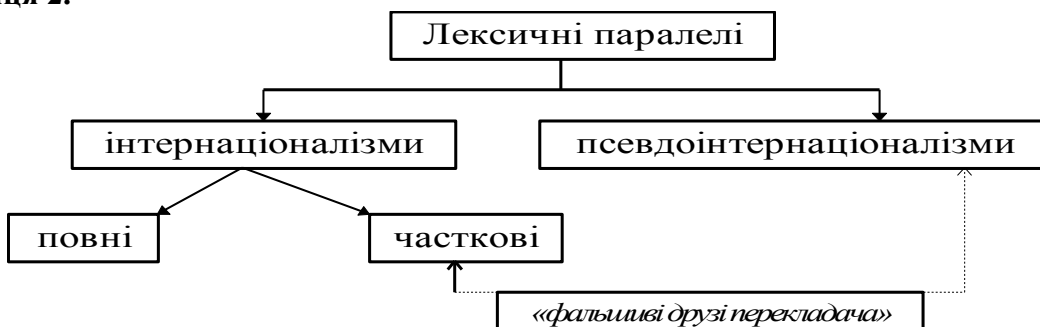
Звичайно, ступінь розбіжності між значеннями тих чи інших лексичних паралелей не є однаковою. Тому всі лексичні паралелі, не пов'язані з мовною спорідненістю, можна розділити на дві категорії — інтернаціоналізми та псевдоінтернаціоналізми. Інтернаціоналізми, в свою чергу, теж можна розділити на дві групи — повні та часткові.

Таким чином, з'являються три види лексичних паралелей: 1) повні інтернаціоналізми, тобто слова, що повністю збігаються в усіх значеннях в обох мовах; 2) часткові інтернаціоналізми, тобто слова, значення котрих збігаються лише частково і 3) псевдоінтернаціоналізми, значення котрих у цих двох мовах не збігаються взагалі.

Псевдоінтернаціоналізми — це також слова, які були утворені з міжнародних морфем та не вийшли за межі конкретної мови-продуцента, тобто не були запозичені іншими мовами (типу *рос.* ліфтёр) [Дубичинский 1993, с. 63].

Схематично це можна зобразити так:

Таблиця 2.

Таким чином, «фальшиві друзі перекладача» поєднують у собі як часткові інтернаціоналізми, так і псевдоінтернаціоналізми.

Протягом останніх десятиліть все помітнішою стає тенденція до зближення значень міжнародних термінів та поступового подолання семантичних розбіжностей. Звичайно, цей процес буде довготривалим, до того ж, остаточно позбутися «фальшивих друзів перекладача» неможливо, але стосовно побудови та стандартизації нових термінів зробити це цілком реально. Часто це підкріплюється відповідними міжнародними документами. Так, Міжнародна Організація Стандартів (ISO) розробила спеціальний документ — International Unification of Concepts and Terms (ISO/R 860-1968/E/). У цьому документі, зокрема, говориться, що для успіху в кооперації, контактах та обміні термінологічною інформацією, технічні терміни повинні мати однакове значення в усіх мовах, де вони використовуються [Drozd, Roudný 1980, с. 36].

4.2.3.2. Проблема визначення поняття інтернаціоналізму

Питання про інтернаціональне та національне у термінотворчому процесі пов'язано насамперед з проблемою встановлення критеріїв, які визначають поняття інтернаціонального та відрізняють інтернаціональні слова від звичайних національних запозичень. Бо часто виникає плутанина між справжніми інтернаціоналізмами та простими запозиченнями з тієї причини, що будь-яке запозичення, навіть якщо воно було зроблено лише однією мовою, може бути прийнято за інтернаціоналізм.

З іншого боку, в науковій термінології присутні терміни, утворені шляхом запозичення не самого слова, а лише його змістової структури [Скороходько 1963, с. 62]. Кажучи про схожість форм інтернаціональних знаків, слід мати на увазі не тільки звучання чи написання, але й вмотивованість, чи «внутрішню форму» знаків (як їх синхронічну характеристику, «буквальне значення», що враховується носіями даної мови). При цьому роль можуть грати всі три принципово можливі типи вмотивованості: 1 — фонетична, тобто прямий зв'язок звучання зі значенням; 2 — морфологічна, тобто словотворча структура складних і похідних слів; 3 — семантична, тобто синхронічно відчувана переносність значення в межах семантичної структури багатозначного слова. По суті, з морфологічною вмотивованістю слів можна також зіставити вмотивованість усталених (зокрема термінологічних) словосполучень, котра визначається значеннями зіставлених слів, їх морфологічною формою та синтаксичними відношеннями. В інтернаціоналізмів значення завжди схожі, тоді як схожість форм може спиратися на певну низку ознак [Акуленко 1971, с. 256].

Особливо важливим питання про критерії визначення інтернаціонального елемента та простого запозичення постає в науково-технічних термінах [Gajda 1990, с. 98-106; Володина 1993, с. 31-41]. Бо тут виникає природне питання: чи

кожен термін іншомовного походження є інтернаціональним. І, навпаки, чи завжди є проявом пуризму переклад інтернаціонального терміноелемента.

Чіткі критерії визначення поняття інтернаціоналізму, на жаль, відсутні і тому різні науковці тлумачать дане поняття по-різному. Наукове визначення поняття лексичного інтернаціоналізму намагався дати І.К.Білодід, стверджуючи, що інтернаціоналізмами в мовознавстві слід називати особливо важливі форми лексичної спільності, які є міжмовною синхронічною категорією, що має прояв лише при зіткненні або зіставленні мов [Білодід 1980; с. 13]. На думку більшості науковців, інтернаціоналізми мають міжнаціональний характер вживання (їх не можна відносити до слів рідної мови), однакові за значенням та аналогічні за вимовою як мінімум у трьох неспоріднених мовах. При цьому вони не обов'язково мають характер запозичень (вони виходять за межі запозичень), бо багато слів рідної мови стали інтернаціоналізмами [Кияк 1992; с. 144-145].

В усякому разі, національна форма, нехай навіть якщо вона засвоєна якоюсь іншою мовою, може вважатися водночас інтернаціональною лише за умови, якщо є форми етимологічно ідентичні з нею у кількох інших мовах, якщо всі ці форми є схожими, а мови належать до різних мовних сімей [Білодід 1980, с.120; Nedobity 1989, с. 174].

Інтернаціоналізми, як правило, не вважаються елементами окремо взятої мови, бо, таким чином, заперечуватиметься їх інтернаціональний характер [Кияк 1992; с. 144-145]. З іншого боку, чужими для тієї чи іншої мови їх теж назвати досить важко, бо це знову приведе до заперечення їх інтернаціонального характеру (інтернаціональне не може бути для когось чужим, якщо воно, дійсно, інтернаціональне). Звідси можна дійти висновку, що поняття «інтернаціональне» виходить за межі двох протилежних та взаємовиключних понять «своє — чуже». Це, радше, своє та чуже одночасно. Якщо в будь-якій мові будь-який іншомовний елемент вважається чужим, то його інтернаціональність, у такому разі, ставиться під сумнів. Будь-який іншомовний елемент вважається своїм, якщо він є добре засвоєний і, навпаки, чужим він вважатиметься тоді, коли в його засвоєнні немає ніякої необхідності. Основними критеріями для віднесення будь-якого слова до числа «чужих» або «своїх», за словами Д.С.Лотте, є такі:

1. Наскільки сполучення звуків даного слова відповідає загальноприйнятим сполученням даної мови;
2. Наскільки морфологічна форма й окремі формальні приналежності слова відповідають загальноприйнятим в даній мові, гармонують з усією будовою мови;
3. Чи є похідні від слова, що розглядається, та чи не стоїть воно окремо [Лотте 1982, с. 10].

В.В.Акуленко стверджував свого часу, що поняття інтернаціоналізму має певну низку критеріїв, що відмежовують це явище від інших проявів лексичної спільності, зокрема, простих запозичень. Головний з них полягає в тому, що просто іншомовне слово торкається лише однієї мови, тоді як інтернаціоналізм стосується одразу кількох мов, до того ж, в одній мові ця категорія існувати не може. Причому інтернаціоналізм — це не обов'язково ідеальний еквівалент. Навіть деякі розбіжності у значенні не роблять той чи інший елемент менш інтернаціональним. Відносно є також схожість форм інтернаціоналізмів, яка може ґрунтуватися на одному, двох або трьох ознаках з числа вказаних [Акуленко 1971, с. 251-260].

Тут, звичайно, не йдеться про абсолютну тотожність зовнішньої форми інтернаціоналізмів чи їх значень. Тотожність може проявлятися лише частково, у схожості окремих елементів за формою та значенням. Абсолютно однаковими ці слова бути не можуть хоча б через природні розбіжності в артикуляційній базі кожної мови. Нема такої мови, котра могла б засвоїти абсолютно всі звуки, які тільки можливі у людській мові. До того ж, у переважній більшості мов можливі далеко не всі типи складу, та й фонемна дистрибуція теж буває обмежена. А якщо врахувати існування розбіжностей у системах письма щодо принципів написання, то можна дійти висновку, що схожість інтернаціональних слів може бути лише відносна.

Особливе місце тут займає питання про запозичення інтернаціональних терміноелементів. „Наукове визначення поняття лексичного інтернаціоналізму можливе саме в межах понять даної сфери. Відомо, що інтернаціоналізмами в мовознавстві називають не всі прояви інтернаціонального в мовах, а тільки особливо важливі форми міжмовної загальності у лексиці... Інтернаціоналізми є міжмовною синхронічною категорією, котра проявляється лише у випадку зіткнення та порівняння мов“ [Белодед 1980; с. 13].

Виходячи з усього викладеного вище, можна дати остаточне визначення поняттю «інтернаціоналізм». Отже, той чи інший елемент є інтернаціональним за умови, якщо він повністю чи частково збігається у своїй зовнішній та внутрішній формах принаймні у трьох неспоріднених мовах.

Хоча не слід і тут абсолютизувати інтернаціональні знаки щодо присутності їх у неспоріднених мовах, бо, на думку В.В.Акуленка, їх відносність проявляється в багатьох питаннях, у тому числі таких, як генетичне відношення мов, що входять до ізоглот інтернаціоналізмів, а також співвідношення їх форм та значень. Що стосується присутності інтернаціоналізмів у неспоріднених мовах, то тут зустрічаються думки про три неспоріднені мовних сім'ї. Іноді як критерій висувається вимога, аби не менш ніж дві з таких мов були

«світовими». Проте такий критерій, на думку В.В.Акуленка, є лише умовним робочим припущенням [Акуленко 1971, с. 255].

Інтернаціоналізми слід відрізнити від екзотизмів, які означають явища, що не мають місця в житті носіїв мови-реципієнта. Такі терміни входять до мови-реципієнта в своєму оригінальному вигляді (фонетичне запозичення), рідше — у вигляді кальки [Скороходько 1963, с. 87].

4.2.3.3. Класифікація інтернаціоналізмів

У Європі поступово сформувалася мова науки та теорії, в основу якої лягла латина. Греко-латинські корені не сприймаються носіями європейських мов як чужі, чого не можна сказати про запозичення зі східних мов [Ehlich 1989, с. 139]. З іншого боку, інтернаціоналізми — це не обов'язково прямі запозичення. Не кожне запозичення — це інтернаціоналізм, так само, як і не кожен інтернаціоналізм обов'язково повинен бути прямим запозиченням. Інтернаціональними можуть бути не лише зовнішня форма, написання та вимова, але й внутрішня форма, вмотивованість.

Існує кілька принципів класифікації інтернаціональних елементів. Зокрема інтернаціоналізми можуть класифікуватися за способом запозичення та за вибором джерела запозичення. За способом запозичення інтернаціоналізми можна поділити на інтернаціоналізми зі спільною зовнішньою та внутрішньою формою та інтернаціоналізми зі спільною лише внутрішньою формою. За вибором джерела запозичення інтернаціоналізми діляться залежно від етимології — на інтернаціоналізми класичного походження (взяті з мертвих класичних мов — латинської, давньогрецької, класичної арабської, санскриту тощо) та інтернаціоналізми національного походження (слова з живих мов, що стали інтернаціоналізмами).

В.В.Акуленко, кажучи про схожість форм інтернаціональних знаків, звертає увагу не лише на вимову чи написання, але й на вмотивованість, або «внутрішню форму» знаків, включаючи їх синхронічну характеристику, «буквальне значення», що враховується носіями даної мови. При цьому роль можуть грати всі три принципіально можливі типи вмотивованості: 1 — фонетична, тобто прямий зв'язок вимови зі значенням; 2 — морфологічна, тобто словотворча структура складних й похідних слів; 3 — семантична, тобто синхронічно відчуване непряме значення у межах семантичної структури багатозначного слова. З морфологічною вмотивованістю слів можна зіставити також вмотивованість усталених словосполучень (в тому числі й термінологічних), котра визначається значеннями складових слів, їх морфологічною формою й синтаксичними відносинами. Зокрема, В.В.Акуленко пропонує свій принцип класифікації інтернаціоналізмів за способом запозичення, розрізняючи сім типів міжнародних лексичних знаків:

1. Слова, об'єднані схожістю значення, вимови, написання та вмотивованості, тобто інтернаціоналізми з однаковою словотворчою або змістовою структурою;
2. Слова, основи, морфеми, об'єднані схожістю значення, вимови та написання (атом);
3. Слова, об'єднані схожістю значення, вимови та вмотивованості, але не написання — спостерігається в мовах з різними системами письма та принципами написання (наприклад, інтернаціональні слова європейського походження в мовах Близького Сходу з консонантним письмом або в мовах Південної Азії зі складовим письмом);
4. Слова, морфеми та словосполучення, об'єднані спільністю значення, написання та вмотивованості при різній вимові, мають місце насамперед у мовах з загальною ієрогліфічною писемністю (наприклад, китайські елементи у японській та (частково) у корейській мові);
5. Слова, основи, морфеми, що об'єднуються схожістю лише значення та вимови при різниці у написанні та мотивації, насамперед у мовах з різними системами письма;
6. Слова, об'єднані спільністю значення й схожістю написання при різній вимові та вмотивованості — у мовах зі спільною ієрогліфічною базою;
7. Слова та форми, що об'єднані схожістю значення та вмотивованості (але не вимови та написання): *укр.* хмарочос, *рос.* небоскрёб, *англ.* sky-scraper, *фр.* racleur de ciel, *ит.* grattacielo, *исп.* rascacielos, *рум.* zgîrie-nori, *новогрецьк.* оуравоξυδτής, *латиськ.* debesskrapis, *індонез.* pentjakar langit; або *укр.* крокодиліві сльози, *болг.* крокодилски сълзи, *англ.* crocodile tears, *нім.* Krokodilsträne, *ит.* lacrime de crocodillo, *рум.* lacrimi de crocodil [Акуленко 1971, с. 256].

У свою чергу, інтернаціоналізми з однаковою зовнішньою формою можна об'єднати в одну групу — абсолютні інтернаціоналізми (на відміну від квазіінтернаціоналізмів, що мають однакову мотивацію, але різну зовнішню форму).

Р.А.Будагов також стверджував, що інтернаціоналізмами можуть бути не тільки прямі запозичення, але й „слова, що формуються на зразок структури відповідних іншомовних слів, але не запозичують їх матеріальної основи” [Будагов 1953, с. 89]. Останній вид інтернаціоналізмів можна назвати також квазі-

інтернаціоналізмами⁶. І якщо абсолютні інтернаціоналізми зветься так через те, що вони є інтернаціональними як за зовнішньою, так і за внутрішньою формою, то квазіінтернаціоналізми є інтернаціональними лише за своєю внутрішньою формою. Зовнішня форма в них національна, отже, елементи пуризму тут, все-таки, присутні. Тобто такі інтернаціоналізми включають у себе як інтернаціональне, так і національне. Тому такі елементи варто називати, радше, квазіінтернаціоналізмами з частковим пуризмом. Тоді проявом повного пуризму є випадки, коли внутрішня форма також не є інтернаціональною.

Одиничним випадком кальки можуть бути так звані словотворчі моделі, тобто точний переклад не складного слова, а цілого термінологічного словосполучення: *англ.* rocket-karrier, *фін.* kantoraketti, *укр.* ракета-носії; *фін.* autokoulu — *укр.* автошкола [Нікітіна 1996, с. 47].

За вибором джерела Felber виділив 4 типи інтернаціональних форм: 1) чисто латинські або грецькі слова (*omnibus*); 2) національні латинізми та еллінізми, які мають греко-латинські корені та національні закінчення (лат. *industria*, *англ.* *industry*, *нім.* *Industrie*); 3) національні слова, що стали інтернаціоналізмами (типу *рос.* *спутник*); 4) народно-латинські (романські) варіанти латинських коренів (*ім.* *flusso*, *ісп.* *flujo* — від *лат.* *fluxus*) [Felber 1980, с. 75].

„Фактично існують більше типів міжнародної спільності знаків у лексиці мов, серед зв'язаних форм це інтернаціональні лексичні та дериваційні морфеми та основи, а серед вільних форм — інтернаціональні слова й аналоги (фонетичний, словотворчий, семантичний та фразеологічний). Вочевидь ступінь схожості, а звідси — й легкість впізнання, є суттєво різною (у таких випадках, як *укр.* *анти-*, *англ.* *anti*, etc.)... внаслідок чого можна говорити відповідно про явну та напівскрипу міжнародність знаків, але їх особливий характер у будь-якому випадку об'єктивно підтверджується їх функцією в ситуаціях зіткнення й зіставлення мов, коли вони регулярно й масово ототожнюються за формою та, дійсно, висловлюють одне й те ж, або майже одне й те ж, тим самим полегшуючи обмін інформацією носіям різних мов“ [Акуленко 1972, с. 20-21].

Ще один тип класифікації інтернаціоналізмів (головним чином абсолютних) може полягати у ступені відповідності значень. Згідно з цією класифікацією інтернаціоналізми можуть бути повними та частковими. Повні інтернаціоналізми у своїх значеннях збігаються повністю. Часткові інтернаціоналізми крім одного чи кількох спільних значень у кожній мові мають ще низку неінтернаціональних значень. Звичайно, така класифікація має відношення тільки стосовно двох окремо взятих мов. На псевдоінтернаціоналізми,

---

⁶ Інтернаціональні елементи з різною зовнішньою формою не можна назвати частковими через те, що цей термін закріплений за інтернаціоналізмами, що не повністю збігаються у значенні в різних мовах.

які або втратили своє спільне значення, або випадково збігаються у своїй зовнішній формі, така класифікація не поширюється.

4.2.3.4. Інтернаціоналізми та ареальна лексика

Як відомо, інтернаціоналізми бувають міжнародними та регіональними. Перші зустрічаються в багатьох мовах, незалежно від ареалу їхнього розповсюдження та історичних умов формування літературної норми для тієї чи іншої мови. До цієї групи належать новітні запозичення, переважно у науково-технічній термінології, а також різноманітні екзотизми. Регіональні інтернаціоналізми зустрічаються в межах певного культурно-історичного ареалу [Журавлев 1982, с. 144].

Протягом тривалого часу існувала помилкова думка, ніби інтернаціоналізми притаманні лише європейському ареалу, причому вони ніби можуть бути виключно греко-латинського походження. Melliet першим звернув увагу на присутність інтернаціональних елементів в інших ареалах, що склалися навколо міжнародних мов епохи феодалізму [Melliet 1936, с. 59; Акуленко 1971, с. 252]. Отже, поруч з генетичною та типологічною класифікаціями мов можна визначити також географічно-ареальну класифікацію мов, зв'язаних між собою культурно та історично.

В.В.Акуленко називає ареальну лінгвістику аспектом лінгвістичної географії та запроваджує спеціальний термін для визначення спільних рис у неспоріднених мовах у межах одного культурно-історичного ареалу (КІА) — *сродство* (фактично мова тут йде про різницю між генетичною та ареальною спорідненістю). Під цим терміном автор розуміє схожість, що не пояснюється генетичною спорідненістю мов. Таким чином, В.В.Акуленко робить висновок про ізогласи ареальної спорідненості, яка, не маючи нічого спільного з генетичною спорідненістю, об'єднує в ареали мови, що не обов'язково є генетично спорідненими. Бо дуже часто генетично споріднені мови опиняються у різних ареалах, в той час, як у межах одного ареалу органічно співіснують мови, що не мають між собою нічого спільного. Особливої уваги заслуговує ареальна лексика, тобто спільний лексичний фонд у межах наявного ареалу. Це проявляється насамперед у збереженні фонематичної або графічної схожості слів, що розповсюджуються за генетичні межі, або паралельних елементах, що виникли шляхом калькування [Акуленко 1972, с. 15-16].

Дуже часто поняття ареальної спорідненості плутають з поняттям мовного союзу (наприклад, Південно-східна Азія чи Балканський півострів). Різниця між цими двома поняттями полягає в тому, які мовні інтерференції є критерієм даного угруповання. Отже, мовний союз визначають підсвідомі мовні інтерференції насамперед адстрат, в той час, як ареали визначають, як підсвідомі, так і свідомі інтерференції, головним чином, планування корпусу мови

або екстралінгвістична орієнтація (релігійна, політична тощо).

А оскільки переважна більшість культурно-історичних ареалів сформувалася у феодальну епоху, то головним чинником у визначенні основних культурно-історичних ареалів є релігія [Базиев, Исаев 1973, с. 26]. Хоча слід пам'ятати, що вплив тієї чи іншої сакральної мови на лексику в різних випадках не був однаковим. В більшій мірі він відбився на мовах мусульманських народів; вплив латинської мови на західноєвропейські був значно меншим. „У термінах латинського та латиністичного типів найбільший ступінь інтернаціональної схожості можливий у письмовій формі. Орфографічна схожість особливо проявляється в англійській, французькій та частково німецькій мовах... Фонетичне письмо полегшує масам людей роботу з мовою, але ця перевага може досягатися за рахунок можливості інтернаціональної уніфікації письмових форм термінів. З цієї точки зору етимологічному принципіві написання латиністичних термінів по змозі слід надавати перевагу [Белодед 1980; с. 121].

Ареали лексичної спорідненості та мовного союзу є дуже близькими, але не ідентичними, за словами В.В.Акуленка, до поняття ареалу лексичних інтернаціоналізмів насамперед через те, що інтернаціоналізми пов'язані з поняттям мовної норми. Тобто, якщо чинником для визначення мовного союзу є лише підсвідомі інтерференції, культурно-історичний ареал визначають як свідомі, так і підсвідомі, то визначальником ареалу лексичних інтернаціоналізмів є виключно свідомі інтерференції, бо мовна норма — це результат лише свідомої діяльності. З іншого боку, ареали інтернаціоналізмів за словами В.В.Акуленка, є виключно синхронічним поняттям. Ареали інтернаціоналізмів не завжди супроводжуються регіональними проявами схожості у граматиці та фонології мов. Тому вони нерідко стають набагато ширшими за мовні союзи, хоча наявність інтернаціоналізмів значно менше говорити про ступінь близькості мов [Акуленко 1972, с. 18].

У теперішні часи існує кілька ареалів, що склалися під впливом великих міжнародних мов середньовіччя, а частково й нового часу. Межі між ареалами встановити дуже важко, бо ці ареали частково перекривають один одного, створюючи на перехрестях перехідні зони. Проте кожен з цих ареалів є притаманним певному регіонові. Це європейсько-американський (християнський, атлантичний) ареал з грекою та латиною, пізніше — французькою, англійською та деякими іншими мовами; ареал Близького та Середнього Сходу та окремі мови Азії та Африки (мусульманський) насамперед з класичним арабським, а також перським центром впливу, ареал мов колишнього СРСР зі слідами впливу російської мови (частково він перекривається двома попередніми); ареал Індійського океану (південно-азійський, індуїстсько-буддійський), тобто район впливу санскриту та палі (а на північному заході Індії існує також перехідний

ареал зі слідами впливу перської та арабської мов); далекосхідний ареал з китайським та (в новітні часи) японським впливом. За словами В.В.Акуленка, ареали не можна абсолютизувати [Акуленко 1973, с. 261], бо як було сказано вище, крім чистих ареалів існують також перехідні.

Протягом останнього часу вплив сакральних мов значно послабився [Белодед 1980; с. 41]. Хоча культурно-історичні ареали існуватимуть ще дуже довго і навряд чи зникнуть взагалі, зараз спостерігається швидке зближення ареалів, зникнення чітких меж між ними, особливо це стосується побудови нових термінів та понять. У більшості сучасних розвинених мов різних регіонів, що традиційно належать до різних культурно-історичних ареалів, вживається інтернаціональна лексика греко-латинського, англійського, французького походження, що було раніше притаманно лише європейським мовам.

Переважає більшість сучасних інтернаціональних слів належать до міжнародних. Вони зустрічаються зараз не тільки в межах європейського культурно-історичного ареалу, але й за його межами. Особливо це стосується науково-технічних термінів. Це, звичайно, зовсім не означає, що регіональні класичні мови взагалі зараз не використовуються для побудови нових термінів. Мова йде лише про проникнення європейських мов за межі європейського ареалу.

Протягом останніх десятиліть у країнах Азії та Африки спостерігається дві конфліктуючих між собою тенденції — класикалізація (орієнтація на сакральні мови) та вестернізації (орієнтація на європейські мови) [Sager, Nkwenti-Azeh 1989, с. 24].

4.2.3.5. Співвідношення інтернаціонального та національного

Виходячи з визначення понять «інтернаціоналізм» та «пуризм», виникає питання про кальку та інші види квазіінтернаціоналізмів, що мають спільну лише внутрішню форму при різниці у зовнішній. Хоча питання про те, чого більше в квазіінтернаціоналізмах — інтернаціонального чи національного, — так само, як і питання, чи є проявом пуризму калькування, запозичення лише внутрішньої форми при ігноруванні зовнішньої, ще дискутується і навряд чи остаточно буде вирішено.

Відсоткове співвідношення інтернаціонального та національного не є однаковим у різних мовах. Все залежить від преференційних тенденцій у кожній конкретній мові. Проте присутність інтернаціонального елемента в будь-якому відношенні значно полегшує спілкування між носіями різних мов. Зокрема Браун визначив такі переваги інтернаціональності галузевих термінологій: спільний лексичний фонд а) сприяє повсякденній комунікації; б) має широке застосування у вивченні та викладанні іноземних мов; в) передає інформа-

цію стосовно культурно-історичних контактів між різними народами; г) може інтерпретуватися як словник пан-європейської культури; г) робить вагомий внесок у дискусії стосовно іншомовних запозичень [Braun 1989, с. 166].

Особливої уваги заслуговують випадки співіснування свого елемента та запозичення з іншої мови, коли вони означають одне й те саме поняття. При цьому інтернаціональним може виявитись саме свій елемент, якщо він має інтернаціональну внутрішню форму, в той час, як запозичення може носити суто національний характер, якщо воно не засвоєно іншими мовами.

В даному випадку може відбувається заміна слова рідної мови іншомовним або навпаки, або обидва елементи співіснують як синоніми. Часто запозичення має прояв навіть у тих випадках, коли рідна мова має власні засоби вислову того чи іншого поняття. Відношення між запозиченнями та словами рідної мови стають, таким чином, досить складними: нові елементи можуть витіснити слова рідної мови або співіснувати з ними як синоніми [Колца, Тукан 1973, с. 318-319]. У випадках, коли «своє» та «чуже» слова співіснують, вони є, по суті, абсолютними синонімами, проте науковим терміном є лише останнє, тоді як перше вживається, в основному, у повсякденному мовленні [Лотте 1982, с. 40-64]. Інколи старе слово й новий термін з такої пари слів мають різні значення [Скороходько 1963, с. 23].

З іншого боку, будь-яке досягнення у науково-технічному прогресі в одній країні в умовах сучасних взаємостосунків між народами та між різними культурно-історичними ареалами автоматично стає досягненням всієї людської цивілізації. До того ж, це вимагає неминучого запровадження нових термінів у відповідній мові, носії котрої зробили це наукове відкриття. А перед носіями інших мов, відповідно, постає інша завдання — як саме передати ці терміни засобами рідної мови.

Раціональне співвідношення між національним та інтернаціональним першим пропонував Ляйбніц, відстоюючи своєрідний баланс між пуризмом, з одного боку, та запозиченням чужого — з іншого, визнаючи, таким чином, багатоманітність джерел поповнення лексики, багатоманітність ресурсів, які мова може використовувати для свого розвитку [Columas 1989, с. 7]. На думку Columas'a, причиною опору інтернаціональному впливові та потягу до пуризму є теза: «наша спадщина є справжньою, а тому — гарною, а все чуже — погане» [Columas 1989², с. 187].

В.В.Акуленко розглядає співвідношення інтернаціонального та національного в мові виходячи зі схожості елементів до ступеня ототожнення: з одного боку вони мають спільні властивості (що робить їх об'єктивною міжмовною категорією), з іншого — системність та самобутність у кожній конкретній мові. Співвідношення інтернаціонального та національного, на думку вченого, не може трактуватися як протиставлення. Навпаки, інтернаціональне є

складовою частиною національного [Акуленко 1973, с. 263-264].

І.К.Білодід теж не протиставив інтернаціональне та національне, стверджуючи про співіснування обох явищ та відсутність чітких меж між ними. Як і В.В.Акуленко, він стверджував, що інтернаціональне втілюється в національному, тому інтернаціоналізація лексики є одним з шляхів розвитку мови [Белодед 1980; с. 10-42].

Р.А.Будагов розділяв запозичення на «потрібні» та «непотрібні», підкреслюючи роль пуризму як явища, необхідного для очищення рідної мови від непотрібних запозичень. Пуризм, в такому разі, перетворюється на патріотичний рух за подальший розвиток своєї рідної мови, її національної самобутності [Будагов 1953, с.90-94].

Д.С.Лотте пропонував зіставити з одного боку число понять з числом термінів взагалі, а з іншого — число термінів іншомовних з числом всіх термінів, й число нових іншомовних елементів — з числом всіх засвоєних елементів, що використовувались раніше в тому ж значенні в інших дисциплінах, щоб мати більш-менш точне уявлення про відсоткову кількість іншомовних термінів. „Легко переконатися, що нових іншомовних запозичень в чистому вигляді в будь-якій дисципліні в декілька разів менше, ніж загальне число термінів, взагалі складених з іншомовних елементів” [Лотте 1982, с. 97].

4.3. Графічний аспект зовнішньої форми

Графічний аспект зовнішньої форми термінів полягає в зовнішньому графічному оформленні цих термінів, тобто в принципі їх написання. Принцип написання та правопису термінів залежить, в свою чергу, від таких чинників, як принцип та характер системи письма, якою користується та чи інша мова [Wüster 1985, с. 70-75], фонетичних та граматичних особливостей мови тощо. Не останню роль тут грають певні традиції, пов'язані як з тією чи іншою системою письма, так і з конкретною мовою.

Як підкреслювалося вище, літературні мови підпорядковуються писемності, яку вони використовують [Columas 1989², s. 184-185]. Це, в свою чергу, відбивається на зовнішній формі лексичних одиниць, у тому числі й термінів, а саме — на їх графічному оформленні. Залежно від писемних традицій тієї чи іншої мови написання науково-технічних термінів набуває певних специфічних ознак, пов'язаних зі специфічними ознаками відповідної системи письма.

З іншого боку, на графічне оформлення будь-якого терміна можуть впливати деякі лінгвістичні та екстралінгвістичні фактори. Серед лінгвістичних чинників можна назвати особливості фонетичного та силабічного складу мови (набір фонем, можливі типи складу, фонетична дистрибуція), її граматичну (зокрема морфологічну) структуру. Екстралінгвістичними чинниками, які впливають на зовнішнє оформлення, можуть виступати певні правописні

традиції відповідної мови. Такі традиції можуть полягати в принципі правопису (етимологічний, морфологічний, фонетичний), у намаганні зберегти оригінальне написання, або, навпаки, переписати лексичну одиницю іншомовного походження за правилами правопису рідної мови.

Якщо виходити з факту, що писемність, на відміну від інших аспектів мови, є більш рухомою, здатною до змін системою [Fierman 1991; с. 261], то можна дійти висновку, що орфографічні правила регулюються та змінюються набагато легше, ніж словниковий склад мови, не кажучи вже про замкнені системи, особливо граматику.

4.3.1. Принципи графічного оформлення нових термінів

Насамперед графічне оформлення стосується інтернаціональних елементів, які засвоюються тією чи іншою мовою. Бо терміни, що складаються з елементів рідної мови, природнім чином однозначно підпорядковуються правилам правопису рідної мови. Інша річ — засвоєні іншомовні елементи, для котрих досить часто робляться різні винятки. Тому залежно від графічного оформлення іншомовних (інтернаціональних) термінів їх можна розділити на такі категорії:

1. Іншомовні терміни, що повністю підпорядкувалися правилам національної орфографії: *англ.* absenteeism (від *лат.* absenteism), *autarchy* (від *гр.* αὐτοκρεια > autarkeia), *нім.* Akzise (від *фр.* accise);
2. Іншомовні терміни, що частково підпорядкувалися правилам національної орфографії: *нім.* Akquisiteur (від *фр.* acquisiteur) Boykott (від *англ.* boycott), *Busineß* (від *англ.* business);
3. Іншомовні терміни, що не підпорядкувалися правилам національної орфографії та повністю зберегли своє оригінальне написання: *нім.* Aval (від *фр.* aval), *Avers* (від *фр.* avers), *англ.* та *нім.* agio (від *ит.* àgio).

Nedobity, в свою чергу, визначив такі типи термінів, що є абсолютними інтернаціоналізмами:

1. Однакові терміни, які по-різному пишуться та вимовляються в різних мовах та країнах (наприклад, *нім.* Induktion, *фр.* та *англ.* induction, *ит.* indusione, *рос.* индукция, *укр.* індукція, *рум.* inducție, *порт.* indução тощо);
2. Біологічні та медичні (а інколи й юридичні) латинізовані терміни, які пишуться в усіх мовах та країнах однаково, але вимовляються по-різному, залежно від тієї чи іншої традиції вимови латинських слів;
3. Терміни з новітніх мов, які пишуться абсолютно однаково та вимовляються майже однаково в усіх мовах, тобто це найсучасні-

ші типи запозичень з різних національних мов, частіше за все, у вигляді словосполучень та фраз (типу *table d'hôte*, *best in show* тощо) [Nedobity 1989, с. 173].

За словами Columas'a, письмо — це не просто видиме мовлення, а, радше, способів усного спілкування. „Без писемності сучасне суспільство не може функціонувати“. До того ж, писемна мова та стандартна мова — це не одне й те ж саме, тим більше, що писемність не здійснює, або навіть не стимулює модернізацію, коротше кажучи, складні форми суспільної організації вимагають побудови писемності та писемної мови [Columas 1989, с. 12].

Графічне оформлення запозичень та інтернаціональних елементів підпорядковується певним правописним традиціям відповідної мови. Якщо таких традицій мова, в силу своєї недорозвиненості, не має, ці традиції формуються поступово, в процесі засвоєння цією мовою іншомовних елементів. Так, велика кількість запозичень, що ринули в російську мову в петровську епоху, сприяла виробленню правил їх російського написання, при чому тут враховувалися як вимова, так і написання запозиченого слова, що було пов'язано з вимогою гарантії відновлення оригінального написання того чи іншого запозичення. Але вимова чи написання, як стверджувала Суперанська, може бути відображено у транскрипції лише до певної межі, бо будь-яка транскрипція умовна, тому при виборі перевага надається лише чому-небудь одному: або вимові, або написанню [Суперанская 1978, с. 13-14].

4.3.1.1. Етимологічний принцип

Етимологічний принцип написання включає в себе два аспекти — збереження історичного написання та орфографічна трансплантація.

Стосовно інтернаціональних елементів етимологічний принцип написання полягає насамперед у збереженні оригінального написання як інтернаціональних елементів та неінтернаціональних запозичень греко-латинського походження, так і запозичень з сучасних мов.

Особливо помітно це в мовах з латинською графічною основою, що поширені в межах європейського ареалу, де існує давня традиція зберігати оригінальне написання мови-продуцента. Цей феномен носить назву орфографічна міжмовна інтерференція, або орфографічна трансплантація [Суперанская 1978, с. 25]. Вона дуже розповсюджена серед більшості латинописних народів світу, коли є намагання зберегти оригінальне написання чужомовних власних назв та деяких варваризмів. „Питання про те, як має читати, наприклад, *Milano, Paris, Budapest, Kraków, Kecskemet* тощо надається навичкам читачів та правилами читання, як правило, не регулюється“ [Реформатский 1960; с.96].

У європейських мовах значний шар інтернаціональної лексики становлять слова грецького та латинського походження. Причому якщо мови

Східної Європи (слов'янські, фінно-угорські тощо) намагаються зберегти саме вимову при сильних відхиленнях від оригінального написання. Мови Західної Європи (романські та частково германські), навпаки, тяжіють до збереження оригінального написання. Найкращим чином латинське написання збереглося в англійській та французькій мовах [Nedobity 1989, с. 174].

В англійській мові, в якій взагалі етимологічний принцип є властивістю національної орфографії, такі намагання проявляються, наприклад, у словах грецького походження, які передаються з досить великою точністю за допомогою традиційної латинської транслітерації грецьких слів: грецька літера χ передається сполученням літер ch та вимовляється як [k]: *school* [sku:l], *character* [ˈkærɪktə], *chord* [ká:d] тощо; літера φ — сполученням літер ph, яке вимовляється як [f]: *phone* [fêən], *photo* [ˈfêëtêë], *physics* [ˈfèzèks]; літера θ — сполученням літер th, яке вимовляється як [θ]: *cathedral* [kàˈpi:drəl], *mathematics* [məˈmæθətɪks]. Так, само грецька літера υ завжди в англійській мові передається літерою у: *symbol*, *crystal*, *style*, *type* тощо. Своє оригінальне написання зберігають також новітні запозичення з німецької, французької, італійської, іспанської та деяких інших мов: *ersatz*, *chance*, *àgio*, *giro*, *eau de Cologne*, *cañon*, *junta* тощо.

У німецькій мові правопис має трохи більше відхилень від оригінального написання. Зокрема якщо в англійській орфографії літера с у латинських словах повністю зберігається, то в німецькій мові вона, як правило, замінюється літерами z та k, залежно від вимови: *Zentrum*, *Zirkel*, *Kapital*, *Kodex*. З іншого боку латинське та, взагалі, іншомовне v, то воно, всупереч німецькій орфографії, вимовляється як [v], та ніколи не замінюється на w: *November*, *Aval*, *vakant*, *Venus*. Французькі слова зберігають своє оригінальне написання частково, залежно від часу їх запозичення: *Büro* (замість *Bureau*), але *Friseur* (замість *Frisör*), *Journalist*. Особливо часто оригінальне написання зберігається серед англіцизмів, і особливо в економічній термінології яка перебуває під досить сильним впливом англійської мови: *blue chip*, *deadweight* тощо.

Аналогічні орфографічні явища спостерігаються також у мовах Близького Сходу, які користуються арабською графікою (за винятком уйгурської), щодо єдиного в усіх мовах написання слів арабського та перського походження. Те ж саме можна сказати й про використання спільних ієрогліфів у китайській, японській та корейській мовах.

4.3.1.2. Фонетичний принцип

Фонетичний принцип написання є повною протилежністю етимологічному принципові. Полягає він у повному пристосуванні іншомовного слова до

мови-реципієнта та ігноруванні його оригінального написання. Фонетичний принцип написання зустрічається при різниці в системах письма мови-продуцента та мови-реципієнта.

Особливого розповсюдження фонетичний принцип написання набув у східних мовах, де, по-перше (у більшості випадків) використовуються власні системи письма (які, до того ж, відрізняються своїм принципом побудови від латинки), а, по-друге, в багатьох східних мовах кількість типів складів обмежена (особливо в мовах Східної Азії). Так, наприклад, інтернаціональні елементи сильно спотворюються в японській мові (див. розділ 1.3.2.1.1.). У в'єтнамській мові через обмежену кількість складів інтернаціональні слова так само спотворюються: *hō-kāu* (хокей, від *англ.* *hockey*), *bok so'* (бокс, від *англ.* *box*), *ban cōng* (балкон), *xiê'c* (цирк), *đāng-xinh* (дансінг), *phim* (фільм) тощо.

В свою чергу, деякі японські слова, що стали інтернаціоналізмами, теж закріпилися в європейських мовах саме в своєму фонетичному написанні за системою Нерburn (на відміну від більш морфологічної та етимологічної системи Kunrei-siki, що використовується для внутрішніх потреб): *tsunami* (за системою Kunrei-siki — *tunami*), *judo* (за системою Kunrei-siki — *zyudo*), *geisha* (за системою Kunrei-siki — *geisya*), *hibakushi* (за системою Kunrei-siki — *hibakusi*).

Проте фонетичний принцип написання іншомовних слів зустрічається і в деяких європейських мовах: італійській (*direttore, progetto, istruzione*), португальській (*produção*), білоруській, сербській (*ансолутизам, продукам*). Проте, на відміну від східних мов з обмеженою кількістю складів, фонетичний принцип написання в європейських мовах полягає трохи в іншому аспекті, а саме — в ігноруванні написання та вимови відповідного запозиченого елемента в мові-продуценті та морфологічної структури запозиченого слова як у мові-продуценті, так і в мові-реципієнті.

Фонетичний принцип написання є великим благом для тих, хто не хоче вчити іноземні мови, з яких ці слова запозичуються. З іншого боку, етимологічний принцип ускладнює навчання письму та читанню, але полегшує оволодіння іншими мовами [Fierman 1991; с. 276].

Проте мови з чисто етимологічним чи чисто фонетичним принципом написання інтернаціональних слів зустрічаються досить рідко. Причиною цього є та обставина, що жодна з розвинених мов не використовує алфавіт, який є ідеально фонографічним, тобто який з абсолютною точністю відображає всі наявні в тій чи іншій мові фонемі. Будь-яка орфографія зображує фонемі лише приблизно, умовно, з більшою чи меншою точністю. Ідеальний фонографічний алфавіт може бути створено лише для безписемної (молодописемної) мови [Суперанская 1978, с. 8]. Тому щодо розвинених мов з давніми писемними традиціями справедливніше було б говорити про фонетико-морфологічний принцип написання термінів. Він, безумовно, є найрозповсюдженішим

способом графічного оформлення іншомовних термінів. Цей принцип не передбачає орфографічної трансплантації, але й він не є чисто фонетичним.

4.3.2. Орфографічна міжмовна інтерференція

Протягом останнього часу в мовах народів світу (чи, принаймні, в тих мовах, що розповсюджені в межах європейського ареалу) проглядається тенденція до уніфікації написання власних назв, екзотизмів та інтернаціональних елементів, що походять від сучасних мов всупереч орфографічним та орфоепічним традиціям мов-реципієнтів. Це, безумовно, полегшує спілкування між носіями різних мов та спрощує міжнародну ідентифікацію термінологічних банків даних. Тим більше, що в Європі звикли звертати більше уваги саме на написання іншомовних слів, а не на їх вимову.

У мовних паралелях європейських мов, як стверджував Braun, є тенденція до розширення інтернаціональності, яка полягає в тім, що новітні запозичення не завжди підпорядковуються фонетичним законам та орфографічним правилам мови-реципієнта. Збереження чужих звуків та форм можна насамперед приписати до екстралінгвістичних чинників [Braun 1989, с. 162].

Якщо Вюстер на початку 30-х років наполягав на необхідності стандартизації науково-технічної термінології, то приблизно в той же самий період, як писав Nedobity, Verkade так само наполягав на стандартизації написання деяких хімічних термінів, а саме — у 1932 році він виклав свою думку стосовно цього у своєму коментарі до міжнародної номенклатури з органічної хімії, ухваленої у 1930 році [Nedobity 1989, с. 173].

В останні десятиліття орфографічна міжмовна інтерференція вийшла за межі європейського ареалу. Так, у країнах Сходу спостерігається тенденція до інтеграції місцевих мов до єдиного сучасного світового культурно-історичного ареалу, наприклад, через запровадження паралельних латинізованих алфавітів для мов, що використовують інші системи письма. Тим більше, що з ростом автоматизації та механізації передачі інформації незручність, спричинена розходженнями в написанні, зростатиме [Суперанская 1978, с. 9].

Виходячи з цього питання про транслітерацію розглядається з точки зору саме термінології, а не просто правопису [Раіт 1946, Білодід, Корнілов, Нерознак, Вакуленко 1996; Вакуленко 1995¹⁻²]. Як вже підкреслювалося вище, транслітерація згідно з міжнародними нормами та стандартами має бути однозначною. Тобто тут проглядається аналогія з термінами: якщо термін є однозначним, і, навпаки, будь-яке поняття з тієї чи іншої галузі знань має позначатися (в ідеалі) не більш ніж одним терміном, то в транслітерації — так само: кожен символ транслітерації (його можна порівняти з терміном) відповідає певному символу оригінальної писемності (тобто поняттю). Тому побудова транслітерації слід розглядати як складову частину заходів з тер-

мінологічного планування, як один з його аспектів, в результаті чого виходить однозначне та стандартизоване «інтернаціональне» написання лексичних одиниць з мов з нелатинськими системами письма. Тим більше, що головне призначення транслітерації — гарантія стовідсоткового відтворення транслітерованої лексичної одиниці в оригінальному написанні без будь-яких спотворень. Тому О.О.Реформатський виклав такі вимоги до транслітерації: 1) Інтернаціональний характер; 2) Однозначність; 3) Оборотність, тобто можливість переводити назад в оригінальний напис; 4) Регульованість елементарними правилами, для засвоєння яких не вимагається знання мов, правил національних орфографій, ані знайомства з лінгвістичною термінологією. Крім того, вона не залежить від конкретної мови, на відміну від практичної транскрипції [Реформатський 1960, с. 97]. “Транслітерація може та й повинна бути міжнародною через те, що вона не орієнтується на якийсь конкретний національний алфавіт, тоді як практична транскрипція виходить саме з якогось певного алфавіту та правил читання його літер і сполучень, які прийняті для даної орфографії” [Реформатський 1967, с. 379]. Крім того, виходячи з сучасних вимог, транслітерація має бути пристосована до можливості автоматичної комп’ютерної обробки [Білодід, Корнілов, Нерознак, Вакуленко 1996; Вакуленко 1995¹⁻²].

Першим про необхідність побудови єдиної універсальної транслітерації стверджував британський мовознавець Lepsius, який у своїй монографії “Standard Alphabet” виклав структуру універсальної латинської транслітерації для всіх основних мов як з латинською, так і з нелатинською системою письма [Lepsius 1863].

На міжнародному рівні системи транслітерації нелатинських систем письма розроблялися, зокрема, Міжнародною організацією стандартів (ISO). Ця організація розробила чіткі та однозначні системи транслітерації, де кожному нелатинському символу відповідає однозначний латинський символ. При цьому вживання сполучень літер повністю виключається. Такою є, наприклад, універсальна транслітерація знаків кирилиці без урахування особливостей тієї чи іншої слов’янської мови. Перша редакція цього стандарту вийшла в 1968 році [ISO/R 9 — 1968]. Нова редакція цього стандарту, до якої було залучено також знаки кирилиці для неслов’янських мов, побачила світ у 1995 році [ISO 9: 1995]. Системи транслітерації існують і на національному рівні — варіант Бібліотеки Конгресу США [Реформатський 1967], Британський стандарт [British Standard 1958].

На національному рівні теж розроблялися правила однозначного відтворення тієї чи іншої системи письма латинкою стосовно конкретної мови. Так, у 1958 році Всекитайські Збори народних представників прийняли фонетичний алфавіт для китайської мови [Прядохин 1960; Сердюченко 1959;

Гиляревский, Гривнин 1964, с. 214-215]. У Японії також у 1937 році урядом було створено латинізовану систему Kunrei-siki. Паралельно в Японії використовується система Hepburn [Dunn & Yanada 1965, с.і; Гиляревский, Гривнин 1964, с. 217; Saito 1988]. Ідеальним варіантом транслітерації можна назвати два паралельних та рівноцінних алфавіти для сербохорватської мови [Sedáček 1989]. У Радянському Союзі також були спроби запровадити паралельну латинську транслітерацію для російської мови [Щерба 1940; Реформатский 1960; 1967]. Згідно з міжнародними вимогами Термінологічна комісія з природничих наук (ТКПН) Київського університету ім. Т.Шевченка створила однозначну транслітерацію для української мови, а також комп'ютерну програму до неї [Білодід, Корнілов, Нерознак, Вакуленко 1996; Вакуленко 1995¹⁻²].

5. Термінологічне планування як складова частина мовного планування

5.1. Термінологічна модернізація та стандартизація

Лексична модернізація та лексична стандартизація як основні аспекти планування корпусу мови включають в себе такі заходи, як, відповідно, термінологічна модернізація та термінологічна стандартизація. Ці заходи можна об'єднати в один комплекс заходів під назвою *термінологічне планування*, яке є одним з аспектів планування корпусу мови [Budin 1994, с. 62] та грає далеко не останню роль у подоланні технічних комунікаційних бар'єрів. Воно, таким чином, включає в себе модернізацію та стандартизацію.

Отже, термінологічне планування — це організована та узгоджена робота з термінологічної модернізації та стандартизації, спрямована на формування відповідних LSP та розвиток термінологій, які ще відсутні в мові-реципієнті [Picht, Draskau, с. 17]. Термінологічне планування може здійснюватись як відповідальними установами (див. Додаток 1), так і окремими особами, але, незалежно від цього, цей процес завжди має централізований характер.

У деяких країнах урядові установи також можуть втручатися в процес термінологічного планування з метою захисту національних LSP від іншомовного впливу. Характер термінологічного планування залежить і від статусу мови. Так, малі розвинені країни типу Данії та Норвегії не можуть розвивати терміносистеми абсолютно для всіх галузей через брак відповідних фондів та кадрів. Тому вони в деяких специфічних галузях застосовують іншу мову, частіше за все, англійську [Felber 1984², с. 3-4].

Термінологічна модернізація полягає у створенні нових термінів. Такі заходи необхідні як складова частина заходів, пов'язаних з плануванням статусу мови. Бо, як вже було сказано вище, галузеві терміносистеми не можуть бути присутніми в будь-якій мові апріорі. Технологічні знання не можуть розпо-

всюджуватися в межах будь-якої мови при відсутності галузевих термінологій, що веде до дискримінації носіїв даної мови, які змушені вчити для цього іноземні мови, та, в нарешті, до відставання даної країни [Nedobity 1989, с. 169-170]. Особливо важливо це для технічного перекладу, який сприяє формуванню спільних лексичних шарів у різноманітних мовах світу [Журавлев 1982, с. 240]. Отже, термінологічна модернізація, яка є поодиноким випадком мовної модернізації, спрямована на реалізацію потенціалу мови в тій чи іншій галузі.

Термінологічна модернізація має місце в двох основних випадках: при перекладі суспільно-політичної або науково-технічної літератури з однієї мови на іншу (у випадку наявності лакун у мові перекладу) та при запровадженні відповідної мови у тій чи іншій галузі науки чи техніки.

При цьому модернізація може мати дві тенденції — перелицювання відповідної терміносистеми мови-продуцента на манер мови-реципієнта [Іваницький, Кияк 1995, с. 3] (так звана псевдомодернізація) та побудова власних терміносистем з урахуванням фонетичних та граматичних особливостей мови-реципієнта (так звана справжня модернізація).

Випадки з псевдомодернізацією мають місце в умовах багатомовності або панівного статусу однієї мови відносно інших. Типовим прикладом псевдомодернізації є термінологічне планування у колишньому СРСР відносно мов народів СРСР (крім російської). Якщо у російській мові створювались справжні національні терміносистеми з урахуванням тонкощів російської фонетики та граматики, то в усіх інших мовах під приводом побудови єдиного лексичного фонду національні терміносистеми майже не формувалися, натомість просто брався відповідний російський еквівалент, який або калькувався, або запроваджувався без будь-яких змін. Подібні явища спостерігаються в деяких країнах третього світу, де місцеві мови перебувають під сильним впливом мови колишньої метрополії. У таких випадках для висловлення тієї чи іншої думки (при відсутності необхідних еквівалентів рідної мови) береться відповідне слово або навіть словосполучення з мови колишніх колонізаторів.

Справжня термінологічна модернізація має місце тоді, коли є намагання пристосувати ту чи іншу мову до сучасних умов та запровадити її в усіх сферах суспільно-політичного життя та в усіх галузях науки. Побудова нових термінів може в таких випадках бути спрямовано або на інтернаціоналізацію, або на пурифікацію. Проте, незалежно від тенденції, кінцева мета термінологічної модернізації є однаковою — можливість рідною мовою висловлювати будь-яку наукову думку. Термінологічна модернізація може проводитись як мовознавцями, так і фахівцями відповідної галузі, зацікавлені в наявності чітких позначень галузевих реалій [Михневич 1988, с.49–50]. Тому завдання перекладу незарєстрованих термінів та заміни невдалих варіантів співвідноситься з проблемою зовнішнього оформлення нових термінів.

Термінологічна стандартизація є другим, не менш важливим, аспектом термінологічного планування [Дрезен 1935; 1936; Akhmanova 1985, с. 86; Oeser 1985, с. 92; Вахман 1985, с. 272]. Вона спрямована на вибір термінологічної норми та її затвердження як обов'язкового варіанту, а також на усунення дво-значності у спілкуванні [Picht, Draskau, с. 17], гармонізацію терміносистем [Dzhincharadze 1994, с. 94], їх інтернаціоналізацію [Leičik 1994, с. 97-107] та їх уніфікацію [Anjuškin 1994, с. 146-200], щоб нові терміни були вмотивовані та зрозумілі всім галузевим фахівцям, а також для запобігання зайвих синонімів. „Якщо свідомо не займатися термінами — науковці в кінці кінців перестануть розуміти один одного“ [Будагов 1974, с. 124]. Нарешті, головною метою стандартизації є, з одного боку, полегшення спілкування між фахівцями шляхом усунення двозначності та необов'язкової синонімії, а з іншого — для полегшення діловодства тією чи іншою мовою в тій чи іншій галузі [Duquet-Picard 1983, с. 95-96].

Як стверджували Jernudd та Das Gupta, стандартизація може торкатися як варіанту взагалі (затвердження того чи іншого варіанту як наддіалектної норми), так і деяких окремих аспектів того чи іншого варіанту (наприклад, термінологічна стандартизація) [Цит. за: Carmel Neah Lee Hsia 1989, с. 228].

Питання про стандартизацію науково-технічних термінів вперше поставив на початку 30-х років австрійський інженер Євген Вюстер [Bühler 1985, с. 64]. Саме він вперше звернув увагу на необхідність розробки термінологічних стандартів та централізованого керівництва науково-технічною мовою. „Технік-інженер **може** цікавитись красою мови, багатством її відтінків. Але питаннями точності, зрозумілості, питаннями спрощення науково-технічного спілкування він цікавиться **зобов'язаний**“ [Дрезен 1935, с. 3].

Зокрема Вюстер підкреслював, що стандартизація мови відбувається трьома шляхами — а) пропозицією щодо нових термінів (словотворчість); б) вибором між уже наявними синонімами та омонімами та в) реєстрацією та закріпленням наявного вжитку лексичних одиниць. Особливо важливим є завдання з усунення омонімії [Wüster 1931, с.170-171].

У науковій термінології поштовхи до стандартизації та інтернаціональної уніфікації спеціальних мов можуть здійснюватися найбільш ефективно [Baueг 1985, с. 128]. Nedobity визначив принцип стандартизації та уніфікації інтернаціональної термінології, який ґрунтується на кількох рівнях і торкається таких аспектів, як а) поняття та система понять; б) дефініції, тобто описи понять за допомогою інших вже відомих понять, переважно у вигляді слів та термінів; в) внутрішня форма термінів; г) зовнішня форма термінів [Nedobity 1989, с. 168-171].

Термінологічна стандартизація може включати не лише стандартизацію правопису того чи іншого терміна або простий вибір синонімів та затвержен-

ня одного з них як норми. При цьому виробляється сам механізм стандартизації, який може включати стандартизацію правил та процедури побудови терміносистем [Carmel Neah Lee Hsia 1989, с. 227]. Стандартизація в галузі термінології проходить, головним чином, через такі етапи: 1) регуляризація; 2) уніфікація; 3) власне стандартизація, або звуження правил. Торкається вона, в основному, таких аспектів мови, як вимова, написання, пунктуація, морфологія тощо [Sager 1985, с. 240-241].

Gasthuber визначив два рівні термінологічної стандартизації: 1) стандартизація термінологічних принципів та методів термінографії (загальна стандартизація); 2) стандартизація окремо взятих терміносистем (систематична стандартизація), тобто розробка стандартизованих термінологій певної галузі. Систематична стандартизація, в свою чергу, включає в себе такі етапи: а) розмежування суміжних понять у межах однієї системи понять через встановлення та затвердження цих понять у дефініціях; б) встановлення системи понять через оцінку та вибір способів термінотворення, що закріплюються за поняттям; в) оцінка та вибір елементів, які використовуються для побудови нових термінів [Gasthuber 1985, с. 261-262].

Проте термінологічна стандартизація — це поняття в багатьох аспектах умовне. Через те, що навіть після відповідних заходів зі стандартизації та уніфікації все-таки будуть існувати певні синонімічні паралелі. Абсолютна стандартизація неможлива через неможливість повного усунення термінологічних синонімів з активного вжитку [Drozd, Roudný 1980, с. 35].

Felber визначив два типи стандартизації термінології, а саме: 1) Стандартизація термінологічних принципів та методів для термінологічної лексикографії; 2) Підготовка стандартизованих термінологій, яка, в свою чергу, включає такі етапи: а) дослідження термінологічної системи конкретної галузі, тобто дослідження теперішнього використання термінології; б) надання форми термінологічній системі (системі понять та їх термінів), тобто свідоме утворення та модернізація термінології, а також узгодження термінології; в) рекомендації щодо узгодженої термінології (публікації термінологічного стандарту) та підтримка її застосування [Felber 1980, с. 66-70].

Саме з метою стандартизації науково-технічної термінології при Міжнародній організації стандартів (ISO) було в 1947 році створено Комітет з технічної термінології ISO/TC 37 «Термінологія (принципи та координація)» (див. Додаток 2), завданням якого є „стандартизація методів побудови термінів, формування термінологій та координація термінотворчої роботи“ [French 1985, с. 248]. Термінологічна стандартизація зводиться до: а) стандартизація термінології на основі міжнародних термінологічних стандартів та б) стандартизація термінологічних принципів та методів [Galinski, Nedobity 1989, с. 1].

Модернізацію та стандартизацію можна розглядати як два етапи терміно-

логічного планування: спочатку йде процес заповнення лакун та побудови нових термінів, далі йде процес централізованого відбору найбільш вдалих варіантів та затвердження галузевих термінологічних стандартів. Кінцевою метою термінологічного планування є розробка систем однозначних термінів [Лотте 1961, с. 9].

5.2. Механізм термінологічного планування

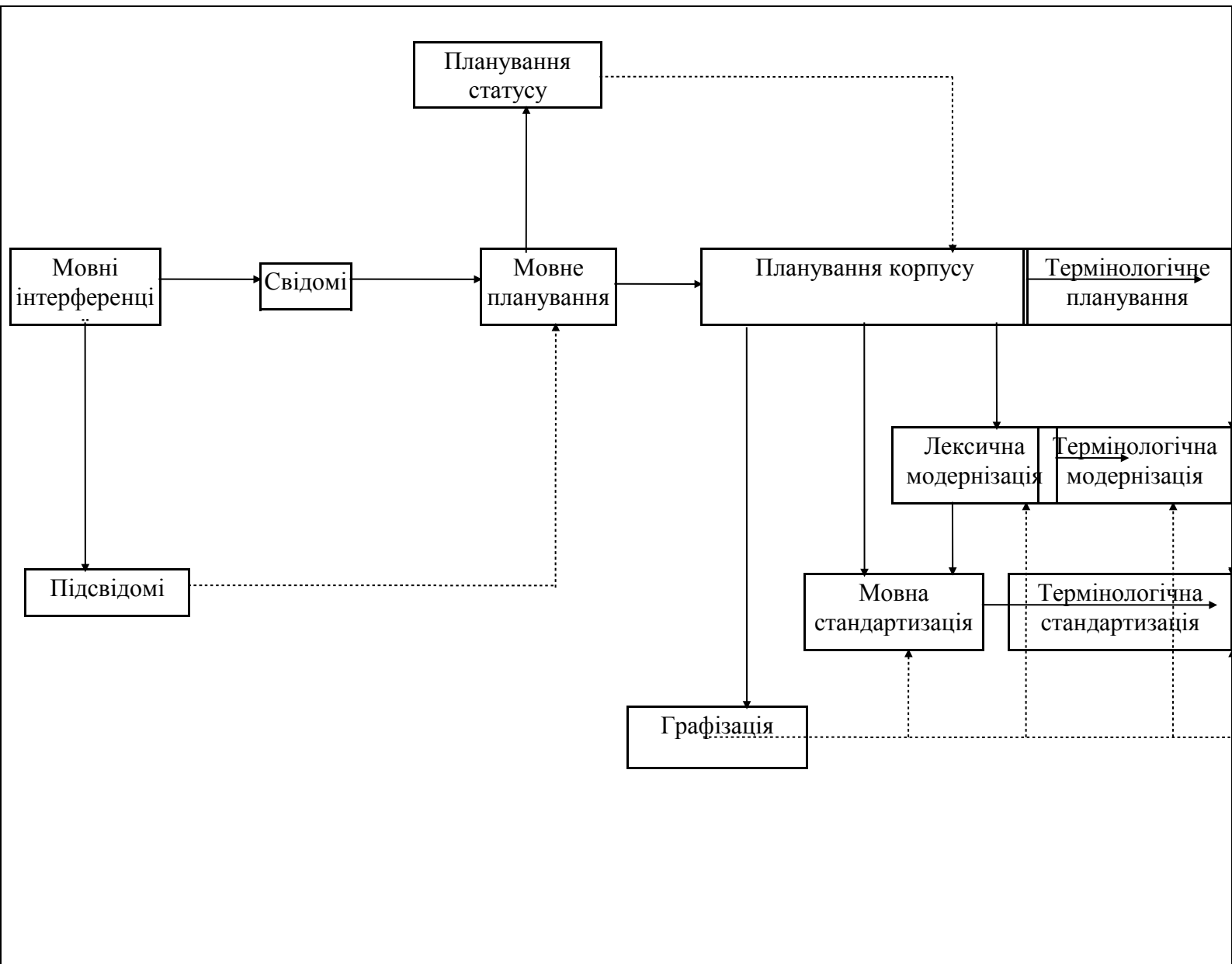
Механізм термінологічного планування можна зобразити схематично (див. схему на наступній сторінці). Ця схема демонструє, які компоненти становлять структуру термінологічного планування, а також які чинники впливають на сам процес термінологічного планування.

По-перше, як вже неодноразово підкреслювалося, термінологічне планування є одним з аспектів мовного планування, яке, в свою чергу, є різновидом свідомих мовних інтерференцій. Підсвідомі мовні інтерференції всіх типів також мають непрямий вплив на мовне планування (цей вплив на схемі показано пунктиром).

Термінологічне планування, в свою чергу, є різновидом планування корпусу мови. З іншого боку, планування статусу мови теж має вплив на термінологічне планування, бо саме статус мови диктує напрям розвитку терміносистем.

Нарешті, планування корпусу мови включає в себе як модернізацію, так і стандартизацію. Термінологічне планування, в свою чергу, складається саме з таких аспектів. Звідси можна зробити висновок, що мовна модернізація включає в себе термінологічну модернізацію (побудову нових термінів), а мовна стандартизація — термінологічну стандартизацію (стандартизацію наявних та новостворених термінів). Всі термінологічні новоутворення, в свою чергу, так чи інакше підлягають обов'язковій стандартизації. Тому модернізація та стандартизація (як загальнолінгвістична, так і термінологічна) є двома етапами єдиного процесу під назвою планування корпусу мови. Ще один аспект планування корпусу мови, графізація, теж впливає як на термінологічну модернізацію, так і на стандартизацію, а саме — графізація як аспект мовного планування впливає на графічне оформлення термінів та на їх правопис.

Схема 1. Механізм термінологічного планування

5.3. З історії термінологічного планування

5.3.1. Термінологічне планування в розвинених країнах

Необхідність централізованого регулювання розвитку європейських мов виникла у зв'язку з інтенсивним розвитком капіталістичних відносин у Європі, який супроводжувався не менш інтенсивним технічним прогресом та розвитком ринкових відносин. Нові суспільні, технічні, юридичні реалії потребували чітких та однозначних термінів для свого позначення. З іншого боку, з розпадом феодалізму та формуванням об'єднаних централізованих держав починалося поступове формування європейських націй, що вело до нівелювання діалектів та формування єдиних літературних національних мов. Тому вже в той період з'являється потреба у створенні спеціальних установ, які б займалися питаннями мовного планування.

Так, у середині XVII століття у Флоренції (Італія) було засновано установу під назвою Accademia della Crusca, завданням якої було саме регулювання розвитку італійської мови. Приблизно в той же період у Франції була заснована Académie Française, яка займалася питаннями розвитку французької мови. У Німеччині за ініціативою Ляйбніца, який розумів, що благополуччя мови та нації тісно взаємопов'язані одне з одним, у 1700 році було утворено Königl. Preussische Akademie der Wissenschaften (Прусська Королівська Академія Наук) на чолі з Ляйбніцом [Columas 1989, с. 5-8].

Розвиток галузевих терміносистем у мовах європейського ареалу та процес поповнення лексики європейських мов новими термінами відбувалися поступово, по мірі розвитку суспільних відносин. Особливо інтенсивно цей процес активізувався починаючи з другої половини XIX століття, коли техніка та ринкові відносини почали розвиватися особливо інтенсивно. З розвитком науки й техніки європейські мови поповнювались усе новими лексичними, зокрема термінологічними одиницями. Але цей процес через свою інтенсивність та масовість поступово ставав некерованим, що призводило до виникнення великої кількості синонімів для позначення одного й того ж поняття. До того ж, установи, до штату яких входили лише філологи, які займалися питаннями загального розвитку мови, не могли займатися питаннями суто технічних термінів. Тим більше, що мовознавці, не обізнані в тонкощах технічної мови, не могли усвідомлювати шкідливість існування синонімів у технічних термінах.

Тому перед галузевими фахівцями все актуальніше поставала проблема стандартизації термінів та централізованого керування термінотворчою роботою. Вже на початку нинішнього століття Міжнародна

Електротехнічна комісія (IEC) почала систематичну стандартизацію електротехнічної термінології, а в 1938 році вона випустила багатомовний словник, що містив понад 2000 термінів [Nakos 1983, с. 40]. Австрійський інженер Евген Вюстер у 1931 році опублікував працю “*Internationale Sprachnormung in der Technik*”, де виклав основні положення з термінологічної модернізації та стандартизації. Зокрема він наполягав на створенні як у німецькомовних країнах, так і за їх межами, спеціальних установ, які займалися б саме питаннями термінологічної стандартизації. Таким чином, Вюстер заклав початок термінологічному плануванню, яке полягає не тільки у модернізації (створенні нових термінів), але й у стандартизації термінологічних одиниць.

Термінологічне планування в Європі спирається також і на вже згаданий пан-європейський елемент [Braun 1989, с. 158]. Цей великий пан-європейський ареал зі спільним греко-латинським мовним впливом складається, у свою чергу, з дрібніших регіональних ареалів, які об'єднані спільним впливом однієї з найрозповсюдженіших мов даного регіону. Галузеві (особливо технічні) термінологічні системи мов значної частини Західної Європи зазнають певним чином вплив англійської та французької мови. Крім цього, мови Східної Європи (в тому числі й слов'янські) та Скандинавії так само зазнали свого часу впливу німецької технічної мови. Вплив певних мов спостерігається також на чисто національному рівні. Зокрема російська технічна термінологія (особливо це стосується суднобудування) зазнала впливу нідерландської мови [Wüster 1931; с.228].

Перший організаційний крок у розробці принципів міжнародної уніфікації технічних термінів було здійснено у 1936 році, коли Міжнародна Федерація з національних стандартів (International Federation of National Standardizing Associates, I.S.A.) заснувала технічний комітет з термінології, який у 1938 році затвердив резолюцію з міжнародної технологічної термінології, відому як «кодекс I.S.A.», де, зокрема говорилося про необхідність розробки єдиних правил побудови інтернаціональних терміно-елементів (ключових слів) з різних галузей науки, доповнених списком найуживаніших афіксів та коренів [Nedobity 1989, с. 175].

Лінгвістична ситуація в Європі характеризується ще й тим, що переважна більшість європейських мов є більш-менш спорідненими, вони належать до однієї індоєвропейської сім'ї, а саме — до трьох основних груп цієї сім'ї — романської, германської та слов'янської [Ehlich 1989, с. 135]. Три європейські мови — грецька, албанська та вірменська — теж належать до індоєвропейської мовної сім'ї, але утворюють власні окремі групи. Мови ще однієї групи індоєвропейської сім'ї — кельтські — зараз широкого розповсюдження не мають. Більш-менш розвинених та поширених європейських мов, що не належать до індоєвропейської мовної сім'ї, не так багато: угорська, фінська, естонська, саамська, турецька, баскська та

мальтійська. Але навіть ці мови перебувають під сильним впливом індоєвропейських мов, зокрема грецької, латинської, французької англійської та деяких інших.

Виходячи з цієї позиції, Ehlich визначив такі аспекти європейської мовної ситуації: 1) Три головні гілки індоєвропейських мов становлять основу історичного розвитку мов Європи. 2) Тільки деякі мови, що не належать до цієї групи, мали деякий вплив на загальноєвропейський культурний розвиток (наприклад, кельтські мови). 3) Контакти між романськими та германськими мовами спостерігалися, в основному, двічі: франкське завоювання Галлії та норманське завоювання Англії. 4) Лінгвістичний розвиток Європи ґрунтується на романській основі. 5) Романська (римська) культура успадкувала багато досягнень грецької культури. 6) Християнська релігія ґрунтується на літературній спадщині на трьох основних сакральних мовах — давньоєврейській, грецькій та латинській. 7) Досягнення давньогрецької філософії та науки надходили до Західної Європи трьома шляхами: а) через римську традицію (IV — IX ст.); б) через арамейську (сирійську) та арабську традицію (XII — XIII ст.); в) безпосередньо з оригіналу (в основному, після 1453). 8) Починаючи з 1492 року європейські мови почали також розповсюджуватися в інших частинах світу [Ehlich 1989, с. 135-137].

Хоча, на перший погляд, ці аспекти ніякого відношення до термінологічного планування не мають. Насправді вони лежать в основі термінологічних запозичень через те, що основними джерелами поповнення термінологічної лексики переважної більшості європейських мов служать, по-перше, класичні мови (латина та грека), а, по-друге, три згадані вище провідні групи індоєвропейської мовної сім'ї. По мірі зближення Європи з іншими частинами світу до цього процесу почали також залучатися й мови з інших культурно-історичних ареалів (зокрема японська).

Нижче наводяться приклади термінологічного планування в конкретних європейських країнах.

Так, зокрема, Празька школа термінознавства утворилася на базі Празької школи функціональної лінгвістики та теоретичної спадщини Ф. де Соссюра [Felber 1984, с. 16]. Планування та вдосконалення мови в колишній Чехословаччині, яке зветься мовною культурою, полягає у свідомому вдосконаленні (покращенні) мови через критику, аналіз, розробку та уніфікацію мовної норми, запровадження відповідного мовного виховання у навчальних закладах та письменницьку практику, та складається з чотирьох методологічних аспектів: 1) Пошуки та аналіз наукових та технічних текстів (ця робота має відношення до лексикології та стилістики); 2) Застосування принципів номінації, включаючи теорію словотвору (ці процедури є частиною прикладної лінгвістичної граматики); 3) Застосування методології мовної культури (ця робота полягає у свідомій інтервенції

заради або проти індивідуальних термінів та цілих термінологічних мовних систем); 4) Застосування логічних принципів для класифікації понять та побудови відповідних систем (ця робота складає частину прикладної логіки і не має відношення безпосередньо до лінгвістики; це не можна здійснити без співробітництва фахівців даної технічної та наукової дисципліни). Термінологічне планування у Чехії спирається, в основному, на теорію словотвору, яку започаткував J.Dobrovský у період Національного Відродження. На основі цієї теорії, а також, спираючись на теоретичні засади та методологічні принципи Празької лінгвістичної школи, Чехословацька Академія Наук випустила двотомне видання «Словотвір у чеській мові». Найважливіше поняття в цій роботі — ономасіологічна категорія, важлива для словотвору дериваційним способом, бо деривація — основний метод карбування нових термінів у чеській, словацькій та інших слов'янських мовах. Питаннями термінологічного планування у Чехії займається Інститут чеської мови, у Словаччині — Інститут лінгвістики. А оскільки питання стандартизації термінології є компетенцією не лише лінгвістів, але й галузевих фахівців, то питаннями стандартизації термінів у Чехії займається також Чеське Бюро Стандартизації, яке організовує різні комітети для розробки термінологічних стандартів для технічних та технологічних дисциплін. Ці комітети відповідальні за значення термінів, вони формулюють дефініції та системи понять. До складу кожного комітету входять один чи два мовознавця, які відповідають за лінгвістичні питання стандартизації термінів [Drozd, Roudný 1980, с. 34-40].

У Австрії термінологічне планування пов'язано з діяльністю Вюстера, який, по суті, став фундатором Віденської школи термінознавства, ідеї котрої поширювалися в таких організаціях, як ЮНЕСКО, ISO, FEANI (Fédération Européen des Associations des Ingénieurs) тощо [Felber 1984, с. 15]. Хоча ще у 1920 році в цій країні було засновано Австрійський комітет зі стандартизації в промисловості та ремісництві (Österreichische Normungsausschuß für Industrie und Gewerbe, ÖNIG). У 1935 році на його основі було створено Комітет з кодів ISA (Ausschuß für ISA-Code). Цей комітет було реорганізовано в Комітет з термінології (Ausschuß für Terminologie). З 1946 року питаннями термінологічного планування почав займатися новостворений комітет під назвою Fachnormenausschuß "Terminologie" (FNA). З 1968 року ця установа носить назву Fachnormenausschuß "Terminologie (Grundsätze und Koordination)" [Gasthuber 1985, № 263].

Велику роль у питаннях термінологічного планування відіграє установа під назвою Infoterm (Міжнародний інформаційний інститут термінологічної стандартизації), яка діє при установі під назвою Австрійський Інститут Стандартизації (Österreichische Normungsinstitut). На міжнародному рівні Інфотерм сьогодні є єдиною установою, яка: 1) систематично збирає й фіксує інформацію стосовно термінологічної діяльно-

сті та публікації та забезпечує доступ різних користувачів до цих джерел; 2) підтримує та надає консультації міжнародним установам та організаціям з питань термінологічної діяльності та публікації (наприклад, Всесвітній Організації Охорони Здоров'я), а також з питань стратегій термінологічного планування (ООН); 3) організовує підготовку міжнародних директив для термінологічної діяльності; 4) складає та організовує спільні проекти; 5) збирає ноу-хау для комп'ютерної обробки термінологічних банків даних, наявних в усьому світі, та допомагає впровадженню складних систем обробки знань та інформації; 6) сприяє подальшому розвитку і координації термінологічної науки. Таким чином, Інфотерм здобув репутацію незалежного компетентного консультанта з усіх аспектів термінологічної діяльності [Дрозд 1994, с. 192]. Великий внесок у теорію термінологічного планування зробили наукові співробітники цієї установи: Felber, Galinski, Nedobity та інші.

У Франції у грудні 1969 року Президент республіки надіслав листа Прем'єр-міністрові з пропозицією заходів щодо захисту французької мови від іншомовного впливу, тобто збагачувати лексику пропонувалося, головним чином, за рахунок карбування нових термінів. Зокрема, Президент запропонував Прем'єру створити відповідні термінологічні комісії при міністерствах. Таким чином, у 1972 році Haut Comité de la langue française видав спеціальний декрет, згідно з яким почали створюватися такі комітети. Завданням цих комітетів було, по-перше, побудова інструменту заповнення лакун у тій чи іншій галузі, а, по-друге, — пропозиції щодо новостворених термінів для позначення нових понять або заміни іншомовних слів. Роботу цих комітетів координував Haut Comité de la langue française. Після публікації запропоновані тим чи іншим комітетом терміни ставали обов'язковими для вживання в усіх відомчих документах, в усіх офіційних публікаціях, в усій інструктивній літературі. Всі ці заходи закріплювалися відповідними законодавчими документами. Вищезгадані комітети досліджували спеціалізовані термінологічні словники, визначали їх вади та пропонували розв'язання питань щодо небажаних запозичень з метою заборони їх вживання, якщо заміна того чи іншого слова французьким еквівалентом виявлялася можливою. Особливо це стосувалося, головним чином, англійських слів. Перші директиви вийшли у січні 1973 року й торкалися таких галузей: аудіо-візуальні засоби, будівництво, містобудування, ядерна фізика, нафтова промисловість, космічна технологія, транспорт тощо. Списки нових слів публікувалися в офіційному виданні "Journal Officiel", яке розповсюджувалося не лише у Франції, але й в інших франкомовних країнах. Таким чином, боротьба з англо-французьким суржигом (тзв. *franglais*) ішла досить успішно, бо засвоювалися навіть слова, які мали найменшу кількість шансів бути засвоєними, хоча було досить багато противників пурифікації французьких терміноси-

стем, зокрема тих, хто стверджував, що це ніби заважатиме Франції бути членом Спільного Ринку, але, за словами Bessé, у реальній обстановці будь-яка мовна політика вирішується зовсім не лінгвістичними методами. Існування таких комітетів, на думку Bessé, вимагає певних умов. По-перше, ці комітети не повинні перетворюватися на клуби. По-друге, було б корисним систематично консультиватися з користувачами новостворених словників насамперед з фахівцями відповідних галузей. І, нарешті, далеко не останню роль грає підготовчий процес, що не дає можливості приймати поспішних рішень [Bessé 1980, с. 43-47].

Досвід Ісландії приваблює фахівців з соціолінгвістики та термінознавства як зразок крайнього пуризму в тому числі й у галузі термінологічного планування. Крайній пуризм в Ісландії виявився досить життєздатним, хоча пояснити це можна насамперед особливостями ісландської морфології, а саме надзвичайною її спроможністю створювати нові слова шляхом складання основ, що дозволяє, в свою чергу, робити описовий переклад будь-яких іншомовних лексичних одиниць⁷. Взагалі ж, традиція ісландського пуризму є такою ж старою, як і ісландська держава. З самого початку спостерігалася постійна потреба в народних термінах для позначення іноземних понять та речей, що запозичувалися з інших культур. Це було дуже властивим для середньовічної Ісландії явищем — використовувати замість латини як *Lingua Franca* народну мову. Протягом всього XIX та початку XX століття тривала боротьба за незалежність від Данії, яка закінчилась у 1944 році проголошенням незалежної Ісландської республіки. Протягом цього періоду паралельно йшла боротьба за статус ісландської мови як мови національно-культурної автономії, яка супроводжувалась опором не лише запозиченням з датської мови, але, взагалі, будь-яким запозиченням. Зараз, в умовах незалежності, ісландці відчують подібний негативний вплив англійської мови, тому питання про мовний пуризм ще не знімається з порядку денного. Тому ісландські термінотворці намагаються всі нові терміни створювати за рахунок внутрішніх ресурсів, наскільки це можливо. На відміну від інших скандинавських мов в ісландській мові взагалі нема термінів греко-латинського походження. Питаннями термінологічного планування в сучасній Ісландії займається Рада з ісландської мови (*Islensk málnefnd*, The Icelandic Language Council), основана згідно з міністерським декретом у 1964 році на базі Академії наук Ісландії, заснованої в 1951 році та словникової комісії (*Orðabókarnefnd Háskólans*, Commission of the Icelandic Dictionary), яка вирішувала питання щодо неологізмів. Зусиллями цих установ у період між 1953 та 1959 було видано п'ять словників неологізмів. У 1960 році було

---

⁷ Сюди, звичайно, не входять так звані екзотизми, які не властиві ісландському побуту, і які, як правило, засвоюються ісландською мовою так само без змін, як це робиться в інших мовах світу, більш схильних до засвоєння інтернаціоналізмів.

засновано спеціальну комісію з неологізмів (Nýyrðanefnd), яку було реорганізовано у вищезгадану Раду з ісландської мови. 1 січня 1985 року вступив у силу спеціальний закон стосовно діяльності цієї ради. Згідно з цим законом було також створено Інститут ісландської мови (Islensk málstöð). Згідно з цим законом, мовна рада повинна збирати та публікувати неологізми та сприяти роботі з їх відбору та карбування, а також з їх стандартизації [Sigrun Helgadóttir 1991].

Ізраїль хоча й не є по-справжньому європейською країною, проте його культура є сильно пов'язаною з європейським культурно-історичним ареалом, тому й термінологічне планування в Ізраїлі має дуже багато спільних рис з термінологічним плануванням у європейських країнах. Тут ще у 1890 році було створено тзв. «Мовний комітет» на чолі з Бен-Єгудою для регулювання поповнення словникового запасу мови іврит. Складався цей комітет з деяких вчителів та природничих науковців, що мешкали у Єрусалимі. Через кілька місяців він зник, але потім відродився як Союз Вчителів, члени якого були стурбовані тим, що багато вчителів створюють нові терміни для своїх дисциплін, не контактуючи зі своїми колегами з інших шкіл, що негативно відбивалося на підготовці учнів. Першою публікацією даного союзу був математичний словник, що ґрунтувався на принципах та правилах карбування нових термінів, розроблених науковцями цієї установи, і які не втратили своєї сили навіть зараз. Головним принципом побудови нових термінів було надання давньоєврейським та арамейським словам з різних історичних слоїв нових значень. У 1953 році Мовний Комітет було перейменовано у Академію мови іврит (Aqademiah la-lashon ha-'ivrit). Ця установа стала офіційним органом, чії рішення набували силу закону після їх затвердження міністром освіти та опублікування в офіційному друкованому органі. Списки нових термінів виходили окремими брошурами. Крім стандартизації термінологій, Академія займається також розробкою правопису, транслітерації тощо. Слід відмітити, що фахівці з різних галузей знайомляться з новими термінами вже у процесі її розробки, беручи, таким чином, участь у розробці термінологій зі своєї спеціалізації, а остаточний варіант тих чи інших термінів стає знайомим багатьом фахівцям заздалегідь. Поряд з Академією свої термінологічні комісії мають також армія, поліція, митниця та інші державні структури [Rabin 1989, с. 31-33].

Протягом останніх десятиліть активізувалися роботи з термінологічного планування в Ірландії. Зокрема цим займається установа під назвою Bord na Gaellge. Вона є незалежною державною установою, заснованою в 1979 році з метою проведення та координації заходів з мовного планування. Іншою Установою з мовного планування є Ódarás na Gaeltachia, заснована в 1970 році для підтримки діяльності тих галузей, де ірландська мова є основною. Наступна установа, Постійний термінологічний комітет

(An Buanchóiste Tearmaíochta; the Permanent Terminology Committee) був заснований у 1968 році для запровадження стандартизованої термінології в юриспруденції, освіті та деяких інших галузях. Rannóg an Aistriúcháin було засновано в 1968 році для забезпечення перекладацької діяльності, зокрема в парламенті. Institiúid Teangeolaíochta Éireann, заснований у 1972 році, є національним центром досліджень з питань мовної політики. Всі ці установи взаємодіють одна з одною в галузі побудови нових термінів та їх стандартизації [O'Connell, Pearson 1991].

У країнах Балтії після 1991 року процес термінологічного планування має дві тенденції. По-перше, в даному регіоні йде намагання максимально коренізувати термінотворчу діяльність та позбутися зайвого впливу іншомовного посередництва (зокрема російського, у полоні котрого мовне планування у Прибалтиці перебувало майже півстоліття). Це супроводжується намаганнями відновлення всього того, що було здобуто в галузі термінологічного планування за міжвоєнний період (1919-1940) і що було знищено за радянські часи. З іншого боку, установи, що займаються питаннями термінологічного планування, ставлять за мету максимально інтегрувати прибалтійські країни в світове співтовариство. Тому термінотворча робота в сучасній Прибалтиці шукає компроміс між інтернаціоналізацією терміносистем естонської, латиської та литовської мов та їх коренізацією.

Зокрема в Естонії заходи з термінологічного планування беруть свій початок ще з другої половини минулого століття, коли почався процес формування літературної естонської мови. Термінотворча робота значно активізувалася в середині 20-х років, після здобуття Естонією незалежності. Проте наукові праці, які стосуються питань мовного, зокрема термінологічного, планування в естонській мові з'явилися лише в на початку 70-х років нинішнього століття. Особливість мовного планування в Естонії полягає в тому, що формування естонського LSP відбувалося одночасно з формуванням літературної естонської мови. Центром термінотворчої роботи в Естонії протягом багатьох десятиліть є Термінологічна група при Інституті мови та літератури Академії наук Естонії. При цій установі працюють галузеві термінологічні комісії, які складаються з 4-10 галузевих фахівців та 1-2 лінгвістів, що спеціалізуються на плануванні LSP. У 1986 році почав функціонувати Естонський термінологічний банк даних ESTER. Більшість сучасних естонських термінів запозичується з англійської, німецької та спорідненої фінської мови. Російська мова служить лише джерелом для калькування. Прямих запозичень з російської мови в естонській мові не так вже й багато, до того ж, вони стосуються, в основному, побутового рівня [Erelt, Saari 1991].

Особливості мовного планування в Литві також має цілу низку спільних рис з мовним плануванням в Естонії. Зокрема сучасні литовські тер-

мінотворці також ставлять за мету позбутися російського посередництва, тим більше, що, на відміну від Естонії, у Литві майже вся наукова робота за радянських часів велась переважно російською мовою (литовською мовою виходили, в основному, наукові праці з деяких гуманітарних наук). З природничих та технічних наук литовською мовою виходили лише підручники та навчальні посібники для вузів. Зараз подібна загроза йде від англійської мови через засмічення сучасної наукової лексики литовської мови численними англіцизмами. Для розв'язання всіх питань, пов'язаних з централізованим керуванням термінологічним плануванням у 1990 році в Литві за рішенням парламенту було утворено Державну Комісію з литовської мови, яку було реорганізовано в 1992 році. Рішення цієї комісії є обов'язковими для всіх міністерств, відомств, установ, підприємств та видавництв. Зокрема комісія розглядає поточні проблеми стосовно стандартизації термінології. Всією термінотворчою роботою керує Інститут литовської мови та літератури. Цей інститут займається дослідженням лінгвістичних аспектів термінологічної стандартизації та розвитку галузевих терміносистем. На базі цього інституту ще в 1952 році було створено Термінологічну Комісію, яка в 1971 році була реорганізована в Термінологічну Групу. У 1991 році її було реорганізовано у Відділ Термінознавства. Практична робота проводиться спеціалізованими термінологічними комісіями, організованими у відповідних наукових установах та вищих навчальних закладах, які укладають галузеві термінологічні словники, проекти яких здають потім у Відділ Термінознавства, де ці словники обговорюються та редагуються. Після цього лінгвісти, у співробітництві з відповідними галузевими фахівцями, доопрацьовують запропоновані словники. Відділ Термінознавства також займається карбуванням нових термінів. Основні принципи карбування нових термінів у литовській мові, які сформулювали відомі литовські лінгвісти Jonas Jablonskis та Antanas Salys, мають такі положення: а) усунення невдалих слов'янських та германських запозичень; б) збереження інтернаціональних елементів греко-латинського походження з інтернаціональною конотацією; в) карбування неологізмів замість невдалих запозичень (якщо в сусідніх країнах було зроблено те ж саме); г) усунення перекручених запозичень словами, взятими з живих діалектів, а також відродженими архаїзмами; г) надання старим словам нових значень шляхом зміни або звуження їх значень; д) карбування абсолютно нових слів для нових понять тощо [Gaivenis 1991; Aukšoriūtė, Medišauskienė, Gaivenis, Keinys 1994].

Перші терміни латиською мовою з'явилися ще в кінці XVI століття у зв'язку з перекладами релігійної літератури. Світські терміни були зафіксовані двома століттями пізніше. Справжнє термінологічне планування розпочалося в Латвії в середині минулого століття, коли латиською мовою почала виходити науково-популярна література з астрономії, метеорології,

зоології, математики, фізики та інших природничих наук. З другої половини XIX століття прослідковується науковий підхід до карбування нових термінів. Саме в цей період почали виходити перші термінологічні словники. На початку нинішнього століття основи термінологічного планування щодо латиської мови заклали J.Endzelins та K.Milenbahs. Тоді ж були створені перші термінологічні комісії, зокрема Термінологічна комісія Міністерства освіти Латвії, яка випустила в 1922 році перший латисько-російсько-німецький словник наукової термінології. У 1946 році було утворено Латвійську Академію наук, в цьому ж році на її базі було створено Термінологічну комісію. Рішення цієї комісії були обов'язковими для виконання в усіх державних установах. Цю комісію було реорганізовано за рішенням уряду в 1990 році. Хоча в Латвії нема спеціальних урядових програм з мовного планування, проте уряд вживає заходи з підтримки Термінологічної комісії. Головне завдання Термінологічної комісії — побудова термінів для всіх галузей науки, а також розробка теоретичної бази для термінологічного планування. Крім Термінологічної комісії термінотворча робота проводиться також іншими установами та окремими особами, але їх робота обов'язково координується Термінологічною комісією. Теоретичні дослідження термінологічного планування проводиться в Академії наук Латвії, а саме — в Термінологічній групі Інституту латиської мови, а також в деяких інших інститутах та наукових центрах вищих навчальних закладів. Латиська термінологія створюється, в основному, на базі внутрішніх потенціалів латиської мови, переважно за рахунок побудови дериватів та складних слів. Близько третини латиських наукових термінів — це запозичені елементи греко-латинського походження. При прямому запозиченні латиські термінотворці дотримуються таких критеріїв, як здатність утворювати деривати, семантична точність тощо. Стосовно запозичень з новітніх мов вимоги є суворішими. Нові терміни публікуються в спеціальних бюлетенях та в деяких газетах у спеціально відведених для цього місцях. У 1991 році було започатковано національні термінологічні стандарти, як, наприклад, LRS 6-91 [Skujiņa 19912; 1992, 1994].

Протягом останніх десятиліть спостерігаються заходи з термінологічного планування не лише стосовно європейських мов, що мають статус державних у межах певних державних утворень, але й щодо мов тих народів, які не мають власної державності, а лише користуються правами національно-культурної автономії. На терені Європи такими мовами є саамська, гаельська, каталанська⁸, баскська, валлійська, гренландська, ретороманська та деякі інші.

---

⁸ Хоча каталанська мова, все-таки, є державною мовою Андорри, проте переважна більшість каталанців мешкає на північному сході Іспанії та на півдні Франції, тому й уся термінотворча робота зосереджена саме в цих країнах.

У Каталонії починаючи з 1907 року функціонує Інститут каталонських досліджень, який займається, зокрема, і плануванням корпусу каталонської мови. При режимі Франко діяльність інституту була суворо обмежена та розрегламентована. Свою діяльність у повному обсязі ця установа відновила в 1976 році згідно з королівським декретом. За розпорядженням Генералітату (органу самоврядування в Каталонії) було створено в 1980 році установу під назвою *Direcció General de Política Lingüística*. Аналогічна установа (Центр освіти та застосування валенсійської (тобто каталонської) мови) існує також у Валенсії. Каталонська мова з українською має багато аналогічних проблем через спільність багатьох історичних моментів (зокрема ігнорування цієї мови в багатьох галузях науки та техніки), зокрема стосовно відсутності стандартизованої термінології, лінгвістичних моделей (як термінологічних, так і для LSP взагалі) тощо. Провідна установа, що займається питаннями термінологічного планування, — це *Comissió Coordinadora Lexicogràfica de Ciències* (Комісія з лексикографічної координації в науці), у складі якої беруть участь фахівці з різних галузей науки. У 1985 році Генералітат Каталонії та Інститут каталонських досліджень прийняли спільне рішення про побудову термінологічного центру *TERMCAT* для координації та систематизації досліджень, стандартизації каталонської термінології тощо [Mari i Mayans 1991, с. 96-103].

Термінологічне планування в баскській мові проводиться під керівництвом установи під назвою *EUSKALTERM / UZEI* у кооперації з Інститутом громадського управління (*HAEE / IVAP*). [*EUSKALTERM / UZEI* 1991].

Питаннями термінологічного планування в саамській мові займаються такі установи, як Північний Саамський Інститут (*The Nordic Sámi Institute*), Саамська Рада з Освіти (*Sámi Education Council*), Саамський Коледж (*Sámi College*) та деякі інші установи а також приватні особи. Проте далеко не всі з них проводять свою роботу у відповідності до принципів та методів, що були розроблені Норвезькою радою з технічної термінології, *TNC* (Швеція), *TSK* (Фінляндія), *Інфотермом* тощо. Результатами цієї термінотворчої роботи є списки термінів з еквівалентами фінською, шведською чи норвезькою мовами. У 1989 році було створено Саамський банк даних, мета якого — координувати роботу всіх перелічених вище установ. Планується, що в майбутньому він відіграватиме роль центру всієї термінотворчої роботи щодо саамської мови, включаючи освітні програми з термінознавства та практичне співробітництво з міжнародними та національними установами, що займаються питаннями термінологічного планування. Провідну роль у карбуванні неологізмів відіграє колектив науковців під керівництвом *Frette* в Уральсько-Алтайському інституті університету Осло. Спеціальних публікацій щодо поширення нових термінів не існує. Нові терміни публікуються, головним чином, у навчальному

матеріалі, книгах, журналах та газетах, що виходять саамською мовою. Нові терміни створюються не лише фахівцями-термінологами, але й журналістами, авторами підручників та просто аматорами. Тому науковці з Саамського Банку даних проводить заходи зі стандартизації саамських термінів. Вони також беруть участь у деяких регіональних організаціях, зокрема в робочих групах INSTA/IT (Internordic Standardization), а також у регіональній організації NORDTERM [Utsi 1991, с. 50-52].

Спроби розробляти власні терміносистеми робилися також і стосовно гаельської мови, зокрема організацією під назвою Рада з гаельської (менкської) мови (Cooncell ny Gaelgey; the Manx Language Council) [Pilgrim, Draskau 1991].

5.3.2. *Термінологічне планування в країнах Третього світу*

Необхідність термінологічного планування в країнах третього світу виникла після розпаду світової колоніальної системи, виникнення нових держав та надання місцевим мовам статусу державних. Переведення діловодства та викладання на місцеві мови потребувало їх капітальної модернізації та стандартизації, особливо в галузевих терміносистемах.

Але якщо галузеві терміносистеми європейських мов розвивалися поступово, по мірі розвитку технічного прогресу, то народам країн третього світу треба було в максимально стислі строки подолати відсталість не лише в економіці, але й у розвитку рідної мови, у стислі строки пристосувати місцеві мови до сучасних умов для забезпечення можливості вести місцевими мовами все сучасне державне та господарське діловодство, а також викладання як у середніх, так і у вищих навчальних закладах.

Термінологічна модернізація для молодописемних мов третього світу може проводитись такими шляхами: 1) стихійне запровадження нових термінів (частіше за все, шляхом прямого запозичення відповідного еквіваленту з колишньої колоніальної мови); 2) повне очищення лексики від іншомовних запозичень та побудова термінів виключно шляхом використання внутрішніх ресурсів (крайній пуризм); 3) свідоме планування терміносистем за допомогою всіх наявних ресурсів; 4) свідоме планування терміносистем за допомогою використання внутрішніх ресурсів та лексичного фонду колишньої колоніальної мови; 5) свідоме планування терміносистем шляхом використання виключно лексичного фонду колишньої колоніальної мови [Дешериев, Протченко 1968, с. 80-81].

Інтернаціональні елементи європейського походження запроваджуються не обов'язково з орієнтацією тільки на мову колишньої метрополії. Багато неєвропейських мов запозичили європейські слова протягом останнього часу, разом з новими технологіями, що надходять з Європи [Braun 1989, с. 165].

Стандартизація малайської мови (Bahasa Malaysia) торкалася, в основному, двох аспектів: запровадження діалекту Малайї як наддіалектної норми та стандартизація аспектів цієї норми у галузі правопису, граматики та термінології. Якщо, наприклад, вимова дикторів на радіо та телевізії послідовно базується на цьому діалекті, то публіка вже асоціює цю норму вимови зі стандартною малайською мовою. Що стосується стандартизації малайсько-індонезійського правопису, то тут науковці двох країн зіткнулися з тією перешкодою, що в основі малайської писемності донедавна лежав англійський варіант латинки (бо Малайзія — це колишня британська колонія), а в основі писемності для індонезійської мови — голландський варіант (бо Індонезія раніше належала Нідерландам). Треба було якось шукати компроміси. Стандартизацією малайської термінології на національному рівні займається спеціальний комітет — Jawatankuasa Tetap Bahasa Malaysia (Постійний Комітет з питань малайської мови, ЖКТМ) створений у 1972 році міністром освіти для представництва Малайзії у переговорах з Індонезією з питань стандартизації наукових терміносистем у двох країнах. Складається цей комітет з 8-10 членів, що призначаються міністром освіти та підзвітні йому. Основні члени комітету — фахівці з лінгвістики. Галузеві фахівці залучаються до роботи, якщо ті чи інші заходи торкаються термінів відповідної галузі. Комітет розробив власні принципи термінологічної роботи. У 1972-1975 роках цей комітет співпрацював разом з аналогічною установою Індонезії — Panitia Perkembangan dan Pembinaan Bahasa Indonesia (Комітет з розповсюдження та розвитку індонезійської мови, PPPBI) над розробкою спільних правил та принципів побудови нових термінів. До співпраці залучився також і Бруней. За основу спільної малайсько-індонезійської термінології було взято термінологію англійської мови [Carmel Heah Lee Hsia 1989, с. 228-269].

В Індії мовне планування взагалі та термінологічне планування зокрема було ускладнено тривалим засиллям англійської мови в усіх сферах суспільно-політичного життя. Зокрема, стосовно мови гіндустані, Colomas навів деякі паралелі з німецькою мовою. Справа в тому, що у Німеччині у часи Ляйбніца було таке ж засилля французької мови, як у Індії середини ХХ ст. — англійської. Тому Ганді, так само, як і Ляйбніц, вважав, що головною перешкодою на шляху становлення національних мов є не внутрішні якості тієї чи іншої мови, а ставлення до цього пануючих класів, бо „у рабстві раб наслідує свого пана в усьому — і в одязі, і в мові“ [Цит. за: Colomas 1989, с. 8]. Проте як Ляйбніц не міг відстоювати статус німецької мови без використання французької, так і Ганді не міг обійтися без допомоги англійської мови, кажучи, що любов'ю до англійської мови хіндустанці та інші індійці збідніли свою мову. При цьому Ганді виступав проти намагання створювати нові терміни виключно на основі санскритських коренів, бо, як він стверджував, запозичення слів

робить будь-яку мову багатшою. У кінці кінців, Ганді закликав мовних експертів активізувати свою роботу, що знайшло свій прояв у створенні Центрального Інституту індійських мов у місті Mysore [Columas 1989, с. 8-10].

У Туреччині у другій половині 20-х років відбувся успішний перехід з арабської на латинську графіку завдяки його досить високій швидкості. Стосовно словникового складу турецької мови успіх можна пояснити створенням та впертій роботі комітетів з мовного планування. В той же час в Ірані установа під назвою Фаргангестан мала менший успіх, бо розроблені нею лексичні списки не мали широкого розповсюдження, не виходило жодних термінологічних словників, її діяльність не координувалася жодними освітянськими кампаніями [Fierman 1991; с. 13-16].

Побудова нових термінів, звичайно, надає певних переваг при обміні технологіями, але у країнах, що розвиваються, є, як правило, різні суспільні бар'єри на шляху повному прийняттю інтернаціоналізмів, тому, на думку вченого, у цих країнах необхідно створити чітко визначену стратегію мовного планування та створити відповідну інфраструктуру для цього [Nedobity 1989, с. 171].

5.3.3. Термінологічне планування в колишньому Радянському Союзі

Особливості термінологічного планування у Радянському Союзі мають дуже багато спільного з термінологічним плануванням як у розвинених країнах Заходу, так і в країнах Третього світу.

Зокрема, починаючи з другої половини минулого століття Росія поступово інтегрувалася у світовий ринок. У цей період починає розвиватися промисловість, а разом з промисловістю поступово розвивалася та вдосконалювалася термінологія.

У 20-ті роки російські терміносистеми мали ті ж вади, що й терміносистеми інших мов у період «до Вюстера». Багато словників у СРСР виходили в той період як пропозиції, в той час, як паралельно виходила література, де використовувалися інші терміни. Відсутність стандартної термінології була проблемою, спільною для багатьох народів СРСР. Типовою була картина: один і той же термін мав багато синонімів, але жоден з цих синонімів не був загальноприйнятим. Багато термінів, створених термінологічними комісіями, «вмирили своєю смертю», але деякі з них спонтанно засвоювалися та поступово проникали до широкого вжитку. Але термінологічних кодексів (конкретних розробок стосовно термінології тієї чи іншої мови, термінологічних словників тощо), які б регулювали розвиток нової термінології, не існувало [Fierman 1991; с. 152]. Перші спроби усунути невдалі термінологічні одиниці та замінити їх новими успіху не мали через брак координації в термінологічній роботі та

принципів розв'язання подібних проблем [Grinev 1994, с. 62].

Все змінилося у період індустріалізації, на який припадає бурхливий розвиток термінознавства та термінологічного планування в Радянському Союзі. Як і в країнах Третього світу, у Радянському Союзі в ті часи намагалися подолати як економічну відсталість, так і нездатність російської мови висловлювати ту чи іншу технічну думку. Тому в кінці 20-х — на початку 30-х років російською мовою було засвоєно дуже багато нових термінів. Основним способом побудови нових термінів у той період було пряме запозичення термінів з сучасних європейських мов (головним чином, з англійської, французької та німецької): *комбайн, блюминг* тощо. Все це робилося з метою інтернаціоналізації російської мови, зближення її з мовами Західної Європи. Навіть висувалися проекти латинізації російської писемності [Реформатский 1967; Успенский 1979]. І, взагалі, російська мова, за словами Браун'а, є найбільш космополітизованою мовою з усіх слов'янських мов, у яку іншомовні слова завжди надходили в дуже великій кількості [Braun 1989, с. 165].

Паралельно з термінологічною модернізацією, у Радянському Союзі в той час паралельно проводились заходи зі стандартизації науково-технічних термінів, питаннями яких займався Комітет зі стандартизації при Раді Праці та Оборони (ОСТ), створений на початку 20-х років. Зокрема питаннями регулювання електротехнічної термінології займалися установи, створені при Комітеті — Всесоюзний електротехнічний з'їзд та Центральна Електротехнічна Рада, які, зокрема, у 1929 році випустили бюлетень під назвою «Електротехнічні правила та норми» [Wüster 1931; с. 157-158].

У 1932 році Радою народних комісарів було прийнято постанову, в якій вказувалося на необхідність зосередити зусилля Комітету зі стандартизації на розробку термінологічних стандартів [Волкова 1984, с. 11]. З 1933 року бере свій початок радянська школа термінознавства, серед фундаторів якої стояли професор Чаплигін, Е.К.Дрезен, Д.С.Лотте та деякі інші радянські термінознавці. Приблизно в той же час було створено Комісію з технічної термінології, яку потім було перетворено в Комітет з Науково-технічної термінології (КНТТ) при АН СРСР. [Felber 1984, с. 17; Felber 1994, №. 41-43].

У 1935 році було видано російський переклад праці Вюстера “*Internationale Sprachnormung in der Technik*” з передмовою Е.К.Дрезена, який, зокрема, підкреслив, що випадковості та хаотичності в науково-технічній термінології Вюстер протиставив зрозумілу для техніка, але чужу більшості мовознавців вимогу стандартизації науково-технічних термінів та їх централізованого регулювання [Дрезен 1935, с. 3]. У той період радянські термінознавці тісно співпрацювали з ІЕС (International Electrotechnical Commission) та ІСА (International Federation in Standardization Association)

виступили, зокрема, з ініціативою щодо побудови міжнародного термінологічного коду, який являв би собою перелік точно визначених та узгоджених на міжнародному рівні науково-технічних понять, які могли б позначатися стандартними звуковими та письмовими термінами або шифром [Дрезен 1936; с. 5; Felber 1994, с. 43]. Зокрема Дрезен виступав за пріоритет уніфікованої інтернаціональної мови [Skujiņa 1994, с. 255].

У наступні роки питаннями термінологічної стандартизації займався, в основному, Державний комітет зі стандартизації, який видавав спеціальні бюлетені ГОСТ, які містили списки затверджених та обов'язкових до вживання галузевих термінів з їх дефініціями та іншомовними (головним чином, англійськими) еквівалентами, а також Комісія з технічної термінології, яка в 1962 році була реорганізована у Комітет Науково-технічної термінології. Крім цього окремими питаннями термінологічного планування займалися Інститут мовознавства АН СРСР, Інститут російської мови АН СРСР, а також деякі наукові центри у Ленінграді, Омську, Горькому, Воронежі та інших містах [Hagspiel-Moschitz 1993, с. 15-29].

Головним принципом радянської школи термінознавства був систематичний підхід, тобто в аналізі, розробці та уніфікації науково-технічної термінології провідне місце займала та чи інша система термінів, що співвідносяться з відповідною системою понять [Volkova 1985, с. 279-280].

Серед радянських мовознавців, які в різний час займалися питаннями термінологічного планування, можна назвати Е.К.Дрезена, С.Диманштейна, О.О.Реформатського, Д.С.Лотте, Р.О.Будагова, О.М.Терпігорева, В.С.Кулебакіна, В.І.Сіфорова, В.П.Даніленко, Т.Л.Канделаки, Ю.Д.Дешерієва, М.І.Ісаєва, В.Скуїню та інших.

Серед основних стандартів на галузеві терміни більшість складала стандарти на виробничі процеси: зварювання (ГОСТ 2601-44, переглянуто в 1974 та 1984 рр.), паяння (ГОСТ 1731-71, нова редакція — у 1979 р.), пластичні деформації (ГОСТ 18296-72), лиття (ГОСТ 18169-72) та деякі інші [Volkova 1985, с. 279-280].

Крім центральних установ з питань термінологічного планування в колишньому Радянському Союзі існували також регіональні установи, такі як, наприклад, ОМТЕРМ [Tkacheva 1992].

Проте тоталітарний режим не міг не відбитися на розвитку термінологічного планування. З цієї причини, а саме — з міркувань якомога скорішого наближення світової революції, у 20-ті роки російською мовою було засвоєно дуже багато іншомовних слів, про що згадував Braun [Braun 1989]. З цієї ж причини робилися спроби перевести російську мову на латинку. Бо в радянському мовознавстві завжди домінувала точка зору, що мова та суспільство тісно взаємопов'язані, та що політика в одній сфері незмінно впливатиме на іншу [Fierman 1991; с. 2].

Слід також мати на увазі, що заходи з термінологічного планування, що проводились у Радянському Союзі, незважаючи на численні теоретичні та практичні розробки та весь позитивний досвід розробки, впорядкування та стандартизації галузевих терміносистем у радянській школі термінознавства, торкалися майже виключно російської мови. Всі інші мови Радянського Союзу, включаючи українську, повинні були в усьому наслідувати російську термінологію. Звичайно, російська мова зіграла свою позитивну роль як мова міжнаціонального спілкування в СРСР через певні умови, які склалися історично. З іншого боку, під приводом формування «спільного лексичного фонду» [Исаев 1970; 1971; 1978; 1979; Языки народов СССР 1966-1968] галузева російська термінологія перетворилася на свого роду «ложе Прокруста» [Кияк 1994].

Хоча у 20-ті роки, у період так званої *коренізації*, однією з цілей контролю було усунення мовних бар'єрів, що заважали участі місцевого населення в управлінні [Fierman 1991; с. 52], термінологічне планування, все-таки, торкалося інших мов народів СРСР, в тому числі й української (докладніше про це див. наступний розділ). Причому тоді заходи з термінологічного планування були спрямовані на пурифікацію національних терміносистем, на їх відокремлення як від російської, так і від західноєвропейських мов. Зокрема С. Диманштейн у статті «Принципи побудови національної термінології» підкреслював необхідність мати власні терміносистеми: „зустрічалось багато прибічників повного зросійщення щодо лінгвістики, які намагалися абсолютно не враховувати властивості та особливості тієї чи іншої мови, вливаючи туди російські терміни, навіть тоді, коли без них можна було обійтись... Це явище є надзвичайно шкідливим саме через те, що ухил до великодержавного шовінізму є найнебезпечнішим ухилом у національному питанні. Це ще є, до того ж, намаганням слідувати лінії найменшого опору... Саме зловживання російськими словами призводить до того, що в текст вставляються слова та терміни, що є незрозумілими масі, яка не знає російської мови, роблячи книгу недоступною цій масі... Ми... відмовились від нав'язування російського алфавіту неросійському національному населенню Союзу, та будь-яким чином допомагали та допомагаємо їм навчитися латинському алфавіту” [Письменность и революция 1933; с.32–34].

Мовне планування в колишньому Радянському Союзі взагалі та термінологічне планування зокрема можна розділити на кілька етапів. У період коренізації термінологічне планування проводилося, як правило місцевими письменниками та мовознавцями, які розділяли деякі погляди та мету нових керівників країни. По мірі консолідації режиму центральне радянське керівництво, починаючи з другої половини 20-х років, все сильніше посилювало контроль над мовним будівництвом. Вирішальним моментом стала середина 30-х років [Fierman 1991, с. 140-141].

Звідси можна зробити висновок, що середина 30-х років була переломним етапом в історії мовного планування в СРСР, до якого був період коренізації, який характеризувався формуванням національних літературних мов народів СРСР незалежно від російської мови, а після якого почався період тотального зросійщення, який з різним ступенем інтенсивності тривав до кінця 80-х років.

На першому етапі коренізації велика увага приділялася лексичним та граматичним особливостям тієї чи іншої мови. При побудові нових термінів використовувався насамперед лексичний фонд кожної мови та її словотворчі моделі, дані діалектів відповідної мови. Російські терміни замінювались власномовними елементами чи безпосередніми запозиченнями як із західноєвропейських мов (англійської, французької, а також з греки та латини), так і з відповідної сакральної мови (арабської, перської, тибетської тощо) [Азимов, Дешериев 1972, с. 12].

У наступні роки все було змінено на користь «інтернаціоналізації». Але якщо в перші роки після революції інтернаціоналізм протиставлявся великодержавному шовінізму (у мовах народів СРСР російські слова навіть інколи замінювалися англійськими, французькими, німецькими еквівалентами, або калькою), а писемність усіх неслов'янських мов переводилися на латинізовану систему письма *яналиф* (у перекладі з тюркської це слово означає буквально новий аліф, тобто перша літера арабського алфавіту) навіть з кирилиці [Письменность и революция 1933; Язык и письменность народов СССР 1933], то вже по п'ятнадцяти роках «інтернаціональне» все частіше починало асоціюватися з російським, бо ніби російський пролетаріат перетворився в ударну бригаду в створенні інтернаціональної людської культури, а російську мову було оголошено носієм «передової культури» [Мусаев, Баскаков, Кумахов, Хабичев, Еремушкин 1982].

Іншим поясненням «інтернаціоналізації» служила необхідність у створенні спеціальної термінології для перекладу політичної літератури, і що наявні у тій чи іншій мові еквіваленти неросійського походження ніби мали інше емоційно-експресивне забарвлення, інше конотативне значення. Це можна простежити на прикладі мов Середньої Азії, зокрема узбецької. У період коренізації нові терміни в Узбекистані створювалися на основі тюркських коренів. Так, само на власно тюркські замінювалися запозичення з арабської та перської мов. Продуктивними робилися запозичення з давньотюркської мови. І, навпаки, у середині 30-х років усе було спрямовано на усунення бар'єру між узбецькими та «іншомовними» словами, тобто бар'єру між узбецькими та *російськими* словами та російськими формами слів, запозичених з інших європейських мов. Це дуже чітко було продемонстровано у нових правилах правопису узбецьких еквівалентів таких російських слів, як *Гамлет*, *гегемонія*, *гектар*. Згідно з правописом

1934 року ці слова писалися з літерою *h*, але з переходом на кирилицю у нових правилах ці слова вже писалися не з літерою *h*, а з літерою *z*. І якщо узбецька мова в середині 20-х років містила в собі лише 4% інтернаціоналізмів російського походження, то в 1934 році ця цифра зросла вже до 12%. У 1940 році вже 15% слів в узбецькій мові були російськими [Fierman 1991; с. 140-141; 153-163].

Зросійщення національних мов відбувалося різними шляхами — широке запровадження російських лексем, перехід на кирилицю, підвищення статусу російської мови в національних республіках і навіть «збагачення» фонетичної структури місцевих мов за рахунок засвоєння нових російських звуків. Таким чином, це було фактично повернення до дореволюційної практики прямого запозичення (особливо це стосується мов Середньої Азії) слів іншомовного (переважно арабсько-перського) походження, але в даному випадку метою таких заходів, коли замість арабської та перської мови провідну роль стала відігравати російська мова, було посилення ідентичності, тобто зближення, цих народів з іншими радянськими народами, а не з мусульманським світом [Fierman 1991; с. 51-53].

По суті йшла чистка цих мов від арабських та перських запозичень, які замінювалися відповідними російськими запозиченнями. Так, наприклад, у казахській мові слово *инкыйлаб* було замінено словом *революция*, слово *жомпурият* — словом *республика*, слово *пэгдэсэ* — словом *геометрия* тощо. Подібного зросійщення зазнала й чеченська мова: арабське слово *сибатдош* було замінено словосполученням *прилагательнин цле*; або кабардинська мова, де, як і в інших мовах СРСР національні назви місяців були замінені російськими: *цъымахуэ мазэ* — *январь*, *гъэмахуэ мазэ* — *май* тощо. Приводом до цього було пояснення, що, ніби, ці слова були малозрозумілими [Дешериев 1966, с. 161].

Боротьба з пуризмом перетворилася на іншу крайність — запозичення російських слів навіть тоді, коли в цьому не було ніякої необхідності. Часто це призводило до мовних покручів типу марійського *доложитлаш осмеливатлалтам* (від російського *осмелился доложить*), або ногайського *общественный яшов* (суспільне буття), чеченського *организовать дан* (організувати), *моральни кодекс* (моральний кодекс), удмуртського *агитировать карыны* (агітувати) тощо [Дешериев, Протченко 1968, с. 56-57].

Російська мова, по суті, перетворилась на єдине джерело поповнення термінологічної лексики [Lewis 1983, с. 318-321]. Навіть фонетика та морфологія зазнала зросійщення через запровадження російських фонем [ы], [щ], [ц], палаталізованих приголосних, а також суфіксів *-ский*, *-ный* тощо. Причому молодописемні мови зазнавали сильнішого зросійщення [Дешериев 1966, с. 117-123; Дешериев, Протченко 1968, с. 56-57].

Апологетика русифікації полягала, зокрема, в наданні російській

мові цивілізуючої, культурної місії, що полягає в інструменті доступу до здобутків радянської та світової культури, що, по суті, означало примус щодо неросійських народів дивитися на зовнішній світ через посередництво російської мови [Bilinsky 1980, с. 4].

Зросійщення часто мотивувалося тим, що ніби в 30-ті роки „в авангарді світового революційного процесу вже йшов російський пролетаріат“. З іншого боку, заперечувалися твердження західних мовознавців та соціологів про штучне зросійщення: „Запозичена термінологія в національних мовах буржуазними ідеологами зображувалась, з одного боку, як засіб «примусового злиття» всіх мов з російською, а, з іншого — як заходи, спрямовані на створення «прірви» між спорідненими мовами.” [Исаев 1970; с.185-186]

Під «зближенням» націй часто маскувалося їх просте злиття в єдину етнічну групу, що передбачалося теорією Марра та її представниками, а також їх наполегливість на «інтернаціональній» природі російських запозичень дає можливість припустити, що Сталін міг розважатися фантазією про швидке створення монолінгвістичного СРСР [Fierman 1991; с. 267].

Зокрема вважалося, що „запозичення не лише окремих слів, але й цілих словосполучень, словотворчих моделей та моделей різних типів словосполучень... свідчать про подальше поглиблення процесу зближення націй... Це, звичайно, не означає втрати мовами національної специфіки, їх асиміляції, як стверджують зарубіжні фальсифікатори мовної політики, що проводиться в СРСР. Вказані процеси — результат плідного розвитку, взаємодії та взаємозбагачення мов” [Дешериев, Туманян 1980; с.92].

Історія мовного будівництва у Радянському Союзі, за словами Fierman'a, відображає жакливі наслідки планування, яке часом було зовсім далеким від реальності. Проте за останні 50 років мовне та, зокрема, термінологічне планування в СРСР було набагато стабільнішим, ніж у перші два десятиріччя. За винятком останніх років сталінської епохи дебати щодо словникового складу мови вже не мали такого політичного забарвлення та були менш небезпечні, а правопис значної частини мов народів СРСР все більш віддалявся від російського [Fierman 1991; с.2; 260].

Це досить яскраво видно на прикладі азербайджанської мови, де в кінці 50-х років з алфавіту було вилучено «невластиві азербайджанській мові» літери (перш за все, йотовані), а правопис іншомовних слів вже не настільки залежав від російської мови. Знов почали реанімуватися давньотюркські слова. Українська та білоруська мови продовжували перебувати під сильним російським впливом [Дешериев, Протченко 1968, с. 9, 17-20]. Стосовно цих мов відбувалися зворотні процеси подальшого зближення правопису та лексики з російським правописом та російською лексикою.

Предметом апологетики була також примусова кирилізація алфавітів

мов Середньої Азії, Північного Кавказу та інших регіонів колишнього Радянського Союзу [Базиев, Исаев 1973; Исаев 1970; 1971; 1978; 1979; Истрин 1988; Мусаев 1965; Успенский 1979; Языки народов СССР 1966-1968].

З розпадом Радянського Союзу в 1991 році розпалася й єдина радянська термінологічна школа. Термінологічне планування в кожній колишній союзній республіці, а нині незалежній державі, набуло своїх специфічних рис та особливостей.

5.3.4. Термінологічне планування в Україні

Основа сучасної української термінології почала формуватися в процесі формування та розвитку наукового стилю ще у XVIII столітті, хоча багато сільськогосподарських, будівельних, юридичних та філософських термінів з'явилися значно раніше [Citkina 1991, с. 38]. Українське LSP бере свій початок з підручників для початкової та середньої школи, виданих галицьким товариством «Просвіта», заснованим у 1868 році [Rytsar 1994, с. 127].

Термінологічне планування в Україні започаткувало свою історію на початку XX століття, після скасування Емського указу. У Галичині перші галузеві словники почали з'являтися вже в другій половині минулого століття. Серед перших українських лексикографів, яких по праву вважають фундаторами української термінології, можна назвати І.Гавришкевича, І.Верхратського, О.Роговича та деяких інших. На початку 60-х років минулого століття вийшли з друку такі їх праці, як «Початок до уложення термінології ботанічної руської» (І.Гавришкевич); «Словник юридично-політичної термінології: німецько-український», шість випусків «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної». (І.Верхратський). Протягом 70-80 р. XIX ст., незважаючи на дію Емського указу, видаються термінологічні праці й у Наддніпрянській Україні: «Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России с некоторыми поверьями и рассказами о них» О.Роговича; «Список растений с народными названиями» Ф.Волкова; «Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии» Б.Василенка та деякі інші [Симоненко 1994, с. 199]. Проте ніяких централізованих заходів щодо впорядкування та стандартизації галузевих терміносистем тоді ще не проводилося. До того ж, українська мова Галичини та Наддніпрянщини мала в той період дуже суттєві розбіжності.

Сучасна українська науково-технічна термінологія почала розвиватися в науковому мовленні та в LSP вже в радянські часи, на основі власне української мови, а також латини, греки та сучасних мов, зокрема російської [Citkina 1991, с. 38]. Розквіт термінотворчої роботи в Україні припадає на 20-ті роки, на період так званої українізації, коли майже після

200-літньої перерви українська мова стала мовою суспільного та політичного життя в Україні [Симоненко 1994, с. 200]. Це приблизно збігається хронологічно з періодом коренізації, що мав місце в той період у Радянському Союзі. Фактично українізацією в Україні звалися заходи з коренізації. У той період, коли міністром освіти України був Іван Скрипник, все державне діловодство намагалися перевести на українську мову. А це потребувало розробки та стандартизації галузевих термінологій.

Саме в цей час усі термінологічні комісії були об'єднані в Інститут наукової мови при АН України, який мав займатися питаннями розбудови наукової термінології. З 1916 до 1930 р. було видано близько 85 галузевих словників (15 медичних, 3 — з ветеринарії, 13 — з ботаніки; 10 — з математики та механіки, 8 — з діловодства, 9 — з фізики, 4 — з хімії) [Симоненко 1994, с. 200].

Так, протягом 20-х років в Україні було видано досить багато термінологічних словників з різних галузей науки, зокрема, «Словник технічної термінології. Електротехніка» Івана Шелудька [Шелудько 1928], «Медичний російсько-український словник» В.Ф.Кисільова [Кисільов 1927], «Короткий російсько-український технічний словничок фінансових термінів (для вжитку) співробітників Губфінвідділу» [Короткий російсько-український... 1924], «Російсько-український словник банкового діловодства» за редакцією В.І.Орловського та І.М.Шелудька [Російсько-український... 1925], «Словник фізичної термінології» В.В.Фаворського [Фаворський 1932] тощо. Паралельно видавалися й термінологічні словники в Галичині та західній діаспорі: «Систематичний Словник Української Математичної Термінології» Миколи Чайковського (Берлін) [Чайковський 1924], «Термінологічний словник „Міцність матеріалів“» С.Риндика (Прага) [Риндик 1924] та інші [Кияк 1994].

Щодо стратегії термінологічного планування в Україні в той період можна відмітити, що головною метою термінотворчої роботи була побудова українських національних терміносистем, залучення всього світового позитивного досвіду з термінологічного планування та відокремлення українських терміносистем від російських, зокрема уникнення всіх вад, на які страждають російські галузеві терміни. Так, наприклад, Іван Шелудько писав про необхідність орієнтації на ті мови світу, які є продуцентами термінів, уникаючи, таким чином, російського посередництва, тим більше, що російська фахова термінологія весь час зазнавала різних чужомовних впливів, тому не варто сподіватися, що російська мова має власну оригінальну термінологію [Шелудько 1928, с. 9-11]. В багатьох випадках акцент робився на народну мову, коли терміни карбувалися, головним чином, за рахунок внутрішніх ресурсів. При цьому, як і у випадку термінотворчої роботи в Узбекистані періоду коренізації, до карбування нових термінів активно залучалися архаїзми та діалектизми.

Проблему співвідношення інтернаціонального та національного в термінотворчій роботі більшість лексикографів 20-х років розв'язували на користь власних елементів. Створювалися також синонімічні паралелі, що полягали в співіснуванні запозиченого елемента з елементом рідної мови. Чужомовні елементи приймалися лише в крайніх випадках, коли неможливо було висловити ту чи іншу думку засобами української мови [Боярова 1994, с. 104]. Були також і крайні пуристи, які наполягали на тому, аби нові терміни карбувалися виключно на основі українських коренів: «*громовина*» замість «*електрика*», «*впорскування*» замість «*ін'єкція*» тощо [Citkina 1991, с. 38]. Прикладом крайнього пуризму ісландського гатунку можна назвати словник “Міцність матеріалів” С.Риндика, «Систематичний словник математичної термінології» Миколи Чайковського, «Словник фізичної термінології» В.В.Фаворського та деякі інші, де вже засвоєні інтернаціональні слова штучно замінювалися новоутвореннями: «*вистава*» замість «*експозиція*», «*облямівка*» замість «*ореол*», «*первень*» замість «*елемент*», «*мірило*» замість «*масштаб*», «*модло*» замість «*шаблон*» тощо [Кияк 1994, с. 194].

Проте період українізації завершився для України набагато швидше, ніж період коренізації у Середній Азії. Зокрема Д. Дрінов та П. Сабалдир у статті «Проти націоналізму в математичній термінології» писали про українських буржуазних елементів, «недобитків петлюрівщини», які ніби розгорнули шкідницьку контрреволюційну роботу в українському мовознавстві, зокрема на термінологічній ділянці [Дрінов, Сабалдир 1935, с. 5]. В іншому подібному виданні було написано, що ніби петлюрівські елементи хотіли відірвати українську термінологію від трудящих мас, ізольовати її від процесу соціалістичного будівництва [Хвиля 1933, с. 10]. Ще один автор стверджував, що контрреволюційні елементи намагалися відірвати Україну від Радянського Союзу, відкидаючи однакові з російською мовою елементи, натомість шукаючи спільне з чеською, польською, німецькою та іншими мовами буржуазної Європи [Виробничий термінологічний бюлетень 1935, с. 5]. Таким чином, так звана «лінія Скрипника» була звинувачена у штучному відриві української мови від російської через заміну слів, що нагадували російські, їх польськими, чеськими або німецькими еквівалентами [Fierman 1991, с. 159]. Все це робилося під приводом зближення мов народів СРСР [Bilinsky 1980; Jones 1990].

Павло Штепа, в свою чергу стверджував, що протягом 20-х років в українській термінотворчій роботі панував справжній пуризм. Але у 30-ті роки тоталітарна система „ті словники попалила, а авторів постріляла“ [Штепа 1977, с. IX].

У подальші роки, після розгрому «націоналістичних елементів» [Дешерієв 1966, с. 122] термінологічне планування в Україні було спрямовано на штучне зближення українських галузевих терміносистем з

російською мовою [Citkina 1991, с. 38]. Фактично термінотворча робота була спрямована, радше, на російську, ніж на українську мову. З іншого боку, в західній діаспорі продовжували випускатися українські термінологічні словники, які наслідували традиції українського термінологічного планування 20-х років. Найвідомішим з тих видань є «Словник чужослів» Павла Штепи [Штепа 1977], який відстоював позиції крайнього пуризму.

Нова хвиля з побудови галузевих словників припадає на 50-60-ті роки, коли було випущено цілу низку дво- та багатомовних словників. У 1957 р. Президія АН України створила спеціальну Словникову комісію, зусиллями якої протягом наступних 20-25 років вийшло в світ понад 50 термінологічних словників як російсько-українських, так і тлумачно-довідкових, з різних природничих та гуманітарних наук [Симоненко 1994, с. 201; Citkina 1991, с. 39]. „Видані словники, як зазначалося у зверненні Словникової комісії, не претендували на вичерпність, і, крім того, вони виходили дуже мізерними тиражами і, по суті, зразу після виходу ставали бібліографічною рідкістю“ [Симоненко 1994, с. 201]. Проте й ці словники орієнтувалися майже виключно на російську мову, яка залишалася свого роду еталоном, тим більше, що в деяких галузях науки панувала виключно російська мова.

Серед відомих українських мовознавців 60-80-х років, що займалися питаннями термінознавства та термінотворення, можна назвати таких вчених, як В.В.Акуленко, І.К.Білодід, І.С.Квитко, Е.Ф.Скороходько та інші.

Після здобуття Україною незалежності та надання українській мові статусу державної термінотворча робота знову активізувалася. Почали видаватися та перевидаватися численні термінологічні словники з різних галузей науки та техніки. У цей процес включилися як мовознавці, так і галузеві фахівці.

Починаючи з 90-х років, над побудовою галузевих словників працюють понад 50 авторських колективів. Серед перших словників цього періоду можна відмітити «Російсько-український словник фізичних термінів» проф. О.Б.Лисковича, «Російсько-український словник дорожника» О.А.Білятинського, «Російсько-український словник архітектурних термінів» О.П.Безродного, «Українсько-російський короткий словник фізіологічних термінів» Л.С.Годлевського, Д.М.Тичини та ін., «Російсько-український словник музичних термінів» В.І.Іванова, «Російсько-український будівельний словник» (Укрдержбуд) та ін. Проте далеко не всі з цих словників заслуговують уваги як серйозні лексикографічні праці через брак досвіду авторів в укладанні термінологічних словників [Симоненко 1994, с. 202].

Відсутність централізованого керівництва термінологічним плануванням у сьгоднішній Україні призводить до того, що всі ці словники, фактично, суперечать один одному. І, взагалі, зараз спостерігаються, принаймні, три тенденції термінотворчої роботи. В одних словниках іде

просто перелицювання відповідних російських термінів на ніби український лад. В інших випадках спостерігається така ж однобічна орієнтація на англійську мову. У словниках третьої групи реанімуються традиції 20-х років, спрямовані на крайній пуризм [Кияк 1994, с. 191; Іваницький, Кияк 1995, с. 3; Нікітіна 1996, с. 48].

5.4. Методичні рекомендації до побудови та стандартизації нових термінів.

Крім дослідження термінологічного планування як явища, багато мовознавців виклали основні принципи термінологічного планування, які стали, по суті, методичними рекомендаціями. Ці рекомендації торкаються, головним чином, принципів відбору термінологічних синонімів, надання новим термінам належної зовнішньої форми, методів стандартизації термінів тощо. Щоб термін був більш-менш вдалим, він повинен відповідати цілому ряду вимог. Ці вимоги фігурують у роботах багатьох науковців-термінологів. Особливо це стосується побудови в рідній мові еквівалентів іншомовних термінів. То є, за словами Е.Ф.Скороходька, великою відповідальністю, бо термін, створений перекладачем, стає фактом рідної мови і в подальшому продовжує існувати незалежно від перекладача [Скороходько 1963, с. 79].

Головні вимоги щодо принципів термінологічної модернізації та стандартизації першим виклав Еґґен Вюстер у таких роботах, як “*Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik*”, “*Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie*” та багатьох інших.

Як відомо, головним рушієм термінологічної модернізації є науково-технічний переклад, в процесі якого доводиться постійно орієнтуватися на норми мови перекладу, наприклад, у сфері словотворення. Пояснюється це тим, що кожна мова має свої відмінності стосовно словотворчих типів і тому далеко не завжди можна переносити тип однієї мови на іншу в процесі перекладу. Так, якщо українській мові більш властиве словосполучення, то німецькій мові — складні слова [Кияк 1992; с. 144]. Тож принципи термінотворення в українській та німецькій мові будуть мають ґрунтуватися, перш за все, на особливостях конкретної мови. Але це зовсім не означає, що не існує головних принципів термінологічного планування, які підходять до будь-якої мови.

Саме методичні рекомендації щодо загальних принципів термінологічного планування, які можуть торкатися будь-якої мови незалежно від традицій щодо термінотворення, її граматичної будови та відсоткового співвідношення інтернаціональних та національних елементів її лексики, фігурують у роботах багатьох вчених-мовознавців. Зокрема Columas стверджував про необхідність інновацій у мові через постійну потребу в назив-

ванні нових об'єктів, процесів та відносин [Columas 1989, с. 15].

Насамперед багато уваги приділяється естетичному боку мовного планування [Afendras 1970, с. 20], а саме евфонії термінів, їх здатності утворювати деривати тощо. Іншим аспектом, на який зверталось багато уваги, — це ступінь інтернаціональності нових термінів.

Серед представників радянської школи термінознавців найбільшої уваги щодо принципів побудови нових термінів приділяли Е.К.Дрезен, Д.С.Лотте, Е.Ф.Скороходько та деякі інші.

Зокрема Е.К.Дрезен неодноразово підкреслював необхідність стандартизації термінів, стверджуючи, що при відсутності єдності в користуванні науково-технічними поняттями та термінами значно ускладнюється спілкування, обмін досвідом, доступ до науково-технічних досягнень. Так, само, при відсутності точних та однозначних понять стає неможливим наукове спілкування та навіть сама наука як така [Дрезен 1936, с. 7-18].

Д.С.Лотте висунув основні вимоги до науково-технічних термінів, які мають бути точними та короткими. Точність терміна залежить від таких чинників:

1. Ознаки поняття, що вибираються для безпосереднього відображення елементами терміна;
2. Елементи, що притягаються для побудови терміна;
3. Сполучення елементів в терміні [Лотте 1961, с. 112]. Крім вимог точності, Д.С.Лотте ставив також «вимогу достатньої короткості» термінів [Лотте 1982, с. 8].

Проте такі засади термінотворення можуть протягом певного проміжку часу носити не обов'язковий, а рекомендований характер. Наукова термінологія повинна бути, на думку Д.С.Лотте, не простою сукупністю слів, а *системою слів або словосполучень*, певним чином пов'язаних між собою [Лотте 1961, с. 72-73]. Головними принципами термінотворення, особливо якщо терміни створюються через переклад науково-технічної літератури, є такими:

1. Перекладений термін повинен якомога ближче текстуально та за змістом відповідати тому ж самому терміну або поняттю мовою оригіналу, а також за своїм словотвором не повинен бути громіздким та носити штучний характер.
2. Не слід вводити неперекладених іншомовних слів, якщо можна підібрати свій термін, що вірно передає науково-технічне поняття.
3. Терміни з греко-латинських елементів можна вводити, якщо навіть і існують свої слова, що передають те ж саме поняття [Лотте 1982, с. 52].

Рациональне термінотворення означає насамперед те, що терміни по-

винні завжди бути однозначними. Інакше, на думку Д.С.Лотте, технічна термінологія внаслідок своїх хиб перестає бути знаряддям технічного спілкування та наукового прогресу, а засвоєння термінологічних синонімів та просто занадто довгих та незрозумілих термінів вимагатиме зайвих зусиль. До того ж, невдалі терміни ускладнюють користування фаховою літературою. Це веде до взаємного непорозуміння навіть серед фахівців. В основу побудови нових термінів Д.С.Лотте радив закладати ознаки, що якомога точніше відображають специфіку поняття, враховуючи також етимологію терміна, його зрозумілість та евфонію. При цьому варто всюди усувати багатозначність термінів, яка часто приводить до практичних помилок, а також їх синонімію (через те, що рано чи пізно абсолютні синоніми перетворюються на відносні). Службові слова, що входять до складу термінологічних словосполучень, теж не є бажаними. Будь-яка система термінів повинна бути побудована з якомога меншої кількості терміноелементів, інакше будь-який складний або малозрозумілий термін з часом буде перевернуто. Тому автор рекомендував пропонувати нарівні з довгими термінами їх скорочені форми, що складаються лише з деяких найголовніших елементів основного терміна і які можна застосовувати тоді, коли через контекст зрозуміло, про яке поняття йдеться. З цією ж метою інколи доводиться користуватися для побудови складних термінів аббревіатурними терміноелементами. Особлива розмова стосується запозичень. Д.С.Лотте засуджував «рабські» запозичення без необхідності та запозичення зі спотвореннями. Іншомовні елементи можуть виявитися цілком придатними (з міркувань лаконічності: чим частіше даний термін вживається в повсякденній практиці, тим більшого значення набуває якість короткості) лише для абсолютно нових понять, які не мають у рідній мові точних позначень [Лотте 1961, с.8-35]. Д.С.Лотте вимагав запобігати випадковості ознак, що відображаються будь-яким терміном [Лотте 1971, с. 29].

Терміноелементи греко-латинського походження, на думку Д.С.Лотте, є по-справжньому міжнародними та з однаковою легкістю утворюються в багатьох мовах. Тому він не рекомендував від них відмовлятися навіть якщо в рідній мові є синонім даного терміна, побудований з елементів рідної мови. В такому разі, на думку вченого, терміном стане, радше, інтернаціональний варіант. Щодо чергування інтернаціонального та національного, Д.С.Лотте виклав такі принципи: 1) Не слід ратувати проти загальноживаних слів. 2) Не слід застосовувати іноземні слова, коли існує туземне. 3) Іншомовне слово лише тоді заслуговує права громадянства, коли разом з ним засвоюється нове поняття. 4) Нема потреби відмовлятися від таких слів, котрі не можна замінити одним рідним словом, а можна передати лише описово. 5) Слід вивчати іноземні слова, що вживаються в кількох значеннях. 6) Не брати іншомовних слів, котрі для своєї мови звучать дивно або містять чужі звуки, котрі важко передати. 7) Переробці підлягають за-

кінчення запозичених слів. 8) Запозичене слово повинно змінюватися так само, як і рідне [Лотте 1982, с. 40-64].

Е.Ф.Скороходько також досить багато уваги приділяв принципам побудови нових термінів. Нові терміни, за словами Е.Ф.Скороходька, повинні природно входити до існуючої системи термінології даної галузі та не повинні відчуватися як сторонні, тому їх варто будувати за зразками вже існуючих. Як і Д.С.Лотте, Е.Ф.Скороходько не радив створювати громіздкі багатослівні терміни. При перекладі чужого терміна на рідну мову він рекомендував також брати до уваги всі значення, які інколи можуть передаватися рідною мовою по-різному, залежно від галузі знань. Міжнародні терміни, які існують у багатьох мовах та мають там одне й те саме значення, на думку Е.Ф.Скороходька, сприяють взаєморозумінню фахівців, що розмовляють різними мовами, проте не всі з них варто запроваджувати в термінологію рідної мови (навіть якщо вони вже засвоєні деякими іншими мовами), а лише ті, які достатньо точно відображають у своїй змістовій структурі ознаки, що характеризують відповідний об'єкт та не допускають будь-яких суб'єктивних тлумачень. Не можна при прямому запозиченні створювати терміни, котрі збігаються за формою з термінами, що вже існують у рідній мові, але мають інше значення, не можна також, на думку вченого, запроваджувати в текст рідної мови іншомовні терміни при наявності їх еквівалентів у рідній мові. Проте бувають випадки, коли еквівалент рідної мови навіть при відсутності інтернаціональної форми досить точно передає сутність поняття. В такому випадку, на думку Е.Ф.Скороходька, взагалі не слід робити ніяких прямих запозичень (навіть внутрішньої форми) бо прояв пуризму — краще, ніж співіснування абсолютних синонімів. При повній відсутності відповідного терміна рідної мови перекладач може запропонувати свій термін (з обов'язковою вказівкою в примітках на іншомовний термін), або перекласти цей термін описово. Щодо прямих запозичень внутрішньої форми, Е.Ф.Скороходько рекомендував робити це лише у виняткових випадках через відсутність мотивації для осіб, що не володіють іноземними мовами. Ще один момент, на який Е.Ф.Скороходько звертав увагу, — це кваліфікація перекладачів. Справа в тому, що перекладачі-лінгвісти та галузеві фахівці мають різний підхід до технічного перекладу. Проте перекладачі-лінгвісти повинні розбиратися у відповідній галузі техніки так само, як техніки повинні вивчати питання словотворення та семантики [Скороходько 1963, с. 83-89].

Взагалі, Е.Ф.Скороходько виклав такі вимоги до нових термінів: 1) Термін повинен бути абсолютно однозначним (тобто. в будь-якому контексті він повинен висловлювати одне й лише одне поняття); 2) Формальна структура термінів повинна відображати зв'язки між поняттями. Це дозволить у ряді випадків черпати з тексту інформацію про ті класи предметів, які прямо ніде не названі; 3) Повинна бути передбачена можли-

вість формальних перетворень термінів з метою одержання нових термінів для висловлення нових понять; 4) Повинна бути передбачена також можливість автоматичного перекладу термінів з природних мов на інформаційну мову та навпаки; 5) Термін повинен бути коротким [Скороходько 1961, с. 3].

Першим у світі, хто поставив питання про необхідність стандартизації галузевих термінологій, як вже неодноразово відмічалось, був Євген Вюстер. Він же виклав і сім найважливіших характерних рис ключа до інтернаціональної термінології: 1. Ключ до термінології розробляється для термінологів, а не філологів як основа для національних терміносистем і навіть для терміносистем повністю спланованих (штучних) мов. 2. Терміноелементи розподіляються, по перше, згідно з поняттями, тобто систематично, а також в алфавітному порядку. 3. Треба звернути увагу на частотність вживання кожного терміноелемента та зафіксувати її. 4. Терміноелементи повинні писатися так, як вони пишуться у латині. 5. Терміноелементи повинні бути представлені у базовій (початковій, прототипній) формі, не залежній від національних варіантів. У національну форму вони повинні трансформуватися згідно з чіткою системою. 6. Для того, щоб мати можливість навчати та практикуватися у ключі до термінології, треба затвердити єдину міжнародну вимову латинізованих прототипних форм. 7. Інтернаціональні терміни нелатинського походження повинні прийматися до ключа у незмінному вигляді як «етнічні терміни». Їх вимова повинна збігатися з вимовою у тій мові, з якої вони походять [Wüster 1959, с. 550-552; Nedobity 1989, с. 174].

Серед західних мовознавців крім Вюстера питаннями про принципи термінотворення займалися також Fierman, Bessé, Nedobity, Drozd, Roudný та деякі інші.

Fierman стверджував, що особи та установи, що займаються мовним плануванням, якщо вони сподіваються завжди мати успіх, повинні бути чутливими до постійних змін, модифікуючи свою політику [Fierman 1991; с. 3]. Це стосується не тільки мовного планування як такого, але й термінологічного.

Звичайно ж, ідеальною мовою є така, яка використовує короткі слова, підпорядковується стандартним правилам, проста та милозвучна. У реальному житті підігнати будь-яку мову під це ложе Прокруста практично неможливо, нереально та недоцільно. Проте стосовно науково-технічної термінології тут можна дещо зробити. І така робота, за словами Fierman'а, може бути доступна навіть кільком агенціям. Ці заходи, якщо вони спрямовані на побудову та розширення однастайності у певній галузі технічної мови роблять вагомий внесок на користь ефективності. Стандартизація правопису також є дуже вагомим чинником для побудови алфавітних реєстрів та каталогів, особливо в епоху загальної комп'ютеризації. Особливо

це стосується країн, що перебувають у тісній залежності від іноземних технологій. Для цих країн контакти з іноземними мовами, спрямовані на стандартизацію термінологічного корпусу, полегшують оволодіння іноземними мовами та, взагалі, простіше запозичувати вже готові терміни, ніж карбувати свої [Fierman 1991; с. 27-28].

Bessé, подібно Вюстеру, висунув ряд умов діяльності установ, що займаються термінологічним плануванням. По-перше, на думку вченого, ці комітети не повинні перетворюватися на клуби. По-друге, було б корисним систематично консультиватися з користувачами новостворених словників насамперед з фахівцями відповідних галузей. І, нарешті, Bessé вважав, що далеко не останню роль грає підготовчий процес: не треба приймати поспішних рішень [Bessé 1980, с. 47].

Багато уваги Bessé приділяв щодо юридичного закріплення стандартизації термінів. Так, наприклад, він пропонував такі етапи стандартизації. I етап — *технічна підготовча робота*: а) підготовча робота згідно з пропозицією відповідної організації; б) написання основного документу. II етап — *підготовка первинного варіанту директиви*: а) аналіз основного документу комітетом, що складається з виробників, користувачів, представників наукових та технічних організацій та інших компетентних осіб; б) детальне технічне дослідження, включаючи дослідження, узгодження з вже існуючими стандартами та директивами, порівняння з аналогічними стандартами за кордоном; в) підготовка тимчасового проекту директиви, узгодженої комітетом. III етап — *публічне знайомство та остаточне врегулювання*: а) розповсюдження проекту в організаціях та установах; б) офіційне повідомлення у друці; в) повідомлення компетентним установам за кордоном; г) аналіз комітетом, відповідальним за повідомлення. IV етап — *підтвердження*: а) підготовка фінальної доповіді; б) консультація з відповідними міністерськими структурами; в) підпис міністра та офіційна публікація [Bessé 1980, с. 48-49]. А головне, на думку вченого, реформу національних терміносистем слід проводити досить обережно, бо будь-яке нововведення може спричинити незручності для тих, хто звик до власної мовної рутини [Bessé 1980, с. 49].

Nedobity приділяв багато уваги питанням побудови матеріальної бази для термінологічного планування. Зокрема він стверджував, що країни, що розвиваються, мають слідувати за індустріально розвиненими країнами в створенні інформаційних центрів, бо передача технології без відповідної інформації, що її супроводжує, не може бути успішною. Термінологічне співробітництво між країнами, що експортують, та країнами, що імпортують технології може, на думку вченого, бути найкращим чином організовано в міжнародних комітетах стандартизації, де уніфікація понять повинна бути пріоритетною. Переваги уніфікації та інтернаціоналізації понять та термінів, як стверджував Nedobity, є очевидними: покращання розумін-

ня галузевими фахівцями через полегшення сприйняття технічних текстів іноземними мовами, зниження ймовірності невірною перекладу, бо буде менше «фальшивих друзів перекладача», і, взагалі, буде менше комунікативних перешкод на шляху обміну інформацією та технологіями. Створенню термінів може сприяти створення певного інвентарю терміно-елементів рідної мови, кожен з котрих відображав би певну характеристику, мо може проявитися в тому чи іншому понятті. Створення нових термінів, звичайно, надає певних переваг при обміні технологіями, але у країнах, що розвиваються, як стверджував Nedobity, є, як правило, різні суспільні бар'єри на шляху повному прийняттю інтернаціоналізмів, тому, на думку вченого, в цих країнах необхідно створити чітко визначену стратегію мовного планування та відповідну інфраструктуру для цього. Щодо власне планування корпусу мови, Nedobity писав, зокрема, що мотивація для створення нових термінів не повинна керуватися чисто комерційними міркуваннями, вона повинна слідувати певним правилам, які відповідають структурі даної мови, бо інакше це може викликати небезпеку створення вузькоспеціальних термінів у межах однієї фірми чи технології замість загальноприйнятої термінології [Nedobity 1989, с. 168-172].

Drozd та Roudný торкалися, зокрема, питань мовної культури як одного з аспектів термінологічного планування, а також питань мовного виховання, яке, на думку вчених, повинно закласти принципи оцінки термінів щодо підбору вже існуючих та карбування нових термінів. Вони вважали також, що в процесі термінологічного планування повинна панувати стабільність, що є однією з найважливіших якостей мови при оцінці її досконалості. Штучні втручання у професійній нормі мови, на думку науковців, повинні поважати стабільність термінологічної системи. З іншого боку, вони вважали, що кожна термінологічна система повинна бути відкритою, аби мати здібність відповідати новим потребам, особливо на семантичній ниві. Мовна норма, на їх погляд, повинна бути кодифікована. Кодифікація мовної норми повинна також підтримувати мовну стабільність. Під «кодифікацією термінології» Drozd та Roudný розуміли, наприклад, закріплення або визначення термінів у термінологічних словниках та стандартах. „Майже за законом заперечення заперечення, кожна нова кодифікація мовної норми заперечує попередню кодифікацію, і, в той же час, вона створює умови для самозаперечення“. Проте Drozd та Roudný вважали, що уніфікація та стабілізація термінології — це завдання, які ніколи не можна виконати до кінця. Щодо питань співвідношення національного та інтернаціонального, Drozd та Roudný послалися на спеціальний документ, розроблений Міжнародною Організацією Стандартів (ISO) — *International Unification of Concepts and Terms* (ISO/R 860-1968/E/), де, зокрема, говорилося, що для успішного обміну інформацією технічні терміни повинні мати одне й те ж саме значення в усіх мовах, де

ці терміни використовуються. Тому кожний національний термінологічний комітет, як стверджували Drozd та Roudný, повинен поважати міжнародні принципи номінації, розроблюючи власні, національні принципи номінації. Проте вони мають поважати також і структуру своєї мови. Кожний викарбуваний термін має бути, на думку вчених, прозорим [Drozd, Roudný 1980, с. 34-39].

5.5. Методичні рекомендації щодо термінологічного планування в Україні

Виходячи з позитивного досвіду термінотворення як у розвинених країнах, так і в країнах третього світу, а також позитивного досвіду радянської термінологічної школи та позитивного досвіду термінотворення в Україні, з одного боку, а з іншого — виходячи з міркувань провідних світових авторитетів у галузі термінологічного планування та спираючись на міжнародні документи, що торкаються питань термінологічного планування, можна викласти загальні засади термінологічного планування в Україні.

Насамперед, необхідно врахувати як позитивний, так і негативний досвід інших мов. При цьому слід брати до уваги як зовнішню форму нових термінів, так і їх мотивацію. Якщо, наприклад, відповідний термін у багатьох європейських мовах виглядає однаково — бажано, щоб інтернаціональний елемент зберігся також і в українській мові.

Щодо загальних засад термінотворення, можна сформулювати такі основні принципи відбору зовнішньої та внутрішньої форми нових термінів:

1. Терміни-кореневі слова слід передавати залежно від того, до якої лексики мови оригіналу вони належать — одвічної чи запозиченої. В першому випадку подібні терміни можна перекладати буквально, як, наприклад, англ. *mouse* — укр. *миша* (як комп'ютерний прилад), причому тут не слід лякатися полісемії, бо ця полісемія носитиме інтернаціональний характер, що зближуватиме її в такому разі до кальки, а калька, як відомо, також несе в собі інтернаціональний елемент. Якщо даний термін побудовано на основі запозичених елементів, і, тим більше, якщо цей термін не є вмотивованим в мові, з якої іде переклад, — то слід звернутися до його етимології. Передавати його в такому випадку слід в тому вигляді, в якому він з'явився в мові-продуценті (особливо це стосується елементів греко-латинського походження). І, звичайно, слід дивитися на те, як він виглядає в інших мовах.

2. Похідні терміни, утворені за допомогою афіксів з деривативним значенням передавати бажано також залежно від етимології (тобто, якщо даний термін складається з греко-латинських елементів — бажано їх зберегти). Перекладати такі терміни під кальку вдається не завжди, тому ско-

ріше їх слід перекладати описово.

3. Терміни, утворені за допомогою складання основ також можна перекладати під кальку, але це іноді призводить до виникнення занадто громіздких термінів-монстрів. В такому випадку більш вдалим способом будуть переклад словосполученням або збереження первинного вигляду (знову-таки, з урахуванням етимології).

4. Терміни-словосполучення однозначно треба перекладати під кальку.

5. Терміни-абревіатури також треба перекладати та створювати власні абревіатури. Лише у випадку, коли та чи інша абревіатура виглядатиме однаково в багатьох мовах, — в українській її також треба зберігати та передавати за допомогою зворотної транслітерації.

Крім того, до нових термінів, незалежно від їхньої будови, повинні ставитись такі ж самі вимоги, що й до будь-яких вже існуючих термінів, тобто слід дотримуватися принципу евфонії тощо.

Звичайно, вищеназвані принципи є лише приблизними і все залежить від конкретної ситуації, від конкретного терміну. Але головною метою розробки подібних принципів є, по-перше, запобігання виникнення невдалих термінів-монстрів, а по-друге, слід виробити певний баланс між власними та запозиченими елементами, щоб, з одного боку, українська термінологія не засмічувалась незасвоєними та малозасвоєними іншомовними запозиченнями, якщо в даній ситуації цілком можливо вживати власну лексику, а з іншого — щоб вона не ізолювалася штучно від світового співтовариства, в чому й полягає проблема співвідношення інтернаціонального та національного.

Тому тут не слід впадати в крайнощі. З одного боку, не можна захоплюватись пуризмом чесько-ісландського зразку. З іншого — механічним перенесенням іноземних елементів на вітчизняний ґрунт, як це було за часів Петра I. Тут необхідно встановити рівновагу.

Іноземні елементи треба переносити лише тоді, коли у мові-реципієнті неможливо передати коротко та чітко відповідний термін засобами рідної мови. В крайньому випадку, як компроміс можна запровадити дублетні варіанти для деяких термінів, коли б «чужий», іншомовний варіант міг би вживатись у науковій літературі, а «свій» — у науково-популярній.

Необхідно також враховувати й етимологію даного іноземного терміноелемента, щоб не передавати, наприклад, слова греко-латинського походження на англійський чи французький манер, спотворюючи їх таким чином, як це, зокрема, вийшло зі словом *distributor*, яке в нас виглядає як *дистриб'ютер* лише тому, що воно було запозичено саме через англійську мову. Це є лише простим запозиченням з англійської, яке не має нічого спільного з інтернаціоналізмами, до

того ж, порушується семантичний зв'язок з однокореневими словами, в даному випадку — зі словами «дистрибуція», «дистрибутивний» тощо. При таких розбіжностях ці слова багатьма носіями української мови через незнання етимології вже не сприймаються як однокореневі. Подібні розриви спостерігаються також у словах «лайнер» та «комбайн», які вже не сприймаються як однокореневі до слів, відповідно, «лінія», «лінійний», та «комбінація», «комбінувати».

Таким чином, якщо термін претендує бути інтернаціональним, — він повинен бути у своєму первісному вигляді, без будь-яких іншомовних фонетичних забарвлень, які при запозиченні автоматично стають переключеннями. Особливо це стосується греко-латинських елементів.

У термінотворчій роботі слід робити так, щоб будь-яке запозичення було інтернаціоналізмом, інакше це може призвести до появи «фальшивих друзів перекладача», що не є бажаним у термінології, бо це може призвести до різного роду плутанин та непорозумінь. Інтернаціональні терміни в різних мовах повинні бути однаковими як за зовнішнім виглядом, так і за значенням.

Спочатку необхідно сформулювати загальні принципи створення нових термінів та чергування запозичених (інтернаціональних) терміноелементів з національними (пуризмом).

З точки зору науково-технічного перекладу виникає питання: наскільки бажаними є терміни-інтернаціоналізми порівняно з власними термінами? Відповідь не може бути однозначною. При цьому не можна виставляти на перший план як почуття національної гідності, так і якоїсь економічної вигоди. Мовний механізм є спроможним до саморегуляції. Про це свідчить, наприклад, той факт, що в період становлення науки помітною стає тенденція до використання загальноприйнятої інтернаціональної термінології. Динаміка мовних процесів з часом приводить до витіснення чужих для рідної мови систем утворень та замінює їх хоч і довгими термінологічними сполученнями з ресурсів рідної мови, проте з «прозорішою» внутрішньою формою.

Обидва явища, як відомо, мають як свої плюси, так і мінуси. Насамперед, запозичення та інтернаціоналізми сприяють взаєморозумінню між народами, полегшують через наявність спільного лексичного, зокрема, термінологічного фонду роботу з науковою літературою, написаною іншими мовами. З іншого боку, безглузде зловживання запозиченнями засмічує мову «заумними» іншомовними словами, незрозумілими для більшості носіїв даної мови, що робить наукову літературу занадто важкою для сприйняття навіть для фахівців, а наукова лексика перетворюється у своєрідне арго, зрозуміле лише вузькому колу посвячених. І, навпаки, пуризм відіграє позитивну роль в тому аспекті, що він робить терміни більш зроз-

умілими, а головне — вмотивованими, з прозорою внутрішньою будовою, що значно полегшує сприйняття фахової літератури носіями тієї чи іншої мови. Іншою позитивною рисою пуризму є те, що він не дає засмічувати лексику рідної мови занадто великою кількістю малозрозумілих іншомовних слів. Проте зловживання пуризмом робить важкою для сприйняття як іноземну фахову літературу для носіїв відповідної мови, так і національну — для іноземців.

5.6. Принципи укладання багатомовних тлумачних словників економічних термінів та побудови української фахової термінології

Викладені вище статистичні дані знайшли своє практичне застосування при укладанні багатомовних тлумачних словників економічних термінів та побудові української галузевої фахової термінології. Відсоткове співвідношення інтернаціональних та національних елементів послужило орієнтиром при відборі в українській термінології синонімічних варіантів тих чи інших термінологічних одиниць.

Ці засади можуть лягти в основу термінологічного планування в Україні, особливо в умовах лексикографічного буму, коли з'явилася велика кількість термінологічних словників, які, на жаль, не відповідають єдиній концепції [Кияк 1994; Іваницький, Кияк 1995].

Представники нашої лексикографічної школи, укладають словники, шукаючи розумний компроміс між надмірною космополітизацією, характерної для російських однокомпонентних термінів, з одного боку, та надмірним пуризмом німецької мови.

Серед головних засад побудови українських однокомпонентних та багатокомпонентних термінів найважливіша полягає в необхідності позбутися «полону» російського посередництва, аби механічно не повторювати помилок, характерних для російських термінів. Це викликає необхідність урахування етимології іншомовних слів [Д'яков, Кияк 1995³], що дасть можливість уникнути побудови зовнішньої форми іншомовних терміноелементів через посередництво третіх мов, головним чином англійської чи російської. Відновлення слова в його первинній формі дозволить зберегти семантичний ряд однокореневих терміноелементів, уникаючи, таким чином, етимологічної паронімії, та не допустити спотворення греко-латинських коренів шляхом їх перелицювання на англійський чи французький лад. Виняток ми робили тільки для добре засвоєних термінів (*дистриб'ютер*, *ф'ючерсна угода* та деякі інші), які широко вживаються в галузі ринкової економіки.

Знання галузевими фахівцями етимології іншомовних терміноелементів дозволить краще зрозуміти їх мотивацію та уникнути, таким чином, їх неправильного вживання. Тому в обох словниках ми обов'язково

давали етимологію заголовних слів іншомовного походження.

Зараз власне українські принципи стандартизації ще остаточно не розроблені, тому ми вважаємо, що укладання подібних словників сприятиме цьому процесові. Подібні завдання ставлять, зокрема, два словника з нашої серії термінологічних словників — російсько-українсько-англійський словник економічних термінів та чотиримовний тлумачний словник термінів ринкової економіки, підготовлені за сприяння Державного комітету України з питань науки та технологій, а також Харківського лексикографічного товариства. Ці словники розраховані насамперед на фахівців — економістів, бухгалтерів, бізнесменів, але вони можуть також бути корисні викладачам та студентам економічних спеціальностей вузів.

Російсько-українсько-англійський навчальний словник економічних термінів [Дрозд, Дубичинський, Д'яков 1997] включає 2500 найуживаніших економічних термінів та термінологічних словосполучень. У першому варіанті словника була прийнята така структура словникової статті:

російський термін	український термін	англійський термін
Етимологія заголовного (ключового) слова		
Тлумачення терміна російською мовою	Тлумачення терміна українською мовою	

Проте така громіздка структура не влаштувала видавництво через численні технічні вади. По-перше, іншомовні еквіваленти термінологічних словосполучень не завжди вдавалося розмістити на одному рівні. По-друге, весь словник являв собою у комп'ютерному варіанті суцільну таблицю, що дуже уповільнювало роботу, спричиняючи зависання комп'ютера. А головне, ця структура була міцно прив'язана до формату А4, що не давало можливості зробити зручний для користування кишеньковий формат словника. Тому у видавництві Києво-Могилянської академії, де цей словник вийшов, нам запропонували традиційну структуру словника (в один стовпчик, але у дві колонки), за схемою: російський термін — його український еквівалент — його англійський еквівалент — його етимологія — термінологічні словосполучення з перекладом на українську та англійську мови — тлумачення російською мовою — тлумачення українською мовою. На таку структуру ми погодилися.

Українсько-російсько-англійсько-німецький тлумачний словник термінів ринкової економіки має обсяг понад 2000 термінів з різних галузей ринкової економіки. Спочатку структура словника виглядала за аналогією зі словником з інформатики [Іваницький, Кияк 1995]:

Український термін та його етимологія	Дефініція	Іншомовні еквіваленти
---------------------------------------	-----------	-----------------------

Зараз з названих вище причин ми, можливо, переробимо і цей слов-

ник, зробивши все одним стовпчиком за такою схемою: український термін — його етимологія — його тлумачення — його іншомовні еквіваленти.

Українські терміни в обох словниках розташовані як за алфавітним, так і за гніздовим принципом, що полегшить та прискорить пошук потрібного слова, бо гніздовий принцип часто буває дуже суб'єктивним, бо при цьому кожне слово може виявитись ключовим. Кожен термін має свій порядковий номер, що дає змогу пропонувати алфавітні покажчики відповідних російських, англійських та німецьких термінів, а також українських термінів за чисто алфавітним принципом. Тим самим, ці словники можна використовувати як тлумачні та перекладні на будь-яку з запропонованих мов, а також як економічні розмовники.

За основу відбору та формування українських термінів ми брали фактор поширеності терміна в інших мовах та показник його вмотивованості [Іваницький, Кияк 1995].

У галузі правопису ми також намагалися відновити історичну справедливість та повернути літеру **г** на її законне місце, вживаючи її послідовно на місці літери **g** у європейських мовах, включаючи слова грецького походження. З іншого боку, ми не копіювали російське **х** на місці європейського **h**, тому ми пропонували писати й вимовляти *гедж*, *голдінг*, *гайринг*, але *ноу-хау*, оскільки останній термін є добре засвоєним.

Користуючись можливістю врахування досвіду інших національних термінологій, аби уникнути їх похибок, ми сформували свої принципи побудови українських терміносистем, спираючись, по-перше, на досвід провідних мов світу, по-друге, на позитивні сторони радянської термінологічної школи, по-третє, на досвід українського термінотворення в Україні та за її межами [Кияк 1994].

5.7. До питання про відтворення українських слів латинкою

Поруч з питанням про зовнішню форму нових термінів не менш важливим питанням термінологічного планування в Україні є проблема відтворення українських слів, зокрема власних назв, латинською абеткою.

Згідно з міжнародними вимогами латинське написання всіх власних назв повинно на сто відсотків збігатися з оригінальним написанням у мові-продуценті, тобто з написанням у тій мові, звідки ця власна назва пішла. Якщо для мови-продуцента використовується власна система письма, відмінна від латинки, то в такому випадку повинні існувати чіткі та однозначні правила передачі оригінального написання засобами латинки, де кожній літері національного алфавіту відповідає свій латинський еквівалент. В обох випадках латинське написання власних назв повинно виглядати однаково в усіх принаймні європейських мовах.

Радянський Союз залишався чи не єдиною країною в світі, на яку ця

традиція не поширювалась, і де панувала цілком протилежна традиція — передавати засобами іншої мови не написання, а вимову та пристосовувати власні назви до кожної конкретної мови. Але це суперечить міжнародним вимогам зберігати єдине латинське написання незалежно від мови.

Тому представники нашої термінологічної школи розробили чітку концепцію побудови української латинки (див. [Д'яков, Кияк 1995²]). За основу української транслітерації ми взяли: а) алфавіти споріднених слов'янських мов — польської, чеської, словацької, хорватської, словенської; б) систему латинської транслітерації російських слів, розроблену АН СРСР [Щерба 1940; Реформатский 1960]; в) міжнародні системи транслітерації кирилиці засобами латинки [ISO/R 9 — 1968; ISO 9: 1995].

Головними засадами розробленої нами системи були принципи, сформульовані О.О.Реформатським: 1. Інтернаціональний характер; 2. Однозначність; 3. Оборотність, тобто можливість переводити назад в оригінальний напис; 4. Регульованість елементарними правилами, для засвоєння яких не вимагається знання мов, правил національних орфографій [Реформатский 1960; с. 97].

Незалежно від нас Термінологічна комісія з природничих наук (ТКПН) Київського університету ім. Тараса Шевченка на тих же засадах розробила власну однозначну та інтернаціональну систему української латинки [Білодід, Корнілов, Нерознак, Вакуленко, Вакуленко 1996; Вакуленко 1995¹⁻²] (див. Додаток 3).

Основні відмінності системи ТКПН від нашої системи лежать у таких аспектах:

1. Система ТКПН уникає вживання додаткових літер з діакритичними знаками типу *š, č, ž*, тому шиплячі літери передаються там, відповідно, як *sh, ch, zh*. Через це літера *h* позбавлена будь-якої самостійної функції, тому літера *z* передається там як *gh*, а літера *x* — як *kh*.
2. Апостроф за системою ТКПН вживається на місці апострофа у кирилиці, а для пом'якшення там вживається літера *j*.
3. Для згаданої вище системи створено комп'ютерну програму, яка забезпечує однозначну автоматичну конверсію українського тексту, записаного кирилицею, на латинку, і, навпаки, з латинки на кирилицю.

На наш погляд, перевагою системи ТКПН порівняно з нашою розробкою є, по-перше, збереження апострофа у функції роздільного знаку (на місці російського твердого знаку), по-друге, вживання літери *j* у функції пом'якшувача, що дасть можливість збереження одноваріантної передачі латинкою йотованих літер незалежно від позиції (*я* — *ja*; *є* — *je*; *ю* — *ju*), що точніше відповідає принципіві «кожній літері українського алфаві-

ту відповідає свій латинський символ», на відміну від нашої системи, де літера *y* на початку слів та після голосних передавалася як *ja*, а після голосних — як *'a*. Тому ми в багатьох моментах погоджуємося з ТКПН і вважаємо, що на початковому етапі їх система цілком може бути запроваджена як універсальна система відтворення українських слів латинкою.

Але, на наш погляд, вживання діакритичних знаків у транслітерації є цілком припустимим. До того ж, так само можливо запроваджувати додаткові літери в комп'ютерну програму автоматичної транслітерації. Справа в тому, що система ТКПН створювалася під MS DOS, де додаткові латинські літери не передбачені. Зараз на комп'ютерах запроваджуються більш досконалі системи Windows, Macintosh та деякі інші, де є вибір шрифтів, у тому числі західнолатинських, східнолатинських та кирилических, а символи мають однакові ASCII-коди. Тому в комп'ютерній програмі повинно бути передбачено автоматичне переформатування тексту з кирилиці на центральноєвропейську латинку і навпаки. Головне, щоб усі символи транслітерації були в межах одного шрифту (тобто щоб різні символи не були розкидані по різних шрифтах), причому кожному символу повинен відповідати свій стандартний ASCII-код.

До того ж, система ТКПН є не дуже зручною, наприклад, у бібліографії. Тому ми вважаємо за необхідне модернізувати цю систему, замінивши в ній диграфи *sh*, *ch*, *zh*, відповідно, літерами *š*, *č*, *ž*. Через це літера *h* може мати самостійне значення й відповідати літері *z*. Тоді сполучення *kh* вже не сприйматиметься як диграф, тому ми замінили це сполучення літерою *x*. Це не суперечить традиції укладання латинізованих алфавітів через те, що в багатьох алфавітах (іспанський, португальський, албанський, в'єтнамський) літера *x* читається інакше, ніж у латинському, до того ж ця літера відповідає літері *x* у так званій славистичній українській транслітерації, яка застосовується в багатьох країнах з науковою метою [Горняткевич 1995, с. 57-58].

ЛІТЕРАТУРА

1. Азимов П.А., Дешериев Ю.Д. Советский опыт развития национальных культур на базе родных языков. — М., 1972. — 28 с.
2. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. — Харьков: Издательство Харьковского университета, 1972. — 216 с.
3. Акуленко В.В. Интернациональные элементы в лексике языков // Национальное и интернациональное в литературе, фольклоре и языке. — Кишинев: Штиинца, 1971. — с.251 — 264.

4. Акуленко В.В. О „ложных друзьях переводчика“ // Англо-русский и русско-английский словарь «ложных друзей переводчика» / Под общ. рук-вом доц. В. В. Акуленко. — М.: Сов. Энциклопедия, 1969. — 384 с.
5. Базиев А.Т., Исаев М.И. Язык и нация. — М.: Наука, 1973. — 248 с.
6. Баскаков А.Н. Социолингвистические проблемы терминологии на языках народов СССР // Социолингвистические исследования терминологии языков народов СССР. — Москва, 1988. — С. 6-12.
7. Белинский В.Г. Соч., т. VI., изд. Венгера, 1903, — с.545.
8. Белодед И.К. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. — Харьков: Вища школа, 1980. — 208 с.
9. Білодід О., Корнілов М., Нерознак С., Вакуленко М., Вакуленко О. Комп'ютерна програма «Українська латиниця» // Проблеми української науково-технічної термінології. Тези доповідей 4-ї Міжнародної наукової конференції. — Львів: Вид-во Держ. ун-ту «Львівська політехніка», 1996. — С. 75.
10. Блюм, Ш., Рабин Х. Современный иврит. — М.: МЦ АПН, 1990. — 352 с.
11. Бок Р., Гарниш Г., Лангнер Г., Штарке Г. К вопросу о современном немецком языке в ГДР и ФРГ // Актуальные проблемы языкознания ГДР. — М.: Прогресс, 1979. — С. 267-281.
12. Большой англо-русский словарь: в 2-х т. /Авт. Н.Н.Амосова, Ю.Д.Апресян, И.Р.Гальперин и др. Под общ. рук. И.Р.Гальперина и Э.М.Медниковой. — 4-е изд., испр., с Дополнением — М.: Рус.яз., 1988.
13. Боярова Л.Г. З досвіду лексикографічної роботи в Україні у 20-х роках // Вестник Харьковского политехнического ун-та. — № 19, 1994. — Выпуск I. — с.203-208.
14. Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. — М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. — 280 с.
15. Будагов Р.А. Филология и наука. — М.: Издательство Московского университета, 1980. — 304 с.
16. Будагов Р.А. Человек и его язык. — М.: Изд. Моск. ун-та, 1974. — 262 с.
17. Буренина Л.М. К вопросу о формировании литовско-русского терминологического двуязычия // Социолингвистические исследования терминологии языков народов СССР. — Москва, 1988. — С. 86-94.
18. Вакуленко М.О. Як записувати українські власні назви латинкою // Вісник геодезії та картографії, 1995. — № 1 (3). — С. 68-72.
19. Вакуленко О.М. Українська латинка: Відтворення без спотворення // Відтворення українських власних назв (антропонімів і топонімів) іноземними мовами. Міжнародна наукова конференція, Київ 7-8 грудня 1993 р. Доповіді та повідомлення. — К., 1995. — С. 48-52.

20. Вартаньян Э. А. Путешествие в слово. — М.: Просвещение, 1987. — 208 с.
21. Виробничий термінологічний бюлетень. — К.: В-во ВУАН, 1935. — 80 с.
22. Волкова И.Н. Стандартизация научно-технической терминологии. — М.: Изд-во стандартов, 1984. — 200 с.
23. Володина М.Н. Интернациональное и национальное в процессе терминологической номинации. — М.: Изд-во МГУ, 1993. — 112 с.
24. Гиляревский Р.С., Гривнин В.С. Определитель языков мира по письменностям. — М.: Наука, 1965. — 375 с.
25. Дешериев Ю.Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. — М.: Наука, 1966. — 404 с.
26. Дешериев Ю.Д., Протченко И.Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. — М.: Просвещение, 1968. — 312 с.
27. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. — М.: Наука, 1977. — 382 с.
28. Дешериев Ю.Д., Туманян Э.Г. Взаимоотношение развития национальных языков и национальных культур. — М.: Наука, 1980. — 320 с.
29. Дирингер Д. Алфавит. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. — 656 с.
30. Дрезен Э.К. Интернационализация научно-технической терминологии. История, современное положение и перспективы. — Москва — Ленинград: Стандартгиз, 1936. — 100 с.
31. Дрезен Э.К. Стандартизация научно-технического языка при капитализме и социализме // Вюстер Е. Международная стандартизация языка в технике /Перевод с нем. и обработка О.И.Богомоловой под ред. Э.К.Дрезена и др. — Л. — М.: Стандартгиз, 1935. — С. 3-17.
32. Дрінов Д., Сабалдир П. Проти націоналізму в математичній термінології // Математичний термінологічний бюлетень. — К.: В-во ВУАН, 1934. — 80 с.
33. Дрозд О.М., Дубичинський В.В., Д'яков А.С. та ін. Словник-посібник економічних термінів: Рос. — укр. — англ. / За ред. Т.Р.Кияка. — К.: КМ Academia, 1997. — 264 с.
34. Дрозд О.М. Нормативна фахова термінологія та діяльність міжнародних інформаційних центрів термінологічної стандартизації // 3-я Міжнародна наукова конференція „Проблеми української науково-технічної термінології“. Тези доповідей. — Львів, 1994. — с. 191-192.
35. Дубичинский В.В., Данилевич С.Б. Терминологическая лексика русского языка по теме «Физические величины» в курсе элементарной физики. Методические рекомендации. — Харьков: ХПИ, 1992. — 68 с.
36. Дубичинский В.В. Интернациональные омонимы, паронимы, антонимы и синонимы в русском языке. Методические рекомендации. — Харьков: ХПИ, 1991. — 34 с.
37. Дубичинский В.В. Лексические параллели. — Харьков, 1993. — 165 с.

38. Дубичинский В.В. «Ложные друзья» переводчика русского, английского, французского и испанского языков. Методические рекомендации. — Харьков: ХПИ, 1990. — 38 с.
39. Дубичинский В.В. Методические рекомендации для преподавателей русского языка как иностранного по обучению интернациональной лексике. — Харьков: ХПИ, 1990. — 38 с.
40. Дубичинский В.В. Теоретическое и лексикографическое описание лексических параллелей. Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. — Краснодар, 1995. — 36 с.
41. Дымшиц З.М. Грамматика языка хинди. — т.1. — М.: Наука, 1986. — 378 с.
42. Журавлев В.К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции. — М.: Наука, 1982. — 328 с.
43. Зиндер Л.Р. Очерк общей теории письма. — Л.: Наука, 1987. — 112 с.
44. Исаев М.И. Две тенденции в национальном развитии и проблема языка // Национальное и интернациональное в литературе, фольклоре и языке — Кишинев: Штиинца, 1971. — с. 242 - 250.
45. Исаев М.И. О языках народов СССР.—М.: Наука, 1978.—224 с.
46. Исаев М.И. Сто тридцать равноправных. — М.: Наука, 1970. — 192 с.
47. Исаев М.И. Языковое строительство в СССР. — М.: Наука, 1979. — 352 с.
48. Истрин В.А. 1100 лет славянской азбуки. — М.: Наука, 1988. — 192 с.
49. Іваницький Р.В., Кияк Т.Р. П'ятимовний тлумачний словник з інформатики. — К., 1995. — 372 с.
50. Іваницький Р.В. Лексикографічні аспекти нормалізації термінів (на матеріалі німецьких, англійських, українських та російських термінологічних одиниць). Автореферат дисертації... кандидата філологічних наук. — Львів, 1995. — 20 с.
51. Калимова Г.А. Функционирование национальной терминологии в сфере народного образования в Абхазской АССР // Социолингвистические исследования терминологии языков народов СССР. — Москва, 1988. — С. 75-81.
52. Калинович М., Дрінов Д. Ліквідувати націоналістичне шкідництво в радянській фізичній термінології // Фізичний термінологічний бюлетень. — К.: Вид-во УАН, 1934. — 82 с.
53. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. — Москва: Наука, 1977. — 168 с.
54. Квитко И.С. Термин в научном документе. — Львов: вища школа, 1976. — 128 с.
55. Кисільов В.Ф. Медичний російсько-український словник. — Одеса, 1927. — 142 с.

56. Кияк Т.Р. Мотивированность как возможный критерий отбора и упорядочения терминов-интернационализмов // Научно-техническая информация. Серия I, 1985, № 10. — с.15-19.
57. Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц (количественные и качественные характеристики). — Львов: Вища школа, 1988. — 162 с.
58. Кияк Т.Р. Науково-технічний переклад (теоретичні та практичні аспекти). // Іноземна філологія, 1992. — вип. 104. — с. 141 — 150.
59. Кияк Т.Р. Проблеми української термінографії. Старі уроки в нових умовах // Вестник Харьковского политехнического ун-та. — № 19, 1994. — Выпуск I. — с. 191-198.
60. Колесник Н.Г. К проблеме унификации литературоведческой терминологии в младодписьменных языках народов СССР // Социолингвистические исследования терминологии языков народов СССР. — Москва, 1988. — С. 59-64.
61. Колца Е.К., Тукан Б.П. Проблема обогащения словарного состава младодписьменного языка народности за счет иноязычных заимствований (на материале гагаузского языка)// Национальное и интернациональное в литературе, фольклоре и языке. — Кишинев: Штиинца, 1971. — С. 318-322.
62. Короткий російсько-український технічний словничок фінансових термінів (для вжитку) співробітників Губфінвідділу. — К.: Термінологічне бюро при Київському Губфінвідділі, 1924. — 16 с.
63. Крючкова Т.Б. О некоторых принципах составления словарей общественно-политической терминологии // Социолингвистические исследования терминологии языков народов СССР. — Москва, 1988. — С. 34-42.
64. Крючкова Т.Б. О представлении общественно-политической лексики и терминологии в толковых словарях // Социолингвистические исследования терминологии языков народов СССР. — Москва, 1988. — С. 42-49.
65. Леонтьев А.А. Путешествие по карте языков мира. М.: Просвещение, 1990. — 144 с.
66. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. — М.: Наука, 1982. — 152 с.
67. Лотте Д.С. Краткие формы научно-технических терминов. — М.: Наука, 1971. — 84 с.
68. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. — М.: Издательство Академии Наук СССР, 1961. — 160 с.
69. Маслов Ю. С. Введение в языкознание. — М.: Высшая школа, 1987. — 272 с.

70. Михальченко В.Ю. Типологические особенности литовского и русского языков // Развитие национально-русского двуязычия /под ред. Ю.Д.Дешериева. — М.: Наука, 1976. — С. 128-156.
71. Михальченко В.Ю. Типология языкового взаимодействия в процессе создания терминологических систем в балтийских языках // Социолингвистические исследования терминологии языков народов СССР. — Москва, 1988. — С. 18-26.
72. Михневич А.Е. Потребности материальные, духовные и... языковые // Общество — язык — политика / А.А.Лукашанец, А.Е.Михневич, В.К.-Щербин. — Минск: Вышэйшая школа, 1988. — С. 32–60.
73. Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР. — М.: Наука, 1965. — 88 с.
74. Мусаев К.М., Баскаков Н.А., Кумахов М.А., Хабичев М.А., Еремушкин Г.И. Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. — М.: Наука, 1982. — 228 с.
75. Нікітіна Ф.О. Засоби структуризації інтернаціональних терміно-елементів в українській науковій термінології // Мовознавство. — № 4-5, 1996. — С. 47-49.
76. Ожегов С.И. Словарь русского языка. — М., 1973
77. Письменность и революция. Сборник I (К VI пленуму ВЦК НА)/ Под редакцией: Д.Коркмасова (ответств. редактор), К.Алавердова, С.Диманштейна, А.Нухрат. — М. — Л.: Издание ВЦК НА, 1933. — 236 с.
78. Подольский Б. Практическая грамматика языка иврит. — Тель-Авив: Тарбут, 1985. — 140 с.
79. Прядохин М.Г. Пособие по изучению нового китайского фонетического алфавита. — М.: Издательство восточной литературы, 1960. — 22 с.
80. Реформатский А.А. Введение в языковедение. — М.: Просвещение, 1967. — 542 с.
81. Реформатский А.А. Транслитерация русских текстов латинскими буквами // Вопросы языкознания, 1960.— №5. — с.96-103.
82. Риндик С. Термінологічний словник “Міцність матеріалів” / Риндик С. Міцність матеріалів. — Прага: Укр. Громадянський Видавничий Фонд, 1924 — 338 с.
83. Російсько-український словник банкового діловодства /За ред. В. І. Орловського, І. М. Шелудька — К.: Київська філія Промбанку, 1925 — 61 с.
84. Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. — М.: Изд-во восточной литературы, 1960. — 140 с.
85. Рудайтене В.Ю. Социолингвистический аспект литовской терминографии // Социолингвистические исследования терминологии языков народов СССР. — Москва, 1988. — С. 81-86
86. Русские писатели о языке. Хрестоматия. — Л., 1954. — 460 с.

87. Сवादост Э. П. Как возникнет всеобщий язык? — М.: Наука, 1968. — 288 с.
88. Сердюченко Г.П. Китайская письменность и её реформа. — М.: Издательство восточной литературы, 1959. — 56 с.
89. Симоненко Л.О. До питання розвитку української термінологічної лексикографії // Вестник Харьковського политехнічного ун-та. — № 19, 1994. — Выпуск I. — с. 198-203.
90. Скороходько Э.Ф. Вопросы перевода английской научно-технической литературы. — К., Изд-во Киевского университета, 1963. — 92 с.
91. Скороходько Э.Ф. Опыт построения лексики информационного языка на основе ступенчатого кодирования значений терминов // Доклады на конференции по обработке информации, машинному переводу и автоматическому чтению текста. Вып. 8. — М., 1961. — 16 с.
92. Смирнов И.П. Методические рекомендации для переводчиков и редакторов научно-технической литературы ВЦП. — М, 1988. — 84 с.
93. Суперанская А.В. Теоретические основы практической транскрипции. — М.: Наука, 1978. — 284 с.
94. Топономастика и транскрипция (под ред. С. Г. Бархударова, Э. М. Мурзаева, А. А. Реформатского, Л. Г. Калякузной (?)). — М.: Наука, 1964. —
95. Трескова С.И. Терминология в сфере массовой коммуникации // Социолингвистические исследования терминологии языков народов СССР. — Москва, 1988. — С. 49-59.
96. Туманян Э.Г. Терминология и литературные языки народов СССР // Социолингвистические исследования терминологии языков народов СССР. — Москва, 1988. — С. 12-18.
97. Успенский Л.В. По закону буквы. — М.: Молодая гвардия, 1979. — 240 с.
98. Фаворський В. В. Словник фізичної термінології. — К.: УРЕ, 1932. — 240 с.
99. Хвиля А. Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті. — Харків: Радянська школа, 1933. — 30 с.
100. Чайковський М. Систематичний Словник Української Математичної Термінології. — Берлін: В-во Укр. Молоді, 1924. — 116 с.
101. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка /Под ред. С.Г.Бархударова. — М.: Просвещение, 1971. — 542 с.
102. Швейцер А.Д. Современная социолингвистика. — М.: Наука, 1976. — 176 с.
103. Шелудько Ів. Словник технічної термінології. Електротехніка. — К.: Держ. в-во України, 1928. — 248 с.

104. Штепа П. Словник чужослів. Знадібки. — Торонто: Іван Гладун і Сини, 1977. — 452 с.
105. Щерба Л.В. Транслитерация латинскими буквами русских фамилий и географических названий. — М.: ИАН ОЛЯ, 1940. — №3. — с.119.
106. Язык и письменность народов СССР. Стенографический отчет I Всесоюзного пленума Научного Совета ВЦК НА 15-19 февраля 1933 г. /Под редакцией К.Алавердова, С.Диманштейна, Д.Коркмасова, А.Нухрат. — Москва: Издание ВЦК НА при Президиуме Совета Национальностей Союза СССР, 1933. — 286с.
107. Языки народов СССР: в 5-ти т. / Гл. ред. Виноградов В.В. — М.: Наука, 1966-1968. — т. 1-5.
108. Afendras E.A. Diffusion Processes in Language: Prediction and Planning. — Québec: Center for Technical and Cultural Interchange between East and West; University of Hawaii and Centre international de recherches sur le bilinguisme, Université Laval, Québec, 1970. — 26 p.
109. Akhmanova O.S. terminology and Terminologies // Terminologie und benachbarte Gebiete. — Wien — Köln — Graz: Herman Böhlau, 1985. — S. 86-91.
110. Anjuškin J. The System of Unified Terms and Notions in the Status of the Standards of National Terms // International Conference on Terminology Science and Terminology Planning. In Commemoration of E.Drezen (1892-1992) (Rīga, 17-19 August 1992). — Vienna: TermNet, 1994. — P. 146-200.
111. Aukšoriūtė A., Medišauskienė R., Gaivenis K., Keinys S. The Terminology Work of S.Šalkauskis // International Conference on Terminology Science and Terminology Planning. In Commemoration of E.Drezen (1892-1992) (Rīga, 17-19 August 1992). — Vienna: TermNet, 1994. — P. 49-54.
112. Bauer L. A Model for International Co-operation in the Field of Energy: Standardization for the Benefit of Science and Practice // Terminologie und benachbarte Gebiete. — Wien — Köln — Graz: Herman Böhlau, 1985. — S. 128-136.
113. Baxmann E. — M. Standardization of Terminological Principles — Developments and Trends at DIN Deutsches Institut für Normung // Terminologie und benachbarte Gebiete. — Wien — Köln — Graz: Herman Böhlau, 1985. — S. 272-276.
114. Beaugrande R.de. International Terminology: Prospects for a New Agenda // International Conference on Terminology Science and Terminology Planning. In Commemoration of E.Drezen (1892-1992) (Rīga, 17-19 August 1992). — Vienna: TermNet, 1994. — P. 6-23.
115. Beaugrande R.de, Hu M. Interference at the Discourse Level: Definitions and Topicality in English and Chinese // Interferenz in der Translation /hsg.

- von Heide Schmidt. — Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1989. — S. 45-55.
116. Behaghel O. Die deutsche Sprache. — Wien: F.Tempsky — Leipzig: G.Freytag G.M.B.H., 1911. — 382 S.
117. Bessé B. de. Terminology Committees in France: Balance and Perspectives // *International Journal of Sociology of Language*. Vol. 23. Standardization of Nomenclature. — The Hague — Paris — New York: Mouton Publishers, 1980. — p. 43-49.
118. Bilinsky Y. Expanding the Use of Russian or Russification? — University of Delaware: Dept. of Political Science, 1980. — 28 p.
119. Braun P. Internationalisms: identical vocabularies in European languages // *Language Adaptation* (edited by Florian Columas). — Cambridge: Cambridge University Press, 1989. — P. 158-167.
120. British Standard for Transliteration of Cyrillic and Greek Characters. — London: British Standards Institution, 1958. — 24 p.
121. Budin G. Language Planning and Terminology Planning — Theories and Practical Strategies // *International Conference on Terminology Science and Terminology Planning. In Commemoration of E.Drezen (1892-1992) (Rīga, 17-19 August 1992)*. — Vienna: TermNet, 1994. — P. 85-93.
122. Budin G. New Challenges in Specialized Translation and Technical Communication. An Interdisciplinary Outlook // Snell-Hornby M., Pöchhacker F., Kaindl K. (eds). *Translation Studies: An Interdiscipline*. — Amsterdam — Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1994. — P. 247-254.
123. Bühler H. Terminologielehre und Sprachinhaltsforschung // *Terminologie und benachbarte Gebiete*. — Wien — Köln — Graz: Herman Böhlau, 1985. — S. 63-77.
124. Carmel Heah Lee Hsia. The Influence of English on the Lexical Expansion of Bahasa Malaysia. — Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1989. — 386 p.
125. Chellappan R. Coining Technical Terms. — Madras, 1985. — 140 p.
126. CIOMS. Medical Terminology and Lexicography. Proceedings of an International Group of Experts Converted by the Council for International Organizations of Medical Sciences Established under the Auspices of UNESCO and WHO. — Basel — New York: S. Karger, 1966. — 56 p.
127. Citkina F. Terminology and Terminology Science in Ukraine // *Terminology Science & Research. Journal of the International Institute for Terminology Research (ITTF)*. — Vol. 2, 1991. — No. 2. — P. 38-45.
128. Columas F. Democracy and the Crisis of Normative Linguistics // *Language Adaptation* (edited by Florian Columas). — Cambridge: Cambridge University Press, 1989. — P. 177-194.

129. Columas F. *Language Adaptation // Language Adaptation* (edited by Florian Columas). — Cambridge: Cambridge University Press, 1989. — P. 1-25.
130. Drozd L., Roudný M. *Language Planning and Standardization of Terminology in Czecho-Slovakia // International Journal of Sociology of Language*. Vol. 23. *Standardization of Nomenclature*. — The Hague — Paris — New York: Mouton Publishers, 1980. — P. 29-42.
131. Dunn C.J., Yanada S. *Japanese*. — London: The English Universities Press Ltd., 1965.- 312 p.
132. Duquet-Picard D. *What Happens to Terms that Have Failed Standardization? They Live on and Proliferate in Dictionaries* Internate C.G., Heymann F.J. (editors). *Standardization of Technical Terminology: Principles and Practices*. — Philadelphia, 1983. — P. 94-103.
133. Dzhincharadze A.K. *Problems of Scientific and Technical Terminology Harmonization // International Conference on Terminology Science and Terminology Planning. In Commemoration of E.Drezen (1892-1992) (Rīga, 17-19 August 1992)*. — Vienna: TermNet, 1994. — P. 94-96.
134. Ehlich K. *Greek and Latin as a Permanent Source of Scientific Terminology: the German Case // Language Adaptation* (edited by Florian Columas). — Cambridge: Cambridge University Press, 1989. — p. 135-137.
135. Erelt T., Saari H. *Estonian LSP Planning and Maintenance // Terminology Science & Research. Journal of the International Institute for Terminology Research (ITTF)*. — Vol. 2, 1991. — No. 2. — P. 6-19.
136. EUSKALTERM/UZEI. *Research, Standardization and Modernization of the Basque Language // Terminology Science & Research. Journal of the International Institute for Terminology Research (ITTF)*. — Vol. 2, 1991. — No. 2. — P. 107-114.
137. Felber H. *East-West Co-operation in International Terminology Work in the 1930s: Drezen and Wüster // International Conference on Terminology Science and Terminology Planning. In Commemoration of E.Drezen (1892-1992) (Rīga, 17-19 August 1992)*. — Vienna: TermNet, 1994. — P. 40-48.
138. Felber H. *International Standardization of Terminology // International Journal of Sociology of Language*. Vol. 23. *Standardization of Nomenclature*. — The Hague — Paris — New York: Mouton Publishers, 1980. — p. 67-80.
139. Felber H. *Terminology Manual*. — Paris: Unesco; Infoterm, 1984. — XXI + 426 p.
140. Felber H. *Terminology Planning in Countries Lacking Developed Terminologies*. — Wien: Infoterm, 1984. — 8 p. (Infoterm 13-84).
141. Felber H. *Trends in Terminology*. — Wien: Infoterm, 1984. — 17 p. (Term Net 5-84).

142. Fierman W. Language Planning and National Development. The Uzbek Experience. — Berlin — New York: Mouton de Gruyter, 1991. — 360 p.
143. Fishman J. Language Modernization and Planning in Comparison with Other Types of National Modernization and Planning // Advances in Language Planning (edited by J.Fishman). — Paris — The Hague: Mouton, 1974. — P. 79-102.
144. Fishman J. Language Planning and Language Planning Research: The State of the Art // Advances in Language Planning (edited by J.Fishman). — Paris — The Hague: Mouton, 1974. — P. 15-34
145. Fishman J. Progress in Language Planning: A Few Concluding Sentiments // J.Cobarrubias, J.Fishman (editors). Progress in Language Planning. International Perspectives. — Berlin — New York — Amsterdam: Mouton Publishers, 1983. — P. 379-381.
146. French E.J. Terminological Activities in ISO and Their Wider Significance // Terminologie und benachbarte Gebiete. — Wien — Köln — Graz: Herman Böhlau, 1985. — S. 247-258.
147. Friedrich J. Geschichte der Schrift.— Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1966. — 464 S.
148. Gaivenis K. Terminology in Lithuania // Terminology Science & Research. Journal of the International Institute for Terminology Research (ITTF). — Vol. 2, 1991. — No. 2. — P.20-27.
149. Gajda S. Wprowadzenie do teorii terminu. — Opole: WSP, 1990. — 146 s.
150. Galinski Ch. Preface // Terminology Science & Research. Journal of the International Institute for Terminology Research (ITTF). — Vol. 2, 1991. — No. 2. — P. 1-5.
151. Galinski Ch., Budin G. New Trends in Translation-Oriented Terminology Management // Wright S.E., Wright L. (eds). Scientific and Technical Translation. — Amsterdam — Philadelphia: John Benjamins Publishing Co., 1993. — P. 209-215.
152. Galinski Ch., Nedobity W. International Terminology Standardization in ISO. — Wien: Infoterm, 1989. — 7+2 p. (Infoterm 1-89 rev. (5) en.).
153. Gasthuber H. Grundsätze, Ergebnisse und Tendenzen der Terminologienormung in Österreich // Terminologie und benachbarte Gebiete. — Wien — Köln — Graz: Herman Böhlau, 1985. — S. 259-267.
154. Grinev S.V. Terminology Research in the Former USSR // International Conference on Terminology Science and Terminology Planning. In Commemoration of E.Drezen (1892-1992) (Rīga, 17-19 August 1992). — Vienna: TermNet, 1994. — P. 62-84.
155. Hagspiel-Moschitz B. Die sowjetische Schule der Terminologie (1931-1991). Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie. — Wien, 1993. — 346 S.

156. Haugen E. Blessings of Babel. Bilingualism and Language Planning. — Berlin — New York — Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1987. — 178 p.
157. Hoffmann L. Kommunikationsmittel Fachsprache. — Berlin: Akademie-Verlag, 1987. — 308 S.
158. Hroch M. Language and National Identity // Nationalism and Empire: the Habsburg Empire and the Soviet Union / edited by Richard L. Rudolph and David F. Good. — St. Martin's press in association with the Center for Austrian Studies, University of Minnesota, 1992. — p.65-75.
159. ISO 9: 1995. Information and documentation — Transliteration of Cyrillic characters into Latin characters — Slavic and non-Slavic languages. — Genève: ISO, 1995. — 13 p.
160. ISO/R 9 — 1968. International System for the Transliteration of Slavic Cyrillic Characters. — Genève: ISO, 1968. — 9 p.
161. Jadacki J.J. Słowa-upiory: o potrzebie deideologizacji wydawnictw słownikowych // Вестник Харьковского политехнического ун-та. — № 19, 1994. — Выпуск I. — с. 128-136.
162. Jones R.A. The Soviet Concept of 'Limited Sovereignty from Lenin to Gorbachev. The Brezhnev Doctrine — London: The Macmillian Press LTD, 1990. — 338 p.
163. Karaliūnaitė J. Lietuvių kalbos vadovėlis. — Vilnius: Mokslas, 1990. — 272 c.
164. Klaudy K. Косвенная (посредственная) интерференция при переводе с иностранного языка на родной язык // Interferenz in der Translation /hsg. von Heide Schmidt. — Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1989. — S. 81-87.
165. Klemperer V. LTI: Notitzbuch eines Philologen. — Leipzig, 1975. — 128 S.
166. Kloss H. Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen seit 1800. — Düsseldorf: Pädagogik Verlag Schann, 1978. — 464 S.
167. Komissarov V.N. Проблема интерференции в теории перевода // Interferenz in der Translation /hsg. von Heide Schmidt. — Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1989. — S. 103-108.
168. Leičik V.M. Modern Trends in the Internationalization of Terms // International Conference on Terminology Science and Terminology Planning. In Commemoration of E.Drezen (1892-1992) (Rīga, 17-19 August 1992). — Vienna: TermNet, 1994. — P. 97-107.
169. Lepsius C.R. Standard Alphabet. — London: Williams Norgate, 1863. — 324 p.
170. Lewis G. Implementation of Language Planning in the Soviet Union // J.Cobarrubias, J.Fishman (editors). Progress in Language Planning. International Perspectives. — Berlin — New York — Amsterdam: Mouton Publishers, 1983. — P. 309-326.

171. Mackey W. F. Bilingual Interference: Its Analysis and Measurement // The Journal of Communication, No. 15, 1965. — P. 239.
172. Malmstrom J. Language in Society. — Rochelle Park, New Jersey: Hayden Book Company, inc., 1978. — 194 p.
173. Mari i Mayans I. Catalan Terminology: A Brief Outline // Terminology Science & Research. Journal of the International Institute for Terminology Research (ITTF). — Vol. 2, 1991. — No. 2. — P.94-106.
174. Melliet A. Introduction à la classification des langues // Linguistique historique et linguistique générale. — Vol. II. — Paris, 1936. — P. 59.
175. Mullen W.B. Dictionary of Scientific Word Elements. — Totowa, New Jersey: Littlefield, Adams & Co, 1969. — 172 p.
176. Mühlpfordt G. Transkriptionsprobleme. — Berlin: Rütten & Loening, 1957. — 176 S.
177. Nakos D. Is Standardization Always Necessary? // Internate C.G., Heymann F.J. (editors). Standardization of Technical Terminology: Principles and Practices. — Philadelphia, 1983. — P. 40-45.
178. Nedobity W. International Terminology // Language Adaptation (edited by Florian Columas). — Cambridge: Cambridge University Press, 1989. — P. 168-176.
179. Neubert A. Interference between Languages and between Texts // Interferenz in der Translation /hsg. von Heide Schmidt. — Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1989. — S. 56-64.
180. Neustupný J.V. Basic Types of treatment of Language Problems // Advances in Language Planning (edited by J.Fishman). — Paris — The Hague: Mouton, 1974. — P. 37-48.
181. New trends in Graphemics and Orthography / edited by Gerhard August. — Berlin — New York: Walter de Gruyter, 1986.
182. O'Connell E., Pearson J. Language Planning, Terminology and the Irish Language // Terminology Science & Research. Journal of the International Institute for Terminology Research (ITTF). — Vol. 2, 1991. — No. 2. — P. 82-93.
183. Oeser E. Die Grenzen der Normung von Terminologie und Klassifikation // Terminologie und benachbarte Gebiete. — Wien — Köln — Graz: Herman Böhlau, 1985. — S. 92-100.
184. Paclt J. Studie o transliteraci azbuky. — Praha, 1946. — 24 S.
185. Picht H., Draskau J. Terminology: An Introduction. — The University of Surrey, Dept. of Linguistics and International Studies, 1985. — 9+265 p.
186. Poppe N. Uzbek Newspaper Reader. — Bloomington: Indiana University Press, 1962. — 250 p.
187. Pride J.B. The Social Meaning of Language. — Oxford: Oxford University Press, 1974. — 124 p.

188. Râbceva N.K. Conceptual Background for Interlinguistic Interference // Interferenz in der Translation /hsg. von Heide Schmidt. — Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1989. — S.88-92.
189. Rabin Ch. Terminology in contemporary Hebrew // Language Adaptation (edited by Florian Columas). — Cambridge: Cambridge University Press, 1989. — P. 26-38.
190. Rytsar B.E. The History and Prospects of Ukrainian Terminology // International Conference on Terminology Science and Terminology Planning. In Commemoration of E.Drezen (1892-1992) (Rīga, 17-19 August 1992). — Vienna: TermNet, 1994. — P. 124-137.
191. Sager J.C., Nkwenti-Azeh B. Terminological Problems Involved in the Process of Exchange of New Terminology between Developing and Developed Countries. — Paris: Unesco, 1989. — 38 p.
192. Sager J.C. What Is Standardized Terminology? // Terminologie und benachbarte Gebiete. — Wien — Köln — Graz: Herman Böhlau, 1985. — S. 240-246.
193. Saito E. Grundkurs der modernen japanischen Sprache. /von Eiko Saito u. Helga Silberstein. — Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1988. — 646 S.
194. Schmidt H. Übersetzungsdidaktik und Interferenz // Interferenz in der Translation /hsg. von Heide Schmidt. — Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1989. — S. 29-38.
195. Sedáček J. Stručná mluvnice srbocharvátštiny. — Praha: Academia, 1989. — 272 s.
196. Selander E. Language for Professional Use from the Swedish Point of View // The Journal of Communication, No. 15, 1965. — P. 17 — 28.
197. Siforov V. I. Fondaments théoriques des travaux terminologiques / Theoretical Foundations of Terminology Work. — Québec: Girsterm, Université Laval, 1989. — 58 p.
198. Sigrun Helgadóttir. Terminology in Iceland // Terminology Science & Research. Journal of the International Institute for Terminology Research (ITTF). — Vol. 2, 1991. — No. 2. — P.56-75.
199. Skujiņa V. National Contribution to the Enrichment of International Terminology on Latin and Greek Components // NEOTERM. — No. 13/16, 1991. — P. 62-63.
200. Skujiņa V. On National and International Terminology in a National Language // International Conference on Terminology Science and Terminology Planning. In Commemoration of E.Drezen (1892-1992) (Rīga, 17-19 August 1992). — Vienna: TermNet, 1994. — P. 255-258.
201. Skujiņa V. Terminology Research and Terminology Work in the Latvian Republic // Terminology Science & Research. Journal of the International Institute for Terminology Research (ITTF). — Vol. 2, 1991. — No. 2. — P.28-37.

202. Skujiņa V. The Development of Latvian Terminology as a Scientific Discipline // Terminology Science & Research. Journal of the International Institute for Terminology Research (ITTF). — Vol. 3, 1992. — No. 1. — P. 2-11.
203. Skujiņa V. The Foundation of Latvian Terminology // International Conference on Terminology Science and Terminology Planning. In Commemoration of E.Drezen (1892-1992) (Rīga, 17-19 August 1992). — Vienna: TermNet, 1994. — P. 55-61
204. Švejcer A.D. Literal Translation as a Product of Interference // Interferenz in der Translation /hsg. von Heide Schmidt. — Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1989. — S. 39-44.
205. Tauli V. Introduction to a Theory of Language Planning. — Uppsala, 1968. — 228 p.
206. Tkacheva L.B. OMTERM — Its Theoretical and Practical Activity // Terminology Science & Research. Journal of the International Institute for Terminology Research (ITTF). — Vol. 3, 1992. — No. 1. — P. 12-19.
207. Urdang L. (editor-in-chief). -Ologies & -isms. A Thematic Dictionary. — Detroit: Gale Research Company, 1981. — 368 p.
208. Urdang L., Humez A. Prefixes and Other Word-initial Elements of English. — Detroit: Gale Research Company, 1984. — 536 p.
209. Utsi N.T. Terminology Work in Sámi // Terminology Science & Research. Journal of the International Institute for Terminology Research (ITTF). — Vol. 2, 1991. — No. 2. — P. 46-55.
210. Vermeer H.J. Einführung in die linguistische Terminologie. — München: Nymphenburger Verlagshandlung GmbH, 1971. — 120 S.
211. Volkova I.N. Specific Features of the Systematic Approach to Terminology Standardization in the USSR // Terminologie und benachbarte Gebiete. — Wien — Köln — Graz: Herman Böhlau, 1985. — S. 277-283.
212. Wandruszka U. Probleme der neufranzösischen Wortbildung. — Tübingen: Max Niemezer Verlag, 1976. — 128 S.
213. Winterling F. (Hg). Sprachnorm und Gesellschaft. — Frankfurt am M. — Berlin — München: Verlag Moritz Diesterweg, 1974. — 965 S.
214. Wüster E. Die internationale Angleichung der Fachausdrücke // Elektrotechnische Zeitschrift. — Nr. 16, 1959. — S. 550-552.
215. Wüster E. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie. — Wien: International Information Centre for Terminology (Infoterm), 1985. — 214 S.
216. Wüster E. Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik. — Berlin: VDI-Verlag G.m.b.H., 1931. — 431 S.

Додаток 1. Список міжнародних і національних організацій та установ, що займаються питаннями термінологічного планування

I. Міжнародні:

Міжнародний інформаційний Центр з питань термінознавства (Infoterm)
(Відень, Австрія)

Міжнародна Термінологічна мережа (TermNet)

Міжнародна Асоціація прикладної лінгвістики (AILA)

UNESCO ALSED/LSP Network (Копенгаген, Данія)

International Association for Terminology (TERMIA)

International Standard Organization (Міжнародна організація стандартів)
(ISO)

Organisation Internationale de Metrologie Légale (OIML)

International Electrotechnical Commission (Міжнародна Електротехнічна Комісія) (IEC)

Bureau International pour la Standartisation de la Rayonne et des Fibres Synthétiques (BISFA)

International Union for Pure and Applied Chemisrty (IUPAC)

Conseil des Organisations Internationales des Sciences Medicales (CIOMS)

II. Регіональні:

NORDTERM (Данія, Ісландія, Норвегія, Фінляндія, Швеція).

III. Національні:

Більшість національних термінологічних комісій зосереджені при національних Академіях наук (наприклад, КНТТ АН Росії тощо).

Австралія: Standards Association of Australia (SAA)

Австрія: Österreichische Normungsausschuß für Industrie und Gewerbe, ÖNIG (Австрійський комітет зі стандартизації в промисловості та ремісництві; 1920-1935); Ausschuß für ISA-Code (1935-1938); Fachnormenausschuß "Terminologie (Grundsätze und Koordination)" (1946: т.ч.); Österreichisches Normingsinstitut (ÖN) (Secretariat of TC 37).

Бельгія: Institut belge de normalisation (IBN)

Болгарія: Comité de la qualité auprès du Conseil des Ministres (BDS)

Бразилія: Associação Brasileira de Normas Técnicas (ABNT)

В'єтнам: General Department for Standardization, Metrology and Quality (TCVN)

Велика Британія: British Standards Institution (BSI); Department of Modern Languages, University of Manchester; Cooncell ny Gaelgey; the Manx Language Council.

Венесуела: Comisión Venezolana de Normas Industriales (COVENIN)

Гана : Ghana Standards Board (GSB)

Гонконг: Industry Department Hong Kong Government

Греція: Hellenic Organization for Standardization (ELOT)

Данія: Dansk Standardiseringsraad (DS)

Естонія: Термінологічна група при Інституті мови та літератури Академії наук Естонії; Естонський термінологічний банк даних ESTER.

Єгипет: Egyptian Organization for Standardization and Quality Control (EOS)

Ізраїль: Standards Institution of Israel (SII); Aqademiah la-lashon ha-'ivrit.

Індія: Центральний Інститут індійських мов.

Індонезія: Dewan Standardisasi Nasional (DSN); Panitia Perkembangan dan Pembinaan Bahasa Indonesia (PPPBI).

Іран: Institute of Standards and Industrial Research of Iran (ISIRI); Фаргангестан

Ірландія: National Standards Authority of Ireland (NSAI); Bord na Gaellge; O'darás na Gaeltachia; An Buanchaiste Teármaíochta / the Permanent Terminology Committee; Institiúid Teangeolaíochta Éireann.

Ісландія: Technological Institute of Iceland; Islensk málnefnd; Orðabókarnefnd Háskólans; Nýyrðanefnd; Islensk málstöð.

Іспанія: Asociación Española de Normalización y Certificación (AENOR); HISPANOTERM; Direcció General de Política Lingüística (Барселона); Comissió Coordinadora Lexicogràfica de Ciències (Барселона), Інститут каталанських досліджень (Барселона); TERMCAT (Барселона); EUSKALTERM / UZEI (Більбао) Інститут громадського управління НАЕЕ / IVAP (Більбао).

Італія: Ente Nazionale Italiano di Unificazione (UNI)

Канада: Standards Council of Canada (SCC), Office de la langue française (Régie de la langue française), OLF (Квебек), GIRSTERM (Квебек)

Кенія: Kenya Bureau of Standards (KEBS)

Китай: China State Bureau of Technical Supervision (CSBTS)

Колумбія: Instituto Colombiano de Normas Técnicas (ICONTEC)

Корея (КНДР): Committee for Standardization of the Democratic People's Republic of Korea (CSK)

Корея (РК): Bureau of Standards (KBS)

Куба: Comité Estatal de Normalización (NC)

Латвія: Термінологічна комісія АН Латвії; Термінологічна група Інституту латиської мови.

Литва: Державна Комісія з литовської мови; Інститут литовської мови та літератури АН Литви, Відділ Термінознавства.

Люксембург: Information Management-Commission of European Communities (CEC)

Малайзія: Jawatankuasa Tetap Bahasa Malaysia (JKTBM)

Мексика: Dirección General de Normas (DGN)

Нідерланди: Nederlands Normalisatie-instituut (NNI)

Німеччина: Bundesverband der Dolmetscher und Übersetzer; Deutsche Gesellschaft für Dokumentation (DGD); Verein deutscher Ingenieure (VDI); Deutsches Institut für Normung (DIN).

Норвегія: Norges Standardiseringsforbund (NSF), Radet for teknisk terminologi; Північний Саамський Інститут; Саамська Рада з Освіти.

Пакістан: Pakistan Standards Institution (PSI)

Південна Африка: South African Bureau of Standards (SABS)

Польща: Polski Komitet Normalizacji, Mior i Jakosei (PKNMiJ)

Румунія: Institutul român de standartizație (IRS)

Саудівська Аравія: Saudi Arabian Standards Organization (SASO)

Сінгапур: Singapore Institute of Standards and Industrial Research (SISIR)

Сирія: Syrian Arab Organization for Standardization and Metrology (SASMO)

Словаччина: Urad pro normalizaci a mereni (SN), Інститут лінгвістики Словацької НАН.

СРСР та Росія: Комітет зі стандартизації при Раді Праці та Оборони (ОСТ); Всесоюзний електротехнічний з'їзд; Центральна Електротехнічна Рада; Державний комітет зі стандартизації (ГОСТ); ВНІКІ; ОМТЕРМ, Комітет з науково-технічної термінології (КНТТ) АН Росії.

США: American National Standards Institute (ANSI), ASTM (Ô³ëäääëüô³ÿ).

Танзанія: Tanzania Bureau of Standards (TBS); EACROTANAL (Çàíç³ääđ).

Туніс: Institut national de la normalisation et de la propriété Industrielle (INNORPI)

Туреччина: Türk Standardları Enstitüsü (TSE)

Угорщина: Magyar Szabványügyi Hivatal (MSZH)

Фінляндія: Suomen Standardisoimisliitto (SFS); Centralen for teknisk terminologi.

Франція: Association française de normalisation (AFNOR); Haut Comité de la langue française.

Чехія: Urad pro normalizaci a mereni (ČN), Інститут чеської мови НАН Чехії.

Чілі: Instituto Nacional de Normalización (INN)

Швейцарія: Schweizerische Normen-Vereinigung (SNV)

Швеція: Standardiseringskommissionen i Sverige (SIS), TNC, Tekniska Normenkulturcentralen.

Югославія: Savezni zavod za standardizaciju (SZS)

Японія: Japanese Industrial Standards Committee (JISC)

Додаток 2. Структура Комітету з технічної термінології ISO/TC 37 «Термінологія (принципи та координація)»

[Galinski, Nedobity 1984; French 1985, с. 248-249].

Секретаріат: Österreichisches Normingsinstitut (ÖN)

Завдання: Стандартизація методів побудови, укладання та координування терміносистем (Standardization of methods for creating, compiling and co-ordinating terminologies).

Структура:

WG 5 Термінологічні словники.

SC I Принципи термінології. Секретаріат: GOST

SC 2 Структура словників. Секретаріат: Standards Council of Canada (SCC)

SC 3 Комп'ютерне забезпечення. Секретаріат: Deutsches Institut für Normung e.V. (DIN)

I. Національні установи, що є членами ISO TC 37

1.1. Дійсні члени ISO TC 37 (P-members)

Австрія — Österreichisches Normungsinstitut (ON) (Secretariat of TC 37)

Бельгія — Institut belge de normalisation (IBN)

Данія — Dansk Standardiseringsraad (DS)

Іран — Institute of Standards and Industrial Research of Iran (ISIRI)

Канада — Standards Council of Canada (SCC)

Китай — China State Bureau of Technical Supervision (CSBTS)

Нідерланди — Nederlands Normalisatie-instituut (NNI)

Німеччина — Deutsches Institut für Normung (DIN)

Норвегія — Norges Standardiseringsforbund (NSF)

Південна Африка — South African Bureau of Standards (SABS)

Польща — Polski Komitet Normalizacji, Mior i Jakosei (PKNMiJ)

Росія — Государственный комитет по стандартизации (ГОСТ)

Словаччина — Urad pro normalizaci a mereni (SN)

США — American National Standards Institute (ANSI)

Фінляндія — Suomen Standardisoimisliitto (SFS)

Чехія — Urad pro normalizaci a mereni (ČN)

Швеція — Standardiseringskommissionen i Sverige (SIS)

1.2. Спостерігачі (O-members)

Австралія — Standards Association of Australia (SAA)

Болгарія — Comité de la qualité auprès du Conseil des Ministres (BDS)

Бразилія — Associação Brasileira de Normas Técnicas (ABNT)

В'єтнам — General Department for Standardization, Metrology and Quality (TCVN)

Велика Британія — British Standards Institution (BSI)

Венесуела — Comisión Venezolana de Normas Industriales (COVENIN)
Гонконг — Industry Department Hong Kong Government
Греція — Hellenic Organization for Standardization (ELOT)
Гана — Ghana Standards Board (GSB)
Єгипет — Egyptian Organization for Standardization and Quality Control (EOS)
Ізраїль — Standards Institution of Israel (SII)
Індонезія — Dewan Standardisasi Nasional (DSN)
Ірландія — National Standards Authority of Ireland (NSAI)
Ісландія — Technological Institute of Iceland
Іспанія — Asociación Española de Normalización y Certificación (AENOR)
Італія — Ente Nazionale Italiano di Unificazione (UNI)
Кенія — Kenya Bureau of Standards (KEBS)
Колумбія — Instituto Colombiano de Normas Técnicas (ICONTEC)
Корея (КНДР) — Committee for Standardization of the Democratic People's Republic of Korea (CSK)
Корея (РК) — Bureau of Standards (KBS)
Куба — Comité Estatal de Normalización (NC)
Мексика — Dirección General de Normas (DGN)
Пакістан — Pakistan Standards Institution (PSI)
Румунія — Institutul român de standartizație (IRS)
Саудівська Аравія — Saudi Arabian Standards Organization (SASO)
Сінгапур — Singapore Institute of Standards and Industrial Research (SISIR)
Сірія — Syrian Arab Organization for Standardization and Metrology (SASMO)
Танзанія — Tanzania Bureau of Standards (TBS)
Туніс — Institut national de la normalisation et de la propriété Industrielle (INNORPI)
Туреччина — Türk Standardları Enstitüsü (TSE)
Угорщина — Magyar Szabványügyi Hivatal (MSZH)
Франція — Association française de normalisation (AFNOR)
Чілі — Instituto Nacional de Normalización (INN)
Швейцарія — Schweizerische Normen-Vereinigung (SNV)
Югославія — Savezni zavod za standardizaciju (SZS)
Японія — Japanese Industrial Standards Committee (JISC)

2. Стандарти внутрішні та спільні з ІЕС:

ISO/TC 46; ISO/TC 46/SC 3; ISO/TC 48; ISO/TC 61/SC I; ISO/TC 120;
ISO/TC 145; ISO/TC 176/SC I; ISO/IEC JTC I; ISO/IEC JTC I/SC I;
ISO/IEC JTC I/SC 14; IEC/TC 1

3. Міжнародні установи — асоційовані члени:

International Association for Applied Linguistics (AILA) — Міжнародна

асоціація з прикладної лінгвістики.

International Bureau for the Standardization of Man-made Fibres (BISFA) — Міжнародне Бюро зі стандартизації штучних волокон.

Commission of the European Communities (CEC) — Комісія європейських громад.

European Organization for Nuclear Research (CERN) — Європейська організація з ядерних досліджень.

Permanent International Committee of Linguistic (CIPL) — Постійний міжнародний комітет з мовознавства.

Food and Agriculture Organization (FAO) — Організація з продовольства та сільського господарства

European Federation of National Associations of Engineers (FEANI) — Європейська федерація національних асоціацій інженерів.

European Mechanical Handling Confederation (FEM)

International Federation for Documentation (FID) — Міжнародна федерація з документації.

International Federation of Translators (FIT) — Міжнародна федерація перекладачів.

International Civil Aviation Organization (ICAO) — Міжнародна організація з цивільної авіації.

International Council of Graphic Design Associations (ICOGRADA) — Міжнародна рада асоціацій дизайнерів.

International Council of Scientific Unions (ICSU) — Міжнародна рада наукових спілок.

International Federation of Automatic Control (IFAC) — Міжнародна федерація з автоматичного контролю.

International Federation of Library Associations (IFLA) — Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій.

International Gas Union (IGU) — Міжнародна газова спілка.

International Institute of Refrigeration (IIR)

International Institute of Welding (IIW)

International Information Centre for Terminology (Infoterm) — Міжнародний інформаційний Центр з питань термінознавства

International Statistical Institute (ISI) — Міжнародний статистичний інститут.

International Society for Knowledge Organization (ISKO)

International Social Sciences Council/Committee on Conceptual and Terminological Analysis (ISSC/COCTA) — Міжнародний комітет з питань суспільних наук, концептуального та термінологічного аналізу.

International Telecommunication Union (ITU) — Міжнародна спілка з питань телекомунікації.

International Union of Pure and Applied Chemistry (IUPAC) — Міжнародна спілка з питань загальної та прикладної хімії.

League of Arab States (LAS) — Ліга арабських країн.

Central Office for International Railway Transport (ОСТІ) — Центральне бюро міжнародного залізничного транспорту.

International Organization of Legal Metrology (OIML)

International Network for Terminology (TermNet) — Міжнародна Термінологічна мережа.

Union of International Technical Associations (UITA) — Спілка міжнародних технічних асоціацій.

United Nations Economic Commission for Europe (UN-ECE) — Європейська економічна комісія ООН

United Nations Office at Geneva (UN-Geneva) — Штаб-квартира ООН у Женеві.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) — ЮНЕСКО

Universal Postal Union (UPU) — Всесвітня поштова спілка.

Universala Esperanto-Asocio (UEA) — Всесвітня спілка есперантистів.

World Health Organization (WHO) — Міжнародна організація з охорони здоров'я.

World Meteorological Organization (WMO) — Міжнародна метеорологічна організація.

Додаток 3. Системи української транслітерації

Український алфавіт	Система ТКПН	Запропонована система
а	a	a
б	b	b
в	v	v
г	gh	h
ґ	g	g
д	d	d
е	e	e
є	je	je
ж	zh	ž
з	z	z
и	y	y
і	i	i
ї	ji	ji
й	j	j

к	k	k
л	l	l
м	m	m
н	n	n
о	o	o
п	p	p
р	r	r
с	s	s
т	t	t
у	u	u
ф	f	f
х	kh	x
ц	c	c
ч	ch	č
ш	sh	š
щ	shh	šč
ь	j	j
ю	ju	ju
я	ja	ja

Зразок тексту

1. Кирилицею:

Випав удушливий день саме серед гарячої пори жнив. Сонце стояло над головою, як сковорода, розкалене та пече огнем пекло. Пшениця осипалася: люди не в співали вхопити. Під такий час кожна хвилина дорога селянинові.

А тут — кидай свою роботу, їдь у гласні!

Пани поз'їздилися. У Гетьманському, коло нового будинку пана Польського, стояли у три ряди карети, брички, натачанки. Поприїздили не тільки гласні. Багато наїхало з повіту й так собі цікавих панів подивитися на нове диво та послухати, що то за земство.

Прибули й прості гласні, хоч і не всі. То все буди козачі писарі та голови, один Чіпка з Лозою ніколи ще не знали ніякої служби. Між гласни-ми-селянами можна було помітити двох кріпацьких старшин: один — з Пісок, другий — з Рудки.

Панас Мирний. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

2. За системою ТКПН:

Vypav udushlyvyj denj same sered gharjachoji pory zhnyv. Sonce stojalo nad gholovoju, jak skovoroda, rozkalene ta peche oghnem peklo. Pshenyca osypalasja: ljudy ne vspivaly vkhopyty. Pid takyj chas kozhna khvylyna dorogha seljanynovi.

А tut — kydaj svoju robotu, jidj u ghlasni!

Pany poz'jizdylsja. U GHetjmansjkomu, kolo novogho budynku pana Poljsjkogho, stojaly u try rjady karety, brychky, natachanky. Popryjizdyly ne tiljky ghlasni. Baghato najikhalo z povity j tak sobi cikavykh paniv podyvutysja na nove dyvo ta poslukhaty, shho to za zemstvo.

Prybuly j prosti ghlasni, khoch i ne vsi. To vse budy kozachi pysari ta gholovy, odyn CHipka z Lozoju nikoly shhe ne znaly nijakoji sluzhby. Mizh ghlasnymy-seljanamy mozhna bulo pomityty dvokh kripacjkykh starshyn: odyn — z Pisok, drugyj — z Rudky.

Panas Myrnyj. «KHiba revutj voly, jak jasla povni?»

3. За запропонованою системою:

Vypav udušlyvyj denj same sered harjačoji pory žnyv. Sonce stojalo nad holovoju, jak skovoroda, rozkalene ta peče ohnem peklo. Pšenycja osypalasja: ljudy ne vspivaly vxopyty. Pid takyj čas kožna xvylyna doroha seljanynovi. A tut — kydaj svoju robotu, jidj u hlasni!

Pany poz'jizdylsja. U Hetjmansjkomu, kolo novoho budynku pana Poljsjkoho, stojaly u try rjady karety, bryčky, natačanky. Popryjizdyly ne tiljky hlasni. Bahato najixalo z povity j tak sobi cikavyx paniv podyvutysja na nove dyvo ta posluxaty, ščo to za zemstvo.

Prybuly j prosti hlasni, хо́ч i ne vsi. To vse budy kozači pysari ta holovy, odyn Čipka z Lozoju nikoly šče ne znaly nijakoji služby. Miž hlasnymy-seljanamy možna bulo pomityty dvox kripacjkyx staršyn: odyn — z Pisok, druhyj — z Rudky.

Panas Myrnyj. «Xiba revutj voly, jak jasla povni?»

Написання обласних центрів України

1. Кирилицею:

Київ, Львів, Івано-Франківськ, Тернопіль, Ужгород, Чернівці, Луцьк, Рівне, Хмельницький, Житомир, Вінниця, Одеса, Херсон, Миколаїв, Симферополь, Черкаси, Кіровоград, Полтава, Запоріжжя, Харків, Суми, Чернігів, Дніпропетровськ, Донецьк, Луганськ.

2. За системою ТКПН:

Kyjiv, Ljviv, Ivano-Frankivs'jk, Ternopilj, Uzhghorod, CHernivci, Luc'jk, Rivne, KHmeljnyc'kuj, ZHytomyr, Vinnycja, Odesa, KHerson, Mykolajiv, Symferopolj, CHerkasy, Kirovohrad, Poltava, Zaporizhzhja, KHarkiv, Sumy, CHernighiv, Dnipropetrovs'jk, Donec'jk, Lughans'jk.

3. За запропонованою системою:

Kyjiv, Ljviv, Ivano-Frankivs'jk, Ternopilj, Užhorod, Černivci, Luc'jk, Rivne, Xmeljnyc'kuj, Žytomyr, Vinnycja, Odesa, Xerson, Mykolajiv, Symferopolj, Čerkasy, Kirovohrad, Poltava, Zaporizžja, Xarkiv, Sumy, Černihiv, Dnipropetrovs'jk, Donec'jk, Luhans'jk.